

לנבוכי הדור

מאת

הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל

ירושלים תשס"ט

פרק א

שהאדם נברא בצלם אלהים זה הוא יסוד התורה. עיקר הצלם הוא החופש הגמור שאנו מוצאים באדם שעל כן הוא בעל בחירה. ולולא הבחירה לא היה מקום לתורה, כדברי הרמב"ם בה' תשובה^א. אם כן הבחירה היא יסוד התורה במעשה. והידיעה שהאדם הוא עשוי בצלם אלהים, אם כן הרי זה בא ללמד ששלימות החופש הגמור מוכרחה להמצא בעצם השלם האמיתי יתברך שמו, הוא היסוד העיוני של כל התורה כולה שכל המעשים נסמכים עליו.

ומי שלבו לב אדם באמת, ומשכיל אל הדרת החופש, ורואה בעין שכלו איך כל מערכת ההשלמה האנושית הולכת רק כדי שיבא האדם לחופשיותו הגמורה, לא ימצא בעצמו ספק שזה הצד העליון של השלימות, אי אפשר כלל שיהיה נעדר ממחויב המציאות ית' מצד הכרח תנאי השלימות המוכרח^ב.

וזהו עומק האמת שבתורה ולימודיה שכל דבר מיוחס לרצון השם ית'. וההולך בדרך ד' הוא מפיק רצון מד'. שלא כמדת הפילוסופיא, שמוצאת חוקים מוכרחים בכלל המציאות וחפצה ליחס צד ההכרח לשם ית', והם נוטלים בזה זיוו של עולם והדרו.

והנה הבנת היחס של כל המעשים לרצון העליון ית' אפשר להבין בשני ערכים שהם זה למעלה מזה. שהאחד הוא מוכרח, ובהעדרו אין מקום לכל שלימות מוסרית באמת. והשני היא רק השקפה זכה, ואפשר לעולם המוסרי שיתקיים גם מבלעדו.

הסבה שקדמות העולם הוא דבר שמנגד לכל התורה כולה כבר כתב הרמב"ם שאינו כן מצד שהוא נגד הוראת הכתובים לבד, שאם היה אפשר לכל מגמת התורה להיות עם הקדמות היה מקום לפרש הפסוקים בדרך צורה כדרך שנעשה עם ההגשמה הנראית מפשטי הכתובים, ביחוד אם היה מכריח לזה מופת. אמנם הדבר העקרי

שהוא סותר את התורה כולה, הוא מפני שהקדמות הוא מחובר אל החיוב, ועם החיוב אין מקום ליכולת ולא לניסים, ולא לשכר ועונש¹. אמנם כל זה אינו נמשך כי אם ממושג הקדמות הצר שהיה לאריסטו, שהעולם וכל אשר בו כמו שאנו רואים אותו לפנינו לדעתו הוא קדמון, לא סר ולא יסור מתכונתו, והכל בא מהתחייבות השכל העליון. אמנם לפי הדרישות החדשות כבר נודע למדי שלומר על העולם המלא עם צביונו שכן היה לנצח קדום הוא אולת. והשינויים שנעשו על הבריאה עצומים מאד. בזה נוכל להרחיב הדבר של החיוב ולומר שגזרת החכמה העליונה מחייבת את המציאות הרוחנית והגשמית עם כל מכשיריהם ועל² כל הפרטים הקרובים והרחוקים להביא את המציאות כולה המוטבעת והמורגשת והמושכלת, ובכללה גם כן שכל האדם ורצונו, דעותיו ומדותיו ונטיותיו, אל תכלית התיקון והשלימות, וכיון שלזו השלימות צריך הדבר שיהיה נשפע מהשכל העליון אור מדע אלהי של נבואה, והנהגה מסודרת, שפועל אדם ישלם לו וכאורח איש ימצאנו³, ושכלול מסודר בסידור אלהי בעם אחד היותר מוכשר, ולהמשיך עמו מקרים רבים ושונים שיפעלו כולם להוציא אל הפועל היחש הנכון של העם ההוא עם כל האנושות והמציאות, ומתוך כך תחייב החכמה העליונה להכניס במסורת השכר והעונש המביא לשכלול הרוח האנושי, גם את כל הדברים שמחזקים את רוח העם הזה והמחלישים אותו. עם זאת ההרחבה, אין דבר המתנגד לתורה גם עם ציור החיוב, אלא שעומק השלימות המדעית מחייב ליחש הכל לרצון חפשי, כי אי אפשר כלל שהצד המעולה שבשלימות המושג גם לכל משיג שלם בדעת יהיה חסר מהשלם האמיתי, שחיוב שלימותו הוא חיוב מציאותו, וממנו נמשכת כל שלימות וכל מציאות. ודע שאפילו יסוד התפילה וכל פרטיה, כמו יתרון תפילה על תפילה, והחשיבות היתירה לתפילת הצדיקים גם

1. בכתב היד לא ברור, יתכן לקרוא 'ועם'

כן אינה נצרכת לשלילת חק החיוב, כשיבא בתכלית הרחבתו. דהיינו שנאמר שהחכמה האלהית או אמור השם ית' כפי מה שתוצה, מחייב מצד מציאות שלימותו, שבכלל השתלמות כל היצור תשתלם הנפש האנושית, ועם כל חופשתה תהיה עורגת בפועל ובכל עז רק אל הטוב והיושר. על כן אי אפשר כלל שלא יהיו מוכנים כל האמצעים המשכללים זו התכלית. על כן הסיבות מורכבות באופנים כאלו, שהתפילה על ידי מה שנוטלת חלק בשכלול הרוח, תשא פרי. וכיון ששכלול הרוח תובע להיות עורג אל השלימות האלהית בכל לב ונפש, והיות התפילה פועלת, וביותר תפילת ישרים הוא ממשיך את הנפשות אל הטוב והיושר. על כן תחייב גם כן החכמה האלהית שיהיה חק זה נמצא עם כל פרטיו וסעיפיו הדקים מן הדקים. אמנם ההכרה האמיתית של המשקיף אל הוד השלימות יכיר שהחופש השלם ראוי להמצא אצל השלם האמיתי. ואז תהיה תפילתו פעולה טבעית ביותר, ועם הידיעה שכל הפרטים שמשתנים אינם בחק האלהים כי אם בערך הנבראים המשתנים, ידע להפיק רצון מד' וללכת בדרכיו בלב תמים, ותמשך מעלת הבטחון והאהבה הנאמנה להשי"ת מטבע הנפש הטהורה, המוכנת להאיר באור האמת.

פרק ב

החכמים הראשונים ז"ל כר"ס גאון והרמב"ם, כשראו שנתרבו ספרי מינים בעולם, והוטלו בלבבות סערות ודעות משובשות בשרשי התורה, השתדלו הרבה להוציא את הנבוכים ממבוכתם והישירו את הדרך לפני בני הדור, להורותם שאין המושכלות האמתיות יכולות לסתור שרשי התורה חלילה, ולא דבר אחד מדבריה, כי אם לפעמים נתחכם על ידי דרכי הדרישות לעמוד על עמקה של תורה, ותחשב זאת לנו לצדקה שנוכה לעמוד על נקודת האמת בהבנת התורה.

והנה מזמן הראשונים ז"ל עד דורינו זה נתרכו הדעות, והידיעות החדשות שנתרחבו נגעו לפעמים גם כן בנחלת האמונה, עד שלהבלתי מעמיקים ימצאו עוד מקום לנבוכים חדשים, מה שלא יספיקו להם ההישרות הראשונות, כי בזמן ההוא עוד לא נודעו הסיבות המביאות לידי דרכי הנביכה החדשות. על כן זאת היא חובת חכמי דורינו האמיתיים, לצאת בעקבות רבותינו הראשונים לדאוג בעד הנבוכים, ולהרחיב ידיעתם במצב החכמות כפי ארחות הדרישות החדשות, ולהראות איך שצריכות כל האמתיות להיות מושקפות על פי התורה. ובאין ספק כי כל העובדים בזה בלב טהור ושום שכל יצליחו במפעלם. ורוח ד' הבוחר בתורה להיות לאור עולם תלמדם להשכיל לכל דבר, להעמידו על מכונו ואמתתו. והעבודה בזה רבה, כי לבד מה שצריך להשכיל ענינים חדשים איך להשפיע לבני דורינו ביחוד להצעירים שפנו אל המדעים שלא ישארו נבוכים, על ידי מה שנודיעם עמקי שרשי התורה בטהרתם, שהיא נעלה מכל דבר שיוכל לגרום לה סתירה ופחיתת ערך, עוד צריך גם כן עבודה גדולה איך להכניס בלב ולהזכיר כל דברי החכמה, ביחש להתישבות אמתת האמונה בלבבות, שנאמרו עד כה

מפי רבותינו הראשונים ז"ל כהרס"ג והרמב"ם והכוזרי וכיוצא בזה. ומפני שלפעמים נמצאו בדבריהם ענינים שלא יוכלו להאמר לפי מצב דרישת החכמות בימינו, יבא הבלתי מעמיק לחשוב שבביטול איזה פרטים בלתי עקרים מדבריהם, אין לסמוך עוד גם על הדברים העקרים, שהם נטועים בשרשי האמתיות וקיימים לעד לעולם. על כן צריך להביא כל דרכי ההוראה של זיכוך הדעות, והסכמתם עם הדרישות שהתבררו על פי דרכי המחקר שבדורותינו במערכה חדשה, למען ידע דורינו איך לצאת מידי כל נבוכה ולהיות שלם באמונת תורת ד' התמימה עם נתינת היד לכל ארחות המדעים החדשים לפרטיהם.

פרק ג

בדורינו שהדעות נסתבכו עד מאד והפילוסופיא בכלל ירדה ממעלתה אצל רבים, אין דרך רפואת הלבבות הנבוכים בא רק מבירורים של מופתים מופשטים וענייני חכמה נעלים לבדם, כי אם צריך לעשות עיקר דבר שהוא קיים לעד ולא יתכן לשום אדם בעל תכונה אנושית להכחישו, והוא היושר והצדק¹. היושר והצדק הוא עומק החכמה ויסודה, ורק על פיהם נוכל לבא בדין עם כל אדם, שאין לך אדם שאינו מחוייב לתן אל היושר והצדק את חוקם. על כן בתור שער להכנס לשמירת התורה ויראת ד', עלינו לבאר את חיובי התורה כולם בין חובות האיברים ובין² חובות הלבבות שבה, על פי חק דרישת הצדק והיושר. ולביאור זה יעזור הרבה התבוננות בטעמי תורה וביחוד הצד הלאומי שבהם³.

כשישתלם האדם בשמירת התורה על פי ההכרה של דרישת היושר הטבעי יעלה בזה ממעלה למעלה עד שישכיל גם כן טהרת יראת ד' ואהבתו.

אבל כדי להניח מקום אל דרישת הצדק והיושר שנוכל לזכות על ידה את כל בני עמנו לשוב בתשובה שלמה לתורת השם ית' ושלמות שמירת ברית ד' אשר עמנו, עלינו לסקל את דרך הדרישה הטבעית מכל אבני הנגף שיכולות להמצא באופן הציורים של היושר הטבעי עם הסכמת דרכי התורה. והוא על ידי מה שנבאר יפה את המושגים שנראים כסותרים את חקי המוסר הטבעיים מפני הבנה בלתי שלמה בתורה, כמו שהשתדלו הראשונים ז"ל להתאים דרישת הפילוסופיא אל התורה בכל האפשר, כענייני ההגשמה וההתפעליות בחק השם יתעלה. על כן הרחבת טעמי תורה ומצות

2. בכתב יד לא ברור, פוענח על פי השערה

וההשויה וההרחבה של ארחות המוסר הטבעיות על פי דרכה של תורה, המה עקרי העבודה שעלינו לעבוד בדורינו בכתיבת ספרים המביאים לתיקון הדור.

פרק ד

ישנם דברים שהיה ראוי שלא לדרוש בהם מפני שהם מכבשוננו של עולם. וכשקטני הדעת רואים אותם הדברים בספרים ואינם יורדים לעומקם, מתקלקלים הם במדותיהם ואמונתם. אמנם, כיון שבדורינו פרקו סופרים רבים עול המוסר והרבו לדבר עתק בדברים העומדים ברומו של עולם, הרי אנו חייבים לבאר לאמתה של תורה אותן הסבות העקריות שמביאות לקלי דעת לפרץ גדרות עולם ולהראות מקום טעותם. אף על פי שההכרח יאלצנו לבאר דברים שהיה מהראוי להעלימם ולהניחם רק לחכמים המבינים מדעתם.

השאלות הגדולות של חידוש העולם או קדמותו וכל השאלות האלהיות הנתלות בהן, חזרו בימינו להתנער, ומעמד הדרישה החל לצדדם כלפי הדרך שכפי ההשקפה הראשונה הוא מתנגד ליסודי האמונה. מובן הדבר שאף על פי שאין אותם דרכי הדרישה מוכיחים כלל ואינם כי אם בתור השערות, מכל מקום די להשערות כאלה לחמס את האמונה מלב האנשים שלא הכשירו את עצמם במה לקנות דעת האמונה והכרתה. ובאשר כי המעמיק באמת יתברר לו שאפילו לפי דרכי ההשערות החדשות אין לנו דבר פוגם³ ביסודי האמונה, אלא, שאפשר על פיהן לחדש איזה דברים של עומק הדעת שגם אלה אינן חדשות, על כן אחשוב שבהתבאר דברים כאלה ינוחו לבבות רבים מסערות הרוחות.

הקדמות באופן הגס של הפילוסופים הקדמונים היתה אכן נגף לאמונת ישראל. הדעה שחשבה שהעולם בכל יצוריו כה היו מעולם לא יסורו ולא סרו, אין עמה אות ומופת ושינוי מנהג כלל כיון שכל החוקים לפרטיהם הם מוכרחים, על כן הרבה הרמב"ם⁴ לבאר

3. בכתב היד לא ברור, אולי 'פוגע'

שאינן לאריסטו יסוד מוכרח על זה הדרוש. וכיון שהוא מסופק אנו שבים לקבלה וטוב לנו להיות תלמידי משה ואברהם, ובפרט שהדעה של החידוש מסכמת עם דרכי המוסר וארחות הצדק, שהוא גם כן אות ומופת על אמתתה של כל דעה. אמנם הדעה של הקדמות בצורה זו כבר עברה ובטלה מן העולם, עין בעין יראו לעינינו על ידי הדרישות האחרונות דרכי ההתפתחות וחילופי הצורה של כל היצור, עד שמי שיבא היום לומר שהעולם עם החיים והאדם כה היו מראש מקדם, יחשב כמתעתע וכשוטה שאינו מן הישוב.

ההשערות החדשות אומרות שאנו רואים עולמות הולכים ומשתכללים לפנינו, מתהו של האיתיר⁴ עד שיבאו לכלל שלמות ושכלול, ואין לנו דרך לנטות לפי זה שגם עם עולמינו כה היה המנהג. ולומר שנולד פעם אחת עולם מלא, או שמעולם כן היה, אין מקום בדעת ונסיון. החומר, אם יהיה קדום, יאמר הכוזרי⁵ שאין זה נוגע ליסודי האמונה, כי מעולם לא נתעסקה תורתנו כי אם בהיצירה הצורית, אלא שאין כן דעת כמה גדולי ישראל⁶. ההתפתחות הבאה בהדרגה רבה של מליארדים שנים זהו המרעיש לבבות קטני דעה. הם חושבים שההתפתחות תתן מקום לכחש באלהים חיים, והם טועים מאד. דעת האלהים בנויה רק על ידיעת האחדות. כשאנו רואים היצירה הגדולה שהיא ערוכה בסדרי חכמה, והליכות החיים בגופם וברוחם ושכלם, שהכל נערך במערכה אחת, הרינו מכירים את הרוח הגדול שיש כאן שמחיה הכל ונותן מקום לכל. ואם דרכי החכמה מחייבים שיהיה הדבר בא על ידי התפתחות של רבבות רבבה שנים, עוד⁷ עלינו להתפלל ביותר מה רב ונשגב הוא החי עולמים, שכאין וכרגע נחשבו רבבות שנים שפועלות בלא הרף להפיק איזו תכלית רצויה. הרצון או החיוב בחק האלהים, הוא הדבר שדנו עליו חכמי הדורות

מעולם. לפי ההשקפה נראה שאם נודה בחיוב אין כאן תורה ומצות. אמנם, ההשערה נוטה לפי הדרישות האחרונות לצד החיוב. אמנם, ראוי לדעת שאין החיוב סותר את התורה כי אם בהיותו מצומצם רק על חוקי הטבע המוכניים⁵, אבל כשיתפשט הדבר באחדות גמורה שכל חוקי הצדק והרשע היושר והעול וכל הדברים המסתעפים להטיב את הכח המוסרי של בני אדם, גם אלה מכלל המציאות הכללית המה, וגם הם נוסדו באותו הכח עצמו של איתן החוקים הכלליים של יסודי המציאות, אז נשכיל היטב כי אל המצוי האמיתי חי העולמים, לא נוכל ליחש לא רצון ולא חיוב כי הוא למעלה מאלה הגדרים. אמנם, נאמר עליו שם מצוי או הוה. וכיון שחוקי הצדק גם הם נמצאים במקור המציאות, וחוקי הצדק תובעים גם כן חובות רבות שאי אפשר לפותרן כי אם במציאות רצון כללי לצדק ומשרים, הרי החק הזה מוכרח שימצא מחיוב המצוי השלם, אם כן הרצון⁶ גם הוא עלול ומוכרח להמצא. מציאות ההודאה והכרת טובה כשתחסר מהמציאות ישאר רוח האדם בלא זיו וזוהר, על כן לא יתכן שתהיה המציאות הכללית חסרה ההשתלמות הזאת, שאינה באה כי אם בהיות רצון חפשי מתעסק בטובת היצור.

יסוד מגמתינו במה שאנו אומרים רצון בחק האל יתעלה, הוא שראוי שימשכו בנו על ידי הדעת את האלהים אותן המדות שראויות להמשך מפועל ברצון, שהן היראה והאהבה האמונה והבטחון, שהן בונות את אושר האנושי, ועל פיהן נגלה לנו השם יתעלה לפועל ברצון⁷. על כן אנו יודעים נאמנה שבהיותנו אומרים וחושבים כפי הרשמים שציור הרצון החפשי בחקו ית' צריך לפעול עלינו, ואנו מיסדים כל מעשינו ורגשי לבבינו על פי זה, אנו הולכים בדרך האמת. ואם נבטא ההיפך ונחשבו, ונכוין גם כן ארחות שכלינו רגשותינו ומעשינו על פי ציור ההכרח, זהו מדרכי

חושך. כי אין לנו בכל מושג כי אם לדעת את יחשו לנו, ויותר
אין אנו משיגים. אפילו מהמושגים המוחשים, אנו משיגים הצבעים
כפי התואר שרושמים על ציור חוש ראותנו, ואת הרך והקשה החם
והקר הקל והכבד על פי המושג לנו, אבל היש לנו דרך לתאר כל
אלה איך המה נמצאים מצד עצמם? על כן יובן הדבר שיסוד דעת
האלהים באמת הוא כפי מה שהוא ראוי להמצא בדיעה שלנו,
והמשבש אותן הדרכים הוא טועה ומטעה.

פרק ה

שאינ מעשה בראשית שבתורה כולו כפשוטו, כי אם יש בו גם עומק משל כבר כתב הרמב"ם^א. על כל פנים אין זה מעקרי תורה. הוא ז"ל אמר^ב שאם היה לו מופת על הקדמות היה מפרש כתובי החידוש כאותו צד שפירש כתובי ההגשמה. אמנם במקום אחרי אמר שאין בריחתו מהקדמות רק מפני תואר הפסוקים, כי אם מפני סתירת יסוד התורה שבה. שהרי אין עם הקדמות נס ושינוי מנהג, אם כן העמוד שיסודי הדת נשענים עליו היה בטל חלילה. והנה מובן היטב שדרכי הדרישות החדשות שטוענות רק בהתפתחות אין בהן ביטול כלל ליסודי התורה, ואף לא לתואר הכתובים של מעשי בראשית. אם יאמר הטוען שכיון שנתפתח למשל חומר הכדור במשך רבבות שנים, אם כן אינו רואה כאן יד ד'. ועוד יטעון: האורך הזה למה, ולמה לא יצאה הבריאה ברגע אחד אל הפועל. על זה נשיב לו בטעם ודעת, שדרכי ההתפתחות וההליכה של הדרגה בסדר המציאות לא הרחיקו אותנו מעולם מדעת את האלהים, כי אם קרבנו אליו באהבה ורוממות נפש. שהרי אנו רואים דרכי הסיבות והמסובבים לעינינו מעשים בכל יום, ומכל מקום כיון שאנו רואים שעושים מעשיהם בסדר נפלא, בחכמה רבה וחסד ורחמים גדולים, אנו מכירים את הפועל המחיה את הכל שהוא אלהים חיים, שלו עצה ותושיה^ג, חסד ורחמים. מה בין התפתחות כדורי הכוכבים והעולמות לפי גדלם ברבבות שנים^ד, להתפתחות העובר במעי אמו במשך ירחים, ובכל זאת אנו מכירים כי "נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד... אשר עושיתי בסתר רוקמתי בתחתיות ארץ, גלמי ראו עיניך ועל ספרך כולם יכתבו"^ה. ומכל שכן אם נמנה סדרי ההתפתחות שעלו בהם החלקים

האורגנים מעת היותם ליסודות פשוטים עד בואם למצב אדם שלם חי ומשכיל, גם צדיק וישר ורב כח ועז. הנה התקופה גדולה והדרכים הולכים לאטם, והן הן שיעידו לנו על כח ה', בבואם לכלל תכלית נכונה. והנה זה פשוט אצל כל יודעי תורה כי לא נתבארו מעשי בראשית בתורה כי אם מעט מזער. ואמרו ז"ל במדרש רבה¹: להגיד כח מעשי בראשית לבשר ודם אי אפשר, לפיכך סתם הכתוב בראשית ברא אלהים. ויסוד הדבר, שלא דברה תורה כי אם במה שנוגע לכדור ארצינו, וגם זה רק לפי התוכן שיובן הצד המוסרי² שנוגע להישרת דרכי האדם בהליכותיו החיצוניות ורגשותיו הפנימיים יפה יפה.

כשנעמוד על סדר הבריאה של הכדור הארצי שלנו ממקום שהתחילה התורה לספר, נמצא שהיה בלא סדר ומרוב הקיטורים והאדים העבים והלחים היה מלא מים וחושך. והצעד הראשון היה שנטהרו קצת האדים עד שהיה קצת אור שולט, אבל לא היה בהיר כל כך האויר עד שיהיה אפשר לראות ממנו גוף המאורות. אם כן רק האור נברא, לגבי כדורינו, ועצם המאורות אינם נחשבים לברואים מצדו, שאלו היה אדם עומד עליו לא היה מכיר כלל שישנם מאורות במציאות. אמנם בוקר וערב היה על כל פנים מסיבוב הכדור, ואחר זה בא האויר לציור הראוי להקרא בשם רקיע, אף על פי שהלחות היתה רבה מאד למעלה מחוג האויר, המורגשת בראיה אילו היה אדם עומד אז עליו. ואחר כך התכנסות מימי הארץ למקום אחד והתפתחות הכח של הצמיחה. ואחר כך זיכוכ האויר עד למדה זו של ראיית המאורות יפה באופן הראוי גם כן להתפתחות שכלית לאדם לחקור על סיבוביהם. ורק אז נעשה האויר מוכשר לנפש חיה ונבראו בעלי חיים המעופפים שפורחים במקום שהאויר דק, ודגים שאינם צריכים לטהרת האויר כל כך. ואחר כך שנטהר האויר ביותר, ראוי היה ליצירת בעלי חיים הולכים על הארץ והאדם. והנה אין כתוב בתורה 'ויעש אלקים ביום הראשון', 'ויעש אלקים ביום השני' וכו', כי אם נסדרו

המעשים בסדר נכון והדרגי, ועל כל חלוקה הזכיר 'ויהי ערב ויהי בקר יום אחד', 'יום שני' וכו', שהוא אחת לנו אם נפרש שהיה המעשה ההוא מכוון ביום תמים של כ"ד שעות, או שסתמה התורה כמה עלה זמן לכל שכלול. כי אם ההבנה הראויה להצטייר היא, שנערך הכל על פי סדר וכונה והכנה נאותה לתכלית החכמה והצדק האלהי, שבפועל יפעלו הרשמים על השלימות האנושית. בהיות יום השביעי קודש לזכרון מעשי בראשית, על כן מובנות הנה שש החלוקות הכוללות כערך ששת ימים ממש. גם אין כל מניעה בזה לא מצד הכתובים, ולא מצד חובת קדושת השבת שמכוונת כפי הציור הפנימי של האדם.

ואפילו אם נפרש עוד יותר על פי משל את הסידור של בריאת האדם, שימתו בגן עדן, קריאת השמות, בנין הצלע, אין דבר מתנגד ליסודי התורה אם הכונה היא שאחרי שבא האדם קרוב למעלת ההכרה האנושית, ורגשותיו התחילו להתפתח באופן נאות אל הטוב והצדק וגם כן אל הנעם והיופי, מצא את הארץ גן עדן לפניו, ומטבעו ורגשו הפנימי הכיר יחש בינו לבין קונו, והסכימה דעתו על פי הכרתו הפנימית שהתגברה גם כן ברב תוקף כפי חוזק הנפש הטבעית של האדם, שלא הוטמאה בחשבונות רבים, שראוי לדבק בהדרכה הטבעית לא לעורר יותר מדאי את תשוקותיו, ובפועל נגלה לו במה שכפי טהרת נפשו הטבעית היה דרך השגת הדרכה מוסרית קרובה להיות מושגת כפי תכונתה השכלית גם כן בכל עז הכח המדמה, שבהשתלמות שניהם יחד תמצא הנבואה השלמה. על כן תיכף בהתנער היחש שבינו לבין יוצרו המדריכו בדרך טובים, זה היה דבר ד' שנגלה לו "מכל עץ הגן אכל תאכל". רק מעץ אחד, עץ הדעת טוב ורע, שהכיר בו בהכרה טבעית כח להגדיל סערת תשוקותיו, לצאת ממנוחתו הטבעית, ומזה תבא המכשלה שלא להאמין במנוחה במורה הדרך הישרה, כי אם לבחון את הרע אולי אינו רע, ולסור מן הרע רק אחרי הודעו בידיעה והרגשה שהוא רע, ומזה תבאנה כל העלילות ההסתוריות שהנה

הדריכו את האדם על ידי מה שהרגיש את הרע בכל עומק מרירותו. אבל כמה רעות יסבול מזה באין חקר, מה שלא היה צריך לזה במצב המנוחה הטבעית הוא היה ראוי לדעת רק את הטוב. והנה התחיל האדם להרגיש צורך יחש בינו לבין קונו, באורח ישר מאד בשמירת טהרת טבעו, ועוד לא קנה מושג חיי משפחה, ולא יחש נכון עם שאר הבעלי חיים. אחר כך התפתחה השגתו להבין יחש שאר בעלי חיים, "וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו", והכיר יתרונו עליהם. אז התחיל להרגיש צורך בחיי המשפחה. "ולאדם לא מצא עזר כנגדו"⁶. בהיותו שקוע בשרעפיו, נפלה עליו תרדמה, ובמחזה ראה כי האשה אשר עמדו מצלעותיו לוקחה. יסוד חיי המשפחה הוא להכיר שרק על ידי שניהם ישתלם הבנין, ולא להיות רק ל"עזר" לבד לתועלת היחיד, כי אם להשלמתם שניהם — "כנגדו". וזה השיג באופן רשמי על ידי פעולת המחזה שבתרדמה. מאז התחיל אותו היחיד להכיר ערך חיי המשפחה בטהרתה. אמנם המצב הטבעי והריעות עם בעלי חיים הביאם להבין שיחם ושיגם, וגם בעלי חיים בפרט הערומים שבהם הבינו גם כן חלק רשום מהלך נפש האדם. על כן הנחש⁶ בחפצו להזיק, התחיל כטבעו לעורר רגשי תאוה בלב האשה אל פרי העץ הידוע, ופרץ חומת המנוחה, ונתגבר בתחילה כח התשוקה על חפץ המנוחה הטבעית, ומזה נולדו כל סכסוכי החיים. במצב המנוחה אין צורך לעמל ולא להערות של מכאובים לחזק המוסריות, כי האמת והצדק ודעת אלהים הם מושגים מבוררים פשוטים וקרובים למי שלא פרץ חומת הטהרה של המנוחה הטבעית בנפשו, ולא היה צורך לא לחלאים, ולא למיתה. ואולי היה הגוף הולך ומשמש את הנפש עד זמן שישלים את חוקו והיה מניחה אחר כך בשמחה

6. בכתב היד נוספה ההערה הבאה בצד העמוד: "ואין קפידא אם נצייר הנחש כולו ציורי, וכן עץ הדעת על התגלות הנטיה לצאת ממצב המנוחה והתמימות העדינה".

וטוב לב, או מצב המנוחה וטהרת החיים הטבעיים הרוחניים והגשמיים היה גורר אחריו העדר הצורך כלל בשום פירוד של הרוח מעם הגוף. המקום ודאי לא יהיה צר לבני אדם². כי ברב ההשתלמות ההדרגית יתגלו עוד בנקל דרכים להתיישב בכוכבים רבים ועולמות אין מספר. אהבת הבנים היתה באה מטעם השכל וההכרה של הצדק והיושר הטבעי ולא היה צריך לסעדו על ידי חבלי הלידה, כטבע כל דבר שיהיה יקר על ידי הכבידות שיש בהשגתו. אמנם בהפרע מצב המנוחה, התחילו הכוחות להתפרץ מגבולם, לשאוף כפי התשוקה של ציור ההנאה ולא כפי המנוחה הטבעית. אז הכירו כי ערומים הם, והתחילו להרגיש הנוחם בכל מכאוביו. והרגש החזק וכח השכל הטבעי שהיה עודנו איתן עם כח המדמה שלא נטשטש עדיין היה מעמד הנבואה מוכן מיד, ואם ברגשם הטבעי עשו להם חגורות, התחבאו מפני קול אלהים. אז התחיל מצב הריחוק של הבעלי חיים מן האדם, כי נתרחק מהם הרבה ביציאתו ממנוחת הטבע שהמה עדיין נתונים בה. והוכרה השינאה במין הנחש ביותר, לרעתם ולרעת הבעלי חיים, כי בהיות האדם קרוב להם היה מוכן לרומם. ומצב האשה הוכרח להשתנות לתת גדר לתגבורת הפרעת המנוחה על ידי תשוקת החמדה של השעה, ועול החיים הוכרח להיות כבד מאד, ועמו המיתה המוכרחת גם היא, לשום על כל פנים קץ להמצב הבלתי טבעי. ומהשתלמותם בדעת והכרה, יד ד' היתה זאת לעשות להם כתנות עור, שבזה הותחל השבר להתרפא. אך בדרך רפואה ארוכה מאד, מסובלת ממכאובים רבים וקשים.

והנה מעבר זה עבר אחד מכל החיים שהשתלם באופן ראוי לשם אדם. ועל ידי אלו הסיבות הנפשיות נעשה פרץ גדול בינו לבין החיים. וזהו היחיד הוא האדם ההיסטורי, שמכאן ואילך תספר התורה תולדותיו בדיוק נמרץ. אם כן אין בכל דרך הדרישה החדשה אפילו לפי דעת דרווין אף על פי שהיא רק השערה, סתירה לפינות התורה. שיסודה רק שנכיר שכל הסיבובים הגדולים מאחר

שהם ערוכים בחכמה ופונים לחסד ולרחמים, עשויים הם בחכמה ודעת, ונובעים ממקור החיים והשלימות והחכמה האלהית, או קרא הענין האלהי או טבע האלהות, הוא שמחייב ההדרגה כולה. אבל אי אפשר כלל שיחסר איזה דבר שצריך להשתלמות היותר שלמה, היא השתלמות רוח האדם והכרתו השלמה, עד שישוב למנוחתו הטבעית וגן עדנו, אך באופן יותר שלם עוד, עדן שלא ראתה עין כל בריה. והוכן הכל מראש, כח הנפש והכשרה לנבואה, אפשרות לניסים לשעתם. ובכל עת כפי הצורך של השלמת הרוח האנושי וכל ארחות חייו. ואך מקצר דעת יחשבו נבוכי דורינו כי שיטת ההתפתחות על דרך קאנט לאפלאס ודרווין, ועוד מחכמי הזמן תביא עמה הריסת התורה, חלילה וחלילה. תורתנו הקדושה כולה עם כל מסורותיה ההסתוריות וקבלתה הנאמנה לא תנוד אף נדנוד קל מפני כל בקורת. ואם ההכרה ההגיונית תביא לאמת אותן ההשערות, ומכל שכן אם מופתים מכריחים יולדו להם, יהיו רק עוזרים לבאר ארחות סיפור מעשה בראשית שבתורה כפי המוסכם אל השכל. אבל האמת ההסתורית ודעת האלהים, ועמה חובת השמירה של כל התורה כולה לא תתחייב להשתנות אפילו שינוי קל, מחמת רושם של הידיעות והדרישות החדשות. אבל עוד ירחיבו את הלב, ויגדילו את מושגי דעת האלהים ואהבתו ויראתו והחשק ללכת בדרכי הטוב והצדק שהם דרכי ד' ביתרון רב.

כללן של דברים, אף על פי שעוד אין שיטת הפילוסופים והחוקרים האחרונים דבר של הכרח, אבל כיון שהדור נוטה להשערותיהם שנראות ישרות לפי תולדות איזה דרישות ומופתים קרובים, כבר הספיקו להרס את אמונת התורה מלב צעירים נכשלים, ובאים בימים הדומים להם ברפיון כח הבינה וההכרה הישרה, על כן עלינו החובה לבאר שאם יהיו גם כן כל אלה החקירות מאומתות, אינן נוגעות מאומה ליסודות התורה וסעיפיה, כי אם הם מעירים לפרש פרשת מעשה בראשית הסתומה, שכבר אמרו חז"ל: להגיד כח מעשה בראשית לבשר ודם אי אפשר, לפיכך סתם הכתוב "בראשית

ברא אלהים". וכבר ביארו המקובלים ביחוד וסמכו גם כן על דברי מדרש^י שהיה הקב"ה בונה עולמות ומחריבן, שעברו כמה תקופות על הבריאה עד שבאה לזה המצב, אבל היסוד העקרי הוא רק להשכיל, כי הצדק והיושר הניתן ביד האדם בבחירתו נמצא בכלל כוחות המציאות כל הדרכים הצריכים להשלמתו. ודרכי ההשלמה של הצדק האנושי הם כערך תכלית עליון להמציאות שהולך ונבנה על פי כל סדרי החיים, והליכות ההיסטוריא הכוללת, ושל ישראל ביחוד.

פרק ו

הנבואה צריכה שתובן בלא שינוי מצד הבורא ית' בין קודם הנבואה ואחריה, אל שעת הנבואה. כי אינה כי אם הכשר שכלי ומצורפת עמו שלמות הכח המדמה^א. וכששתלם גם כן על ידי מופתים מוחשים או שנראים שלא יפול דבר מדבריו, הוא יסוד נאמן לבנות גם עליו חקי ההישרה הפרטית והכללית. סדר ההשתלמות שאינו נפסק מחייב שאושר האדם יגדל וישתלם ביותר בהשתלמותו וההשתלמות צריכה שתהיה בכל חלקיו באושר החיים הגשמיים ואושר החיים הרוחניים, בדעת והדרכה ישרה בצדק ובמשור. אין רחוק מלצייר שתבא התפתחות כזאת שעל ידי ההשואה של השתלמות החכמה האנושית ביחד עם הקדושה המוסרית היותר רוממה שתמצא עצה גם כן לנצחיות החיים. ובהיותה, תעבור עוד גם כן להיות משא נפש לשוב ולהחיות גם כן מתי עולם. וכן נראה מדברי חז"ל שיעוד תחית המתים יבא על ידי שלמי בני אדם, אלא שאין לצייר בזמן היותר מאושר שלימות של חכמה בלא שאיפה מוסרית היותר נשגבה^ב, וחכם גדול וצדיק תמים הוא יכשר להיות עולה במעלה של תחית המתים^ג. ואמרו: עתידים צדיקים שיחיו את המתים^ד.

פרק 11

הכפירה שקמה למטה רשע לרגלי שיטת ההתפתחות מחוסר ידיעה לרדת לעומק הענין ביחש ההתפתחות בכלל המציאות, הוציאה פעולותיה גם כן לרעה על דבר היחש של תורה שבעל פה. מכיון שהתחילו החוקרים לראות בכל המציאות ההשתלמות הלאיטית⁷ השתעבדו חוקרי עמינו להחזיק שגם הבנין הגדול והנהדר תורה שבעל פה, שעל פיו חיים כל בית ישראל, גם הוא לא בבת אחת נוצר כי אם התפתח⁸ לאטו מעט מעט, דור אחר דור. והנה אך החלה ההשערה הזאת להתפשט והנה קמו המון כופרים פורקי עול ומנתקי מוסרות שבקשו להפוך קערה על פיה, ולהשניח⁹ דת ודין. והנה אלה הכופרים מבלי עולם לא השכילו שאין הנידון דומה לראיה. אם ההתפתחות החומרית תלויה בזמן הוא מפני שכל תנועה חומרית דורשת זמן והיא בעצמה מרשמת את הזמן, אבל תעופת השכל אין חקר למהירותו, וקטן הדעת לא יוכל לשער אין ברגע אחד חובק החכם הגדול זרועות עולם ומשקיף על חזון של רבבות אלפי שנים וסוקר בסקירה גם כן המון פרטים לאין תכלית. אם כן היש להתפלא על אורח השכל היותר נעלה ונשגב, השכל האלהי שבנבואת אדון הנביאים, שבחוקים ומשפטים שצוה מורשה קהלת יעקב, שהשכיל אז גם כן להמון פרטיהם וארחות משפטם. ואיך יוכל שכל בריא להסתפק בזה שלא נתנו מלואים וביאורים להרבה פרטים על פי אותה הדרך עצמה שהגיעו לנו הכללים. אמנם, אפילו לפי טענתם אין לנו מקום לפטור את עצמינו משום דבר מקובל בכללות האומה שזהו כל יסוד הקיום הלאומי. הרי מסרה תורה כל ספק לידי בית דין, ומינוי הבית דין עצמו הלא

7. הכוונה: איטית

בקבלת האומה תליא מילתא. אם כן תהיה כל תורה שבעל פה מפי משה רבנו עליו השלום מסיני מקובלת לפרטיה, או תהיה מתוקנת במשך אלפי שנים על פי ביאורים ותקנות של בתי דינים, קבלת האומה⁷ כולה היא יסוד החובה, ומי שהוציא את עצמו מן הכלל כאילו כפר בעיקר.

וממוצא דבר אתה למד שהאמונה שתורה שבעל פה בכללה נמסרה למשה רבנו עליו השלום מפי הגבורה, היא אמונה שקבלנו מאבותינו ואמתית מצד עצמה, אבל לא שרק עליה תלוי קיום התורה שבעל פה בישראל. והרי אנו חייבים גם כן במצות שהן ודאי מדרבנן. שמא תאמר 'לא תסור' הוא מן התורה, הרי כמה מרבתינו סבירא ליה דאינו כי אם אסמכינהו רבנן אלאו ד'לא תסור', וכיון שהוא לדבריהם אסמכתא יסוד החיוב מנין. אלא, הדבר הזה הוא ממושכלות הפשוטות שחובת האומה בכללה להתנהג אחרי זקניה וחכמיה. וחובת היחידים שבאומה להתנהג על פי המרכז הפשוט בכללה. וזאת היא ודאי חובת דין תורה ממש, והיא למעלה מכל חובה, עד שראויה להיות יסוד לכל חובה קדושה. כי הלא גם לעיקר קיום התורה, אף על פי שהיתה על פי ד' ממש, מכל מקום קבלו חז"ל שאנו צריכים להיות החובה גמורה בה דוקא לקבלה ברצון, היינו רצון והסכמת כלל האומה. ובתורה מפורש שקבלנו עלינו התורה באמירתינו 'נעשה ונשמע'. על כן לבד מה שעל פי האמת כל הענינים שהם בתור ביאורים למצות או גדרים להן, אין לנו חילוק כלל בחומר שלהם בין אם יהיו מסורים הלכה למשה מסיני או יהיו מבוארים על פי שיקול הדעת של איזה בית דין מוסכם, כיון שהתפשטה ההוראה באומה כבר נתחייבנו בה בחובה גמורה. אם כן גם אם יאמר הטוען, שכל ההלכות שבתורה שבעל פה אינן כי אם דברים שנתבארו על ידי בית דין במשך [הזמן]⁸, הרי החובה במדרגתה עומדת, וענינים

8. המילה אינה בכתב יד, הוספה על פי הענין וההמשך

שהם מדרבנן ודאי יסוד הדבר הוא הקבלה הכללית של האומה. אם כן אותם שבקשו לנקוף את הלבבות, והעלו טינא לומר שתורה שבעל פה נתקנה בהמשך הזמן על פי כמה חכמים ובתי דינים ורצו בזה להחליש את הלבבות ולהרפות ידים בקיום תורה שבעל פה, לא אהני להו ברמאותיהו מאומה. מפני שאין החיוב מיוסד כי אם מפני קבלת כלל האומה. שהרי אפילו אותן ההלכות שנתקבלו הלכה למשה מסיני אם היו משתכחות היינו מחזירים אותן בדרך הדרישה, כמו שאירע בג' מאות או ג' אלפים הלכות שנשתכחו בימי אבלו של משה והחזירן עתניאל בן קנז מפלפולו, והרי אין הבדל כלל בחובתן בין היו ידועות לנו על פי הקבלה הראשונה, ובין היו מסורות על פי הוראת בית דין.

ומזה נבא גם כן להשכיל שהרבה זוחי הלב טעו במה שחשבו שמה שאנו מאמינים בגדולתן של חז"ל בכלל הנמסר לנו מפיהם ז"ל" אם הראשונים כמלאכים אנו כבני אדם כו', שזהו היסוד לחובת השמירה של כל דיני התלמוד והמסתעפים ממנו. על כן קמו עזי נפש שאמרו לבקר את ערכם של חז"ל על פי אמת המדה של אנוש כערכם, וחשבו שבזה כבר יעלה בידם לפטור את העולם מחובת הזהירות בדברי חז"ל בכללם. ודבר זה אמנם להם בא גם כן מחסרון ידיעה ביסוד התורה וחובתה. שאפילו אם היו בוני התלמוד קטנים במדרגה באין ערוך ממה שהם באמת, מכל מקום כיון שזכינו למרכז באומה, להבין ולהורות מפיו כל משפטי התורה, והאומה קבלה עליה ונתפשט בה, שוב כל פורץ גדר הוא מאבד הונה וקיומה של כלל האומה. והידיעות שבאו לנו מגדולתן של ראשונים ז"ל אינן אלא מפני שכך היא אמתתן של דברים, ולא מפני שאי אפשר לקיום התורה מבלעדם. או אם יצוייר שהיו אנשים כערכינו שנתן רשות לחלוק עליהם, חלילה, שלילת הרשות לחלוק אינה תלויה בגדולת האומר. כי לפעמים יחלוק אחרון קטן על גדול מראשונים והאמת כדברי האחרון. אלא, מפני שבכל זמן שראו גדולי ישראל, בשעה שהיה לעמינו מרכז קבוע שראוי לחתום תורה

שלא תתרכינה עוד מחלוקות, סתמו שלא יחלוק אדם במעשה על הנאמר בדורות הראשונים זולתי להכריע ביניהם. ותקנו זה מפני תקנת האומה ואשרה, וממילא נקבעו לחובה שאין לסור ממנה, והיוצא ממנה הוא פורש מדרכי ציבור ומוציא את עצמו מן הכלל. על כן משנחתמה המשנה נקבעה ההוראה שלא לחלוק על הנשנה בתורת הלכה בדורות הראשונים התנאים והקודמים להם, רק מותר להכריע ביניהם. ונתקנו גם כן כללי ההכרעה במיטב הגיון. ואחר כך כשזכינו למרכז התלמוד ונתפשט בישראל, קבלה האומה שלא לחלוק על דבר מדבריו, זולת להכריע במקום שלא הוכרעה המחלוקת. על כן רק קבלת האומה היא המכרעת. והמעיו פנים לעקור דבר מן התלמוד ולהקל בו ראש, הוא בועט בכלל האומה. ועזי פנים כאלה מביאים על כלל עמינו רעות אין חקר. ובידיעתינו השלמה בזה הננו מתרחקים מהם וממועצותיהם ומספריהם עד מקום שידנו מגעת כדי לחזק מוסדי האומה להיות לעם לד' לעד.

פרק ז

רוממות התכלית האלהית שיש בשמירת האומה הישראלית בצביונה, היא נעלה מחובת השמירה הראויה גם כן לכל אומה שיש לה הזכות להתקיים בתור לאום על פני האדמה. היסוד ההגיוני שהדבר מוכרח שיכירו בני אדם כולם שהם חייבים לחיות חיי אחים, יוכל לבא לשלימותו בחיי העמים רק על ידי מה שכל אומה תשתלם באופיה המיוחד לה. רק בהבנה שלמה שכשם שצביונה הוא דבר הגון בעולם, כן צביון כל עם זולתה הוא נחוץ לתשמישו של עולם, ולא יעלה על הדעת להצר צעדי אומה זולתה, או לחשב שהיא דוחקת את רגליה, רק כל אחת תשכיל כי ברבות הצלחת כל אומה בצביונה המיוחד ירבה אושר העמים כולם. כי כל אומה ואומה תשתמש בהכשרים שכל העמים בכללם משלימים בהם את העולם. וכשם שהיא נותנת לעולם את הדברים שהיא עסוקה בשכלולם, כן תקח מכללם את הדברים שהם עוסקים לשכללם. על כן, רק ברבות ההצלחה האנושית הכללית יאושר כל גוי פרטי. ובהגמר הרעיון הזה להיות חל בלב העמים בכל עזו ותפארתו, לא יצויר כלל נשיאת גוי אל גוי חרב, כי כל גוי ישכיל כי החרב שהוא נושא אל זולתו, את נפשו הוא קובע, לבד משפט הצדק שישתכלל, להיות מתעב בנפש הריגת אנשים ושפיכת דם, ולא תוכל כל סבה מדינית שבעולם לטהר נבלת רצח זאת, בהיותה מבוררת בלב בטהרת הרגשתה האמיתית.

וכמשפט כל המדות הטובות וכל המעשים טובים שבעולם, שהשער להכנס בהם הוא אהבת עצמו, שכר ועונש, ואהוב כדי שיאהבוך, ומתוך שלא לשמה בא לשמה, כן משפטי העמים מוכרח שיתפתחו תחילה באופן המובן איך שכל אומה היא בהצלחתה מטיבה את מצב הכלל, וכי חילוק האומות איננו כי אם הסכמה בדויה להגדיל

רושם של 'שלי שלי ושלך שלך'² באין מטרה, כי אם תכלית עליונה רצופה בזה לשכלול האנושות כולה על ידי הרחבת כל המקצעות שכל אומה ואומה מיוחדת בהנהגתה. ובזה הדבר מובן, שכמו שאי אפשר שישתכלל סידור מדינה יחידית כי אם בהיות המרכז נתון במקום אחד, מלך, או בית מחוקקים, כן אי אפשר שיבא העולם לשלימות זה הסידור כי אם כשיהיה על כל פנים איזה מרכז קבוע במקום אחד. והנה כשנחלק גבולות עמים, נבין שאפשר וגם מוכרח לתן לכל עם ועם מקצעות מיוחדים מענפי החיים שבמשך השלמת החכמה והמלאכות הגשמיות והרוחניות יתרחבו באין קץ. הרחבת עבודת האדמה, למשל, עם כל דרישות תורת הצמחים, דרישת החיים וחכמת הפיזיולוגיה, חכמת חרשים בכל כוחות הטבע המתגלים חדשים לבקרים, חכמת המדינה וסדרי הכלכלה, וכאלה רבות. אמנם חכמת האלהות והמוסר גם היא ודאי לא תגרע מכל המקצעות החשובים שבחלקי ההשתלמות האנושית, חכמת יופי המעשים וסדר עבודת אלהים, מושגי האלהות ועומק ההבנה בכל דבר המתיחש למושגים האלהיים. מובן הדבר שבהחלק לכל עם המקצוע המיוחד לו, יפול זה החלק הרוחני הגמור שבחיים בחלקם של ישראל, שהם ראויים לזה מצד תורת ד' אשר אתם, ומצד הכשר רוחם הנעלה לדברים הנשגבים ביותר, ומצד חלקם בהסתוריה הכללית שהוא חזקתם העתיקה להאיר העולם באור דעת ד' גם בימי החושך והמשטמה, ועל אחת כמה וכמה בימי האורה והאהבה. ולפי מצב השתלמות האדם, הוא חזיון מוכרח שבהיות רוח האדם עולה למעלה, יחשב אצלו המעולה שבקנינים, הקנינים היותר נשגבים שהם דעת האלהים וכל הלמודים שנמשכים מזה, כאשר עינינו רואות גם כיום, שבכל אומה מתוקנת כראוי בהליכותיה ומדותיה, תמהר ההכרה לבא שהדרישה בעמקי הדעת של האלהות היא יתרון הרוח הגדול שבחכמת האדם. על כן בסדרי החיים הלאומיים ראוי שתמצא כל אומה אמתת יסודה באותו החלק שנצחיות קיומה עומד על זה. ובזה מובן, כי אי אפשר לשום אומה

שבעולם שיהיה דתה ויחוסה לעבודת אלהים הצד הלאומי שבה, כי אין עתידות לאומיותה באה כלל מצד עבודת אלהים שלה, כי זה החלק עתיד הוא להתפתח אצלה על פי השאלתה מהאומה המיוחדת לזה, שהיא האומה הישראלית¹, ויסוד קיומה תלוי רק בחלקים המיוחדים לצביונה, שעוד לא נתברר יפה לכל אומה ואומה הכשרה הפרטי. שהבירור הזה עצמו הוא צעד אחד להעמדת השלום, שכיון שתרגיש כל אומה את אמתת הכשרה המיוחדת, תבין מיד במה היא צריכה להשתלם מחמדת שאר העמים, ואז יבאו כולם להיות מתאגדים בתור אחים בני משפחה אחת המחלקים ביניהם חלוקת עבודת הבית להרבות אשור וברכתו. רק לישראל הובררה תעודתם, מפני שכבר הוטלה עליהם החובה לעסוק בעבודתם להיות לאור גויים על פי סדרי ההסתוריא גם קודם בא זמן המאושר. על כן לאומיותם של ישראל קשורה בהכרח בתורת ד' אשר אתנו. ובאשר עסק התורה ועבודת הדורות כולם הוא יסוד מוסד להרבות חכמת התורה לעת תמלא הארץ דעה את ד', על כן ההתרגלות לשמירת התורה והחינוך להוקיר את האמונה והמצות כולן בפועל, כדי שתצא אל הפועל הסגולה שבנו להיות מוכשרים לעבודת הרוח היותר גדולה עבור כל העמים כולם, היא מצרכינו הלאומיים המוכרחים בטבע מציאותינו. על כן חתומה היא תורתנו הקדושה כולה בחותם הלאומיות, ומובלטת ביותר על ידי תורה שבעל פה¹.

פרק ח

ראוי שיתבאר מובן הדתות בכלל, איזוהי דת מכונה אלהית, שחובה גמורה היא לכל המחזיקים בה בשביל שהם מבני העם או העמים שקבלו אבותיהם הדת ההיא להתנהג בה ולשומרה, ואיזה יתכן להאמר עליה שיש לה ערך של טעות, עד שאי אפשר לחייב לכל נקי הדעת להחזיק בה.

יסוד הנבואה הוא המדע היותר שלם בבירורו ואמתתו שאפשר בחק האנושי, בין ילוה גם כן אליו קול מוחש, או יהיה רק הידיעה השלמה המיוחדת באיכותה מצד בירורה האלהי, עד שיהיה רישומה על נפש הנביא השלם רושם הקול הנשמע מפי אדם מדבר בשפה ברורה, רק שיתברר לו שהוא דיבור אלהי באין כל ספק כרושם החזק שבקולות והאדיר שבציורים המוחשיים. כפי הנראה מדברי התורה היה זה יתרון לנבואתו של אדון הנביאים עליו השלום, שלא נתערבו עמה ציורים שהם מפעולות הכח המדמה, והיתה ידיעתו ידיעה משגת את עוצם התכלית המגיעה מההדרכה האלהית שנצטווה. תורת אמת כזאת מוכרחת שתתקיים בתורת הכרח של מצוה ואמונה בפרטיה, כל זמן שתהיה האנושות עדיין צריכה להדרכה, כל זמן שעוד לא מלאה הארץ דעה עד שכל יחיד מוצא בבירור גמור את כל תעודתו מהכרת עצמו, שאז היא מתעלה מכלל אמונה לכלל מדע מבורר. כפי המובן הפשוט, הוא נמשך כל זמן שיש איזה חסרון ורעה במציאות, כל זמן שהמות עודנו שולט באדם למרר חייו ולגזול מנוחתו ועמו המון רעות לאין חקר, שהן תולדות מחסרון דעת האנושית וחסרון כח להיות מתגבר על כל הרע העומד עליו לשטנו בגבורה ועז. אמנם, בא תבא תקופה של שלימות לאדם שבה לא די שיכיר את כל האדם שעל פני האדמה בתור אחים ורעים, אלא שיכיר גם כן תעודתו הרוממה שכתבה

תורה בתחלת ברייתו של אדם, "ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרמשת על הארץ"⁸ שאין ראוי שיובן רדיה של מושל עריץ שמשתמש במשועבדיו להנאתו ולהות בצעו, כי אם רדיה להועיל למשועבדים ולרעות אותם דעה והשכל בשבט מישור שבט מלכותו. על כן בבא הזמן שכבר לא תמצא מדת החסד ואהבת הצדק שבאדם לה ידים בעבודת הטבת האדם עצמו, אז תתחיל שררותו ודאגתו על כל החיים ללמדם ולהשכילם, לשכללם ולהעלותם, מעמק עכור⁹ של פראותם להיותם גם כן עובדים מועילים בכלל המציאות, כחלוקת העבודה של האדם לא בפרך ובעול כי אם בסדר ובמשטר, במדה ובקצב, באופן המנעים את חייהם ותומכם כבוד ועז¹⁰.

נצחיות החיים, גם כן תלויה רק בהשתלמות האדם בכללו בכחות גופו ונפשו. אז תוכל המכונה הגופית לעבוד עבודתה בתנאים הגונים וקלים עד מאד¹¹. כח החיים החזק הבא מנועם מתמיד בזיו גדולת הטוב והחסד וההכרה השלמה בהוד נועם אוצר החיים, אין לנו להשוות לו ערך וגבול. וכאשר אין דבר נאבד כלל מן המציאות, לא פעולה ולא כח ולא חומר, ועל אחת כמה וכמה רעיון וציור רוחני¹², כי הוא אדיר שבפעולות, הדבר מובן שתתעורר התשוקה לתקן גם כן את העבר, להחיות את המתים, לחדש להם חיים של הוד ועז כפי הדרת התקופה הנכבדה ההיא. אז תמלא הארץ דעת את ד' ברום המעלה עד שאיש את אחיו לא ילמד עוד לדעת את ד'. מובן הדבר שחובת הדת מצד קבלתה המיוחדת וההסמך שיש בה על הנבואה המסורה מפי משה רבנו ע"ה, לא תוכל להיות עוד בדרך הכרח, כי אם בדרך חפץ פנימי והכרה עצמית באהבה. (כי אם)¹³ הדבר נתון בשאלה אם ההכרה תמצא מקום לאלה המצות להשתמש בהן אז גם כן למטרה רוממה, או

9. סוף המשפט הקודם "כי אם..." נכתב כהערה מעל השורה, נלע"ד להשמיט "כי אם" של תחילת המשפט הנוכחי

לא. ועל זה חלקו בגמרא¹ אם מצות בטלות לעתיד לבא או לא. והכונה של לעתיד לבא היא אחר תחית המתים², כשיעמוד העולם ברום מעלתו שכל אחד יהיה נביא שלם והנבואה הכוללת כבר הגיעה לשלימותה, ועשתה פעולתה השלמה כי הגיע הזמן למלאות³ כוסף אדון הנביאים באמרו "מי יתן כל עם ד' נביאים כי יתן ד' את רוחו עליהם".

הנה הדת אשר תתן האפשרות לערך ההתפתחות המרוממה הנועדה להאנושות באופן הרשום הזה היא ראויה להיות האמת הגמורה. ובאשר מכל דת עובדי עבודה זרה, אין תקוה ודאי לבא לזאת המעלה, שהרי רק ידיעת אחדות ד' היא תשים את האנושות להתרכז למרכז רוחני אחד שמביא למרכז מקומי וציורי, למרכז שלום ואהבה, אבל עם טעות של עבודה זרה אבדה תקות ההשתלמות הזאת, נשארו רק תורת ישראל והתורות שנסתעפו ממנה. והנה הדתות הסעיפיות מצד עצמן, אין ראוי להביט עליהן בעין רעה. הדבר יתכן להיות שהיתה בזה מצד המיסדים הערה אלהית להיות משתדלים בשכלול חלק רשום מהאנושות לפי הראוי להם. מצד זה התכלית היה אפשר שיוכן איזה עניני מופתים מוחשים אם יהיו צריכים לחזוקם כיון שהדבר נוגע לשכלול האנושות שיד ד' נטויה על זה מראשית המציאות עד קצה. אמנם הצד של טעות שהתערב בזה אינו כי אם מה שאי אפשר היה שתטבע בהם עיקר המטבע של ההדרכה לסוף ההשתלמות, שראוי להמצא מרכז יחידי רוחני בעולם. ומובן הדבר שזולת ישראל אין גוי אחד בעולם שיש לו יתרון על חבריו בהחלט מצד קניניו הרוחניים של מוסר ודת אלהית. על כן רק בזאת יהיה הכרח להם ביטול חלקי, במה שיהיו זקוקים להכיר שהמרכז היחידי ראוי שיהיה חי בעולם, ועצות והדרכות בדרכי המוסר, ראוי לקחת מפי המקור הראשון בעצם תומו. על כן הנתינה של כבוד אלהים לזולת אדון כל ית' יוכרח שיהיה בטל מן המציאות, כי מכיון שרושם של כבוד אלהים הוא תכלית רוממות רוחניות המרכז האנושי, וכיון

שינתן לזולת יוצר הכל, הלא אפשר שיתרכו המרכזים ברבות הזמן ושוב אחדות האדם בטלה, וכל התכלית של האושר הכללי תמס יהלך¹, על כן הכרח הוא שיוכר בעולם כולו שאין צורך ואין רשות להנתן כבוד אלהים בלתי לד' אחד לבדו, הוא ד' אלהי ישראל שאלהי כל הארץ יקרא². והדעה המושרשת בספרותן של אותן הדתות הנוצריות והמחמדיות³, שכבר בטל ערכם של ישראל חלילה, מוכרחת להתבטל כדי שתוכל האנושות לבא למגמתה ומטרתה הנצחית. אבל מצבם המוסרי התוכי, שיש בכל דת להשכיל ולהיטיב, ראוי לכבד, וראוי לכל אדם שלם בדעת להשכיל כי העוסקים בהם על פי מסורת שבידם הם עוסקים בעבודת ד' לפי ערכם, שהרי סוף כל דבר כל הטבה מוסרית תגרום האפשרות לקרב את תכלית המוסרית היותר נשגבה ונעלה הכללית⁴.

ואיזה הערה אלהית שתהיה, בין אם יצורף עמה גם כן מחזה של כח המדמה, או רק שאר כח ורוח כביר, כיון שהוא משלים אל תכלית של שלימות למין האנושי, ראוי שיחזיקו בו אותן שהתאגדו על פי ההסתוריא שלהם בו מאיזה סבה שתהיה.

ותשכיל מזה גם כן את ערך המרת הדתות, כי בהיות כל דת היא על כל פנים לאומית גם כן, על כל פנים בחלק רשום ממנה, בעצם או במקרה, על כן ההתאגדות הדתית מוסיפה גם כן לאומי. על כן, האומה המחזקת בדת ולא אבדה לאומיותה, יש לומר שבה עון בוגד בעמו, מצד שממעט החלק הלאומי שהוא חייב לעמו מצד השתתפותו בדתו. אלא, שמפני שאין הדתות שוות בערך המוסרי שלהן והתועלת שהן מביאות לכלל האנושות, על כן כשאדם ממיר דת עמו שהיא רחוקה מן השלימות הכללית בדת עם אחר קרובה יותר אליה, יש לדון בחטאו שאף על פי שהוא פוגע בחלק עמו לשעה, מכל מקום הרי הוא מתקרב לתועלת האנושות. והדבר יצדק בעובדי האלילים הממירים דתותיהם בדתות הנוצרים והמחמדים, שעל כל פנים הם קרובים יותר לשכלול האנושות, מפני שההכרה באחדות השם ית' תביא על כל פנים ברכה לעולם כולו

כשיתמלא זמן חינוך האדם. אך אין הדבר מבורר כראוי, מפני שסוף כל סוף אותן הדתות כמו שהן, עוד אינן יכולות להביא את הצלחת האדם לתכליתה, שהרי אינן יכולות מצד עצמן להגיע ליחידות המרכז והתקשרות כל העמים ברגשותיהם ובמוסרם וכן בכוחותיהם הגשמיים והרוחניים, כערך אדם אחד בעל אברים רבים, ובבירור כמשפחה בעלת אנשים שונים, שכולם מתאמצים להשיג רק שלום המשפחה ואשרה. אמנם, הממיר דת שמוסרה מרובה בדת שמוסרה מועט, הרי הוא הולך אחורנית ומקדיר את אור נפשו, לבד מה שהוא מסלף ארחות מוסרו לגמרי בבגדו באומתו אשר טפחתהו וגדלתהו, והוא ראוי להקרא נבל, ולא ינקה רע¹⁰.

תורת ישראל יוצאת מכלל זה, מפני ששאיפתה היא רק להגיע אל עוצם התכלית של שלימות כל האנושות, והיא מוכנת לזה בכל מכשיריה, בין מכשיריה המוסריים, בין המעשיים, בין ההסתוריים. על כן, אף שאין ראוי לקבל גרים בנקל, וקשים הם לישראל כספחת¹⁰, שמכל מקום תכנית הטבע הלאומי, שהוא יסוד חיים לתורה וקיומה ואהבתה, חסרה מהם בהכרח, מכל מקום מי שמכיר עסק הצדק הזה, ונפשו יודעת צרת נפש מין האנושי, על ידי התפרדו לגויים שונאים זה לזה, ועם זה נפשו שואפת לאמת בלתי מעורבת בדמיוני שוא ברגשותיו המוסריים, לא נוכל לחשב לו עון בשכחו עמו ובית אביו ובא לחסות בצל כנפי ד' אלהי ישראל¹¹. שהרי סוף כל סוף על ידי הוספת כח [על ידו]¹⁰ בעבודת ישראל, תשתכלל גם על ידו התכלית המאושרת הכללית, והוא גורם בסוף כל סוף טובה רבה לעמו שממנו יצא. ולא עוד אלא שהאומה שתזכה להשאר בתור עם במועד תיקון שלום האנושות, הלא תשאב ממקור ישראל יסודות מוסריים וארחות דעת ויראת ד'. ואז על פי כוחות הנוספים מגרי הצדק שנספחו על בית יעקב, יוכלו יותר

10. בכתב היד לא ברור, פוענח על פי השערה

לרדת לסוף רגשי נפשותם של אותם העמים, ולדעת איך לעזרם בהרחבה המוסרית של דעת ויראת ד'. ואף על פי שאפשר שצאצאי הגרים לא ידעו בעצמם מקור מוצאם שיתבטלו בתוך בני ישראל ויתבוללו בהם, מכל מקום מחוק הירושה הוא, שהנטיות הנפשיות לא תמחקנה ויד הכשרון יעמוד להיות נחית לעומקא דדינא בהליכות הגויים שממנו חוצבו.

אמנם איש מישראל כי ימיר כבודו, הוא שאול יחטא¹¹, ואין ערוך לגעל הנבלה הזאת, והרעות הרבות המוכרחות להיות כרוכות בעקבו. וכערך הנבלה נבין כי לא ינקה מיד אלהי המשפט לשלם לו כרעתו, כי הוא בוגד בעמו ונותן יד לשוסיו ודורשי רעתו, שרבו מאד בין גויי הארץ. וכיון שהוא מוסיף כח אחד הראוי לעבוד עבודת עמו, בעבודת העמים האחרים, גם מידו יוקח מקל חובלים להאדיב¹² עמו וצור מחצבתו, והוא עוקר מעלת נפשו מהמעלה העליונה של תורת אמת העסוקה בשכלול כל האנושות כולה, ושעל כן היא כולה דברי אלהים חיים וקיימת לעד ולעולמי עולמים, אל בורות נשברים אשר רק לעתים רחוקות יש תקוה שישובו אל מקור האמת והצדק. גם המוסריות הצרופה בתוך מפלשי עבי הדמיון שנמצא בדתות אחרות אם שהיא נותנת פרי למי שנולד באותן הדתות, מפני שמטבע נפשו הוא קרוב לאותם המושגים, אבל איש ישראל, שנולד בכשרון לחיות על פי מושגי מוסר וידיעת אלהות טהורים ומזוקקים מלאי אמת וטהרה, לא תדבק נפשו לעולם באותה המוסריות. ואפילו את ערך המוסר הפרטי לא ישיג באותה המדה שמשיגה בעל הדת ההיא מטבעו בתולדתו. על כן אין די באר כמה אמולה לבתוי וכמה רע ומר הוא עזבו את ד' אלהיו. ומפני הסבה הזאת, ועוד כמה סבות עקריות, היתה עצת ד' אלהי ישראל, שיהיה אופן השרשת תורת ישראל בעולם באופן נשגב ונעלה לאין ערוך מכל דת, באותות ומופתים גדולים ועצומים,

11. בכתב היד 'ואין'

ובסידור מוטבע לאומי כביר כח לב, למען יהיה אור האמת עומד לעולם, ויתרון הכלליות שיש בתורת ישראל מצד חק האמת הגלוי שבה, יהיה בולט נוסף על הלאומיות כדי שתבא לתכונתה ותעודתה בקץ הימים, כמו שאמר הכתוב "ואולם חי אני וימלא כבוד ד' את כל הארץ"^א. וכשתשכיל בדבר תמצא שעיקר יסוד גדולת הניסים וגילוי שכינה היה דרוש רק להגיע את תורתנו הקדושה אל רוממות תכליתה בשביל האנושות שתהיה ראויה לכבוד ההסכמה הכללית. אבל מצדנו אנחנו מצד חובתנו המוסרית על פי תביעת היושר והצדק, די לנו בחובתנו הלאומית. כיון שאנו מוצאים עמינו מאוגד על ידי תורתנו הקדושה והיא בית חייהם, גם בלא נשיאת דעה למרחוק חובתנו גדולה להשתוות כולנו בכל הליכות החיים שבעקרי תורתנו וסעיפיה כדי לרומם את הגוי כולו, להגדיל כחו ולהאדירו.

על כן לבד מה שאמתתנו גלויה לכל בעלי עינים, לבד מה שהאמת ההסתורית חזקה מכל מקסם כזב של כל מתפקד ומסתפק באמתת תורתנו הקדושה וקבלתה, חוץ מכל זה אין אנו יראים מכל רוח סועה וסער של המוני דעות כוזביות. כי כלום יוכלו להכחיש מציאות לאומיותינו גם בהיותנו בארצות אויבינו, ואם יבאו להכחיש גם את זאת, כבר הכין אלהי ישראל רפואה למכה^ב, ביד חזקה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם^ג, שנאת העמים ורדיפתם תזכיר השוכחים שהננו עם לבדד, גוי איתן בכל תנאיו. ומאחר שיסוד אגודתנו תלויה לעין כל ביחוד בגלותינו באגודת תורתנו הקדושה על כן מיד תבא חובת היושר למלא אחרי כל החובות של התורה בפועל. וכיון שיתרגל בתורה וקיומה ובכל דרכי החיים המיוחדים שלנו, אז מיד יפקח עיניו וירגיש את האמת הבולטת, ויהיה לבבו נוטה לעבודת ד' מאהבה באמונה שלמה ואהבת אמת, ואין צריך לומר בעת ישוב ד' שבות עמו, שאז תהיה האמת מצד עצמה המגן היותר גדול עד שאפילו הסיוע של הלאומיות לא יהיה צריך.

פרק ט

דקדוקי מצות, בדרך כלל, יש להם שני יסודות. האחד הוא, שאחד מהדברים העקרים שיוצא מפעולת קיום התורה והמצוה על האדם, הוא מה שמתעלה למעלה רוחנית רמה על ידי שהמעשים שהם נעשים בתור עבודה להשי"ת פועלים עליו להרשים בו תכונת הכרת כבוד אלהים. והתכונה המוסרית הזאת תקבע בכל שכלולה רק על ידי קיום דבר אלהים על ידי הזהירות המדוייקת מאד, שיראה בה יתרון בהנהגתה מאופן הזהירות הראוי לכל חק מסודר מכל נגיד ומצוה ומחוקק נימוס. על כן ראוי מאד לדייק תיבותיה ואותיותיה של תורה ולעשות המצות כפי המובן המדוייק ביותר. ולהיפוך, אם נעזוב את עבודת הדיוק אז יהיה הרושם של עזיבה זו פועל הפעולה ההפכית ויועם אור של כבוד האלהים בלבבות, ותשקע מעלת האדם המוסרית בחומריות וגסות הרעיון עד מאד.

אמנם מצורף אל עבודת הדיוק מצד רוממות כבוד עליון, עוד ראוי למצא גם כן שכל דין היוצא מדיוק פרטי יתאים עם רוח התורה בכלל, וינהיג להדרכה טובה בזיכוך מדות ודעות, ויפעול גם כן לטוב בחיי החברה, והבראת הגוף וחיזוק כחות הנפש בכלל האומה ובפרטיה. וזהו היסוד השני, שחז"ל ביחוד בהיות האומה מבונה על מכונה, ובית דין הגדול עמד במקום אשר בחר ד' שממנו יצאה תורה לכל ישראל, או אפילו בתי דין מרכזים שבגולה, כל זמן שהיה סדר ההלכות נפסק ממקורה של תורה שבכתב, שהדרכים רחבים מאד, והמדות שהתורה נדרשת בהן צריכות שיקול דעה גדולה שלא יטה הדורש מן המסלה הראויה, היה היסוד השני לעינים תמיד לראות ערך הפעולה הטובה היוצאת מדקדוקי המצוה על פי הדרישה, ואז תתאמת ביותר בהיותה עם הפקתה אל שמירת דיוק התיבות והאותיות שבתורה, פועלת גם כן הוספת הדרכה

טובה, או איזה יסוד מועיל בכלל האומה, בארחותיה החומריים והמוסריים, וחוזק החיים המדיניים גם כן^א.

פרק י

חיוב ההסברה מוטל על גדולי ישראל בימינו להסביר את עקרי האמונה, ולהוכיח עד כמה גדולה היא הטובה לכלל עמינו כשנשוב כולנו לשמור את דרך התורה והמצוה. גם להראות גלוי שאין ביסודי התורה המושכלים התלויים בדעות, שום דבר שישם מעצור להרחבת הדעת והתפתחות החכמה בעמנו, ואיך שקיום התורה אינו מעיק בשום אופן על החיים, כי אם עוד מנעים את החיים ומעדנם. על כן עלינו להראות הרבה פרטים וכללים בתורה, בדעת ובמעשה, איך שהם מרחיבים את החיים הישרים ומאשרים את כלל עמנו. כדי שיהיה, למשל, לדעת את יקרת הערך של תורה ומצוות, כיון שמעלת התמימות של פשטות האמונה אבד כבר חלק גדול מבנינו, על כן עלינו להכנס לדרך השכל והמחקר, כי רק בזה נצליח. אמת הדבר, שהיו ימים רבים שנפלה על זה מחלוקת בין גדולי ישראל. מעבר מזה העירו רבים שחובת התורה דורשת הידיעה השכלית, ורבים מעבר מזה טענו להראות את הצד המסוכן שיש בדרך המחקר לרבים שלא יוכלו להגיע עד הקצה וישארו נבוכים, ומהם גם כן שיפקרו וינתקו מוסרות. אבל אין שייך חשש זה בדורינו שההפקרות הולכת ומתרבה, ספרי מינים מתחדשים בעוה"ר בכל יום, ונותנים את התורה והאמונה למרמס. ואם לא נקום בפרץ להגן על עם ד' להשיב חורפינו דבר בכח השכל וחקירת האמת, ישחיתו רבים ועצומים. על כן לא עת היא לחשות כי אם לענות דבר.

כבר נשאלה השאלה בבית מדרשו של חופש הדעות בעמנו, שלא ידע כל גבול, להעיר על תכלית התורה אל מה תשאף. ואנו חייבים להשכיל ולבאר, כפי אשר תשיג ידינו, ערך החכמה והשאיפה הרמה שיש לתורתנו, ואיך שאי אפשר שנבא לה כי אם על ידי

שמירתה בפועל. ואם נעמול ונחקור ולא נתירא בזה ממכשול עון, כי עת לעשות לד' היא, ודאי נשכיל ונצליח, ונמצא את אשר נבקש. ומקרא מלא דבר הכתוב^כ "כי לא דבר רק הוא מכם", ופירשו חז"ל^י ברור, "ואם רק הוא מכם הוא, בשביל שאין אתם יגעים בה", הא אם נתיגע בחכמתה של תורה ודאי נמצאנה.

התרבות האנושית לפי רום מעלתה היותר רוממה היא ודאי שאיפתה של תורה^ה, כאשר מלאו הנביאים בפירוש על מה אנו מקוים, על שלום עולמים, על החופש האמיתי, שאמנם עוד יסוב דרכו למעלה מגבול האנושות ויקיף גם את כל החי. אמנם השאיפות הללו בהיותן גנוזות בתורה, נערכו בחכמה אלהית נפלאה, ששמירת התורה, אמונתה ושינונה, יוציאו את השאיפות הרמות אל הפועל. אבל כשם שהן צריכות כח מניע שיצאו אל הפועל בבא שעתן, כך הן צריכות מסך ומונע שלא יבקיעו לצאת בעוד שאין הזמן גרמא, באין שום הכשר לזה מצד האנושות. כי כלל גדול הוא שכל דעה רמה יותר מחוג האנושות הרבה כשתתפרסם בעולם, לבד מה שלא יהיה קול דברה נשמע, עוד תזיק בפרטים רבים^ה וגם תמצא לה הרבה מתנגדים, שעל ידי כך ידחוו עד שלא תוכל להתכונן בעולם כל כך מהר, ויעברו דורות רבים בלא חמדה.

נציב, למשל, את השאיפה המוסרית שלא להמית שום בעל חיים לצורך האדם^א. אי אפשר להכחיש את המוחש בכל לב רגש, כי חסרון מוסרי כללי הוא במין האנושי במה שלא יקיים את הרגש הטוב והנעלה שלא לקחת חיי כל חי בעבור צרכיו. ואי אפשרי כלל, שהאל הטוב יחוק חק נצחי כזה בבריאה הטובה מאד, שלא יהיה אפשר למין האנושי להתקיים כי אם בעכרו את רגש מוסרו על ידי שפך דם, יהיה גם דם בעלי חיים. אין ספק לכל איש משכיל, כי התורה שאמרה לאדם "ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל החיה הרמשת על הארץ"^א לא כונה לרדיה של מושל עריץ שמתעמר בעמו רק להפיק חפצו הפרטי. חלילה לחק עבדות מכוער

כזה שיהיה מדרכו של האל הטוב, אשר אמר "עולם חסד יבנה"¹, ושאונו רואים כל דרכיו מלאות צדק ורחמים. והלא מספר התורה עצמו מבואר כן, שהרי לאדם הראשון לא הותר בשר לאכילה. אם כן, מהי הרדיה של כל החיה וכל הרמש, אם לא רדיה של טובת הירודים, לשכללם, להטיב מצבם ולעסוק בהתפתחותם החומרית והרוחנית. אמנם, אחרי דור המבול שהותר בשר לאכילה, ודאי לא הותר כדי שישאר כך לעד לעולם, כי איך אפשר שיהיה מצב מוסרי חולף ומתבטל אחרי שכבר היה נוהג, ומעלין בקודש ואין מורידין². אלא, שהחכמה האלהית ראתה שהאדם נפל ממצבו המוסרי, ועד שיבא הזמן שיתנער ויגיע לידי ההכרה המוסרית האמתית, אין להעמיס עליו מה שאינו לפי ערכו. והנה אין ספק בדבר שאם היה איסור הריגת בעלי חיים נהוג אצל בני אדם לעת עתה שאין המצב המוסרי מתוקן, היה הדבר גורם תקלות רבות. התאווה הבהמית לאכול בשר כשהיתה מתגברת, לא היתה אז מבחנת בין אדם לבהמה, כיון שעל כל פנים הכל היה עושה בדרך איסור, ואכילת בשר אדם היתה אז חזון מתמיד מאד. גם כל זמן שאין ההכרה המוסרית עומדת במצב הברור, כל זמן שלא הגענו למדה הזאת שהובטחנו עליה ונתתי תורתי בלבם ועל לוח לבם אכתבנה³, דהיינו שהמוסריות תהיה מורגשת בכל זהרה בלב בני אדם, "ולא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ד' כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם"⁴. ומהו דעת ד' כבר למדנו הנביא "כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידע אותי כי אני ד' עושה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ד'"⁵. הרי המוסר הטבעי ברחב מובנו הוא הנהו דעת ד' באמת. וכל זמן שהאדם הוא צריך למלמדים מן החוץ אל חובת המוסר והיושר האנושי, הוא צריך גם כן לשמירות וסייגים רבים שלא יתקלקלו אצלו סדרי הנהגתו, גם שיהיה מוכשר לקבל ההדרכה הנאותה והרצויה. ולפעמים צריכים גם כן לותר חלק רשום מדרכי המוסר כדי שיהיה מכשיר את האדם למעלתו היותר גבוהה, שאלולי הקדמנו את מה שראוי

לאחר, אז נאבד הכל. למשל, אחרי שמצב מוסריותו של האדם עודנו תלוי ברפיון, אהבת עצמו הבהמית עוד עלולה להתגבר עליו, עד שכל חוקי המוסר והצדק יהיו לו למשחק, מובן הדבר, שצריך הוא להרחיק את עצמו מחברת בעלי חיים השפלים, שלא ירגיש את עצמו שהוא כאחד מהם, שאז הלא ירשימו עליו הדרכים הבהמיים להוריד רוחו על עמק עכור של הבעלי חיים שפלי הערך, ועלול הוא להניח יתרונו האנושי ולהחשב עם בהמות שדי. והנה לו היתה חובת המשרים ערוכה בכל נגד יתר החיים כמו שהיא נוהגת בין אדם לחבירו, אז היה הדבר עושה רושם של חבורה ושיתוף בין האדם לכל החיים. ואם אמנם לטובי בני אדם לא הזיק הדבר, אבל להמון האדם היה משפיל ערכם המוסרי מאד. הזיין המוסרי, שהיה לחכמי המוסר מעולם להעיר את הבוערים בעם להתנשא למעלה אנושית, היה מתחלש מאד, והפתגם "אל תהיה כסוס כפרד אין הבין"³ לא היה כל כך מתקבל על לב האדם ההמוני, החפץ יותר להשפל בדרכי בהמה, כדי להפטר מחשבונות רבים מוסריים, ולהנות הנאות גסות מורגשות של שעה. על כן, אין לשער כמה טובה השפיעה בעולם הדעה שנתקה את האדם מכל החי מכל יחש. וכל זה היה צריך להגמר על ידי הפטור שפטרתו מהרבה חובות מוסריות בנוגע להם, והתירה לו להפיק חפצו גם באיבוד חייהם, למען יכיר עמוק מאד את יתרונו עליהם, כדי שתתרום נפשו אל השאיפות הרמות המוסריות אשר סוף כל סוף תנצח האמת המוסרית המוחלטת שהיא הדעת אלהים באמת, עד שלא יהיה האדם צריך לויתורים כאלה. לו היו חובות המוסר נוהגות בשפע בין האדם לבעלי חיים, אז בזמן העדר השלימות המוסרית היו גורמות רעות רבות לאנושות. כי רגש הטוב שבאדם מבקש להשקיט את רעבונו, ולפעמים תמצא איש עול בוחר לעשות צדקה, כדי להשקיט מצוקת מוסר כליותיו על החמס אשר בכפיו. והנה על כל פנים הפושע ישוב וירגש בעצמו שאך שקר נסכו⁴ כי הלא הציור המוסרי מלמדהו שלהיטיב לאדם הוא הטוב, ומה יסכן

לו אם יעשה צדקה, אם ישלח בעולתה ידו ולב נדכאים יכאיב. אבל לו היה מפורסם הצד המוסרי של התחסדות עם בעלי חיים, אז היו נמצאים רבים מעוזבי מוסר שהיו בוחרים להם למקצוע מוסרי ההטבה עם בעלי חיים שעל כל פנים אין עליהם קנאה מצדו ולעולם לא ישיגו גבול כבודו ומשרתו. והיו דעות כוזבות מוצאות מקום להשריש בלבבות רבים שיש גם כן אפשרות להביא את האדם לקרבן עבור הצלחת הבעלי חיים, ובפרט כשיראה באדם עול מה שלא יראה כן אצל הבעלי חיים. אז היה קצר הדעת מחליט שאמנם ראוי להקריב טובת האדם כופר לבעלי חיים ואין ערוך למהומה וצוקה ועיוות משפט שהיה יוצא מהסכמות כאלו. על כן היתה הסכמה נחוצה מטעם החכמה האלהית הבוחנת כליות ולב, לנתק את פתיל החיבור שבין האדם לבעלי חיים, למען יתרכז מרכז המוסרי האנושי בטובתו המיוחדת, ואז יצליח להביא לו את אשרו בקץ הימים. ובהביאו לאנושות את אשרה וחפשה, אז ממילא יכיר גם כן את יחשו אל בעלי חיים הראוי להיות מצד המוסר הטהור, שאינו צריך לויתורים והתירים של דוחק, שלא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע^{טו}, כי אם ללכת באורח טוב מוחלט. וזה הוא יסוד סיפור מעשה בראשית שבתורה, שבאמת לא באה תורה כי אם ללמדינו ארחות חיים איך להתנהג בדרך ישרה, שתביא את האדם לגרם מעלת שלימותו. ואין העיקר בסיפור מעשה בראשית לעצם הסיפור, כי אם להתכנית המוסרית העמוקה היוצאת ממנו, אשר החכמה האלהית הכינה את הציורים שעל ידם יתבסס המוסר האנושי לעד לעולם להיות מוכן להתעלות אל שלימות מעלתו^{טז}. וכמו שלהשלמות המוסרית שבאדם צריך להשקיף על ציור של יצירה בששת ימים ושבת השבת, כדי שתהיה שביתת השבת מחוברת עם ההשכלה הכללית של דעת האלהים ואל המוסריות המעשית של שביתת הבהמות והעבדים, כן צריך בפרטיות לציור של הנתקת האדם מגבול הבעלי חיים, על ידי שלא מצא עזר כנגדו.

גם נראה, שהיה צעד אלהי גם כן לחבר את האדם במחברת עם כל החיים.

וזאת אמנם היה נכון מצד השלימות האלהית, שסוף כל סוף יכסוף האדם להאצילות המוסרית העליונה שיתבע מעצמו חובתו נגד היצורים כולם חביריו ביצירה ובחיים. אמנם מצד האדם לא מצא עזר כנגדו. האדם אינו מסוגל לסגל את אנושיותו אם יאבה להצטייר אצלו שיש עמו חבור ושיתוף של אחוה עם בעלי חיים השפלים ממנו. על כן הונתק מהם במה שעל ידי התרדמה נגלה לו כי השיתוף הזוגי שלו הוא גם כן נבדל מכל הבעלי חיים, והשיתוף הקטן שהיה עם הערום שבבעלי חיים גרם לנפילה המוסרית של האדם, עד שהיתה ההצלה על ידי שימת איבה בין הגזעים, "ואיבה אשית בינך ובין האשה, ובין זרעך ובין זרעה".¹ אמנם בבא היתר התורה לאכילת בשר האריכה "כי תאוה נפשך לאכל בשר"², כגבול לאמר, כל זמן שמוסריותך הטבעית לא תקוץ באכילת בשר בעלי חיים, כמו שאתה קץ מבשר אדם. שעל כן לא הוצרכה תורה לאסור מפורש בשר אדם שכבר קנה לו האדם מושג טבעי נכון בזה ואין צריך לאזהרה, כמו שאין צריך לפרוט את המדות הטובות והרעות המוטבעות וידועות. אמנם בבא המצב של המוסר לשקץ בשר מפני הגועל המוסרי שיש בזה, הלא לא תאוה נפשך לאכול בשר ולא תאכל.

כדי להרשים את התוצאה המוסרית לקץ הימים הנה באו המצות התלויות בשחיטת הבעלי חיים הנה לא הותרו כי אם הבעלי חיים הסמוכים על פי רוב על שולחן האדם, והיותר נאותים על כל פנים שלא לקלקל טבעו להדמות לדורסים באכזריות כמפורסם לראשונים כבר.³ אמנם כיסוי דם העוף והחיה, הוא כעין מחאה על ההיתר, כלומר בשת יש בדבר, ראוי לכסות הבשת האנושית על שלא הגיע עדיין למדרגתו הראויה לו להשכיל, שאין הדבר נאה לאבד נפש חיה מפני צרכו. אמנם הפעולות יעשו את ההכנה המוסרית שתוכל לצאת כשתבא עתה.

גם זה הוא בפלס ומאזני משפט: דם הבהמה המתפרנסת מבעליה אין האדם ראוי עדיין אפילו להכיר צד בוש שלמה בשחטו אותה תחת אשר יפרנסה וידאוג לצרכיה. אם היה הכיסוי נוהג גם בבהמה היתה התעוררות המוסרית יותר מהמדה. די לנו באיסור אכילת דם החמור המעורר על כל פנים שאין שפיכת דמים מדה מוסרית הגונה לאדם על כל פנים. אם היתה הבושה מתחלת להרשם גם בשחיטת הבהמות הבייתיות היתה פועלת להתרגל לעבור על רגש המוסר הפנימי יותר ממה שתפעול באחרית למונעו. ודאי לא כל ההרגשות המוסריות הנעלות יבאו בבת אחת, כי אם מעלות מעלות. ואם יעלה האדם למדה זו תחלה להכיר שהחי שאינו סמוך על שולחנו עוול הוא לטול את חייו לצרכיו, עוד לא יגיע גם לזאת ההרגשה לפרנס את החי הסמוך עליו, גם לעת זקנותו שכבר לא יוכל לעבוד, מפני החובה המוסרית. על כן לא יוכל להיות הרושם שזה אצל זביחת חיה ועוף הנצודים ברובם, כזביחת הבהמה הנתונה על אבוסה שנותן לה בעליה.

איסור חלב הוא גם כן להזכיר על כל פנים, כי אין ראוי להרוג את הבעל חיים אפילו המתפרנס משל בעליו בשביל מותרות. על כן החלק היותר מוטעם יאסר, כיון שודאי אפשר לענין חזוק הכחות מבלעדיו. אמנם בבעלי חיים הניצודים חיה ועוף שיש בהם הערה יותר חודרת על ההמנע מהריגתם במצות כיסוי הדם, כיסוי הבשר האנושית, אין צריך להערת איסור החלב, על כן חלבם מותר.

המעלות המוסריות שיתעלו בבא העת המאושרה שתמלא הארץ דעה את ד' כמים לים מכסים וכל בנינו יהיו למודי ד', והמוסר האנושי הטבעי יקבע בלב בכל פרטיו, והתורה תהיה עמוד האורה שמטעמי מצותיה יאירו את דרך החיים, כדברי חז"ל בסוף פרק אלו עוברין^כ "אור יקרות וקפאון"^{כא} אלו טעמי תורה שיקרים בעולם הזה קפויים יהיו לעתיד לבא. ובמדרגה אחר מדרגה תתפתח האנושות לאור באור ד'. הנה שימוש הדברים שהם קנינים להבעלי

חיים אפילו כשאין האדם נוטל חייהם על ידי זה כחלב הבהמה וצמרה, יש להרשים רושם מוסרי שעל כל פנים יש בזה צורך להדרכה. ראוי אמנם להכיר שאין רעה מוסרית אם יוקח הצמר מהכבש, בשעה שגם לבעל הצמר, הכבש, יקל משאו על ידי זה. אבל רעה מוסרית היא כשנוטל צמרו רק להנאתו גם אם יש בו צורך להחי עצמו, אז הוא גזל משפט, רק בתגרת יד התקיף על החלש. וכן הדין עם החלב. על כן ראוי להרשים שאין ראוי על כן שינטל החלב באותו ערך שהבשר יוקח ממנו, דהיינו על ידי היזקו וצעריו. על כן חיבור ויחש הבשר עם החלב, יכפיל רושם ההפסד המוסרי עד שיוכר אפילו בעת לא נשלם החינוך האנושי, כדי שיעיר הלב למועד המאושר, שלא לבד אכילת הבשר תהיה ראויה למניעה מפאת המדרגה המוסרית הישרה שתגדל, כי אם גם להחלב יהיה ערך מוסרי של מניעה כשתהיה נטילתו דומה לערך שזה עם הבשר, על ידי צער והפסד החי, וכמו כן הצמר. אמנם הפשתן יוכל האדם להרחיב צרכיו ממנו כאות נפשו, ולא ינקפוהו לבבו מעולם שיש בזה עון אשר חטא, מה שאין כן הצמר הניטל מהחי שהוא צריך סייג, שלא ישתמש בו כל כך בשפע עד שיהיה נוטל מן החי במקום וזמן המצער או אפילו המנוול. על כן אין להשקיף על יחש הצמר עם הפשתן באופן שזה. על כן כדי להפעיל הזרעים המוסריים שיצאו לאור בעתם, נוסדו איסור בשר בחלב ושעטנז צמר ופשתן יחדיו.

וכלל החוקים הם המצות שאי אפשר למצא להן תעודה בהוה כי אם הן זריעה והכנה על העתיד, כי רק בבא המועד המאושר אז יורגש כמה גדולה היא התועלת שקנו בני האומה הנפלאה הכנה להדרכה מעולה כזאת. ושופטינו ויועצינו בדרשם את התורה וימצאו עמנו מוכשר להוציא אל הפועל אלו הנצנים, אז תצא האורה לכל העם. והעם המתעלה לזאת ההנהגה הנפלאה בהרגש פנימי טבעי של רחמנות, ביישנות, גמילות חסדים שיצאו אל הפועל במלא מובנן, מוכרח הוא שיהיה לאור גויים. וכל העמים

בשומעם את החוקים האלה יאמרו "רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה"^{כב}.

הקרבנות^{כג}, אמנם ודאי כל זמן שמצב המוסר האנושי מוצא להכרח או לישר לפניו להשתמש לצרכיו החומריים בהריגת בעלי חיים, ראוי שהתשמיש היותר תכליתי, דהיינו הוראת ההכרה הפנימית בחובת ההודאה להאל הטוב, תהיה על ידי קרבנות של בעלי חיים, ועוד ימשך אולי גם כן בעבור התקופה ההיא, והמוסריות תתנשא עד להבחיל בשר כל חי. אמנם ההערה למציאות מדת הדין ושימוש האכזריות בעולם ראוי שימצאו ודאי איזו תקופה כדי לשמור את מצב הרוח האנושי שלא ישפל על ידי עלילות רעות של הכושלים המוסריים שבחברת האדם. "החוטא בן מאה שנה יקלל"^{כד}. על כן תהיה הערת הקרבנות שפועלת על כל פנים על המתעסק איזו הערה שיש צורך עדיין במדת הדין בעולם. אמנם כשיתרומם המצב עד האופן היותר נשגב שלא יהיה צורך כלל בשום שמירה, אז ודאי סנהדרי גדולה היושבת במקום אשר יבחר ד' יעמיקו בתורה, אם יתכן לזבח אז לד' כל חי, כאשר אין האדם יכול לרצות בזה בשום אופן מצד הכרתו המוסרית, ונאמר "לרצנכם תזבחו"^{כה}. וכיון שאי אפשר שיהיה בזה רצון אנושי שלם, ודאי יהיה כח ביד בית דין הגדול להחליף את הקרבנות של הבהמות למנחות מן הצמחים, ועל זה נאמרה התעודה האחרונה "וערבה לד' מנחת יהודה וירושלים"^{כו}, דוקא מנחה ולא זבח. ועל זה נאמר בדחז"ל^{כז}: כל הקרבנות בטלים ותודה אינה בטלה, מוסב על הלחם שהוא עיקר גדול בה. מובן הדבר שאי אפשר להגביל פרטי התקופות שיהיו מסורות רק לבית דין הגדול במקום אשר יבחר ד'. וכל אשר יגזרו בפירוש התורה והגבלתה, בין על פי טעמא דקרא, בין על פי שימצאו סמך מן התורה, כיון שחוברה לזה דעת בית דין הגדול הרי זה תורה שלמה, והחולק על זה הוא זקן ממרא, שלא ימצא חוטא מגונה כזה בזמן השלימות.

והנה לחיבור הצמר עם הפשתן שנאסר כדי להרשים ההערה

המוסרית על ערך הוקרת הבעלי חיים כפי ערכם האמיתי בתור יצורי ד' שאין לגעת בקנינם, אין לזה מקום בבגדי כהונה שנועדו בשביל הקרבנות מהבעלי חיים, שכל עקרם לא ימשכו רק כל זמן שלא הגיעה המוסריות לידי מדת ההכרה השלמה של חובת הצדק המלא עם בעלי חיים. וכמו כן אינה צריכה להיות מוזהרת בציצית^כ המביאה להזכיר כלל המצות כולן. ובהזכיר להאדם את כלל התורה ותוצאותיה, יכיר בהשתלמותו על ידי זה את ערך החובה של העמדת זכות הבעלי חיים, בערך שימוש בקנינים שלהם הטבעיים.

להבליט יותר את ההשקפה של רגשי החמלה הראויים לבא מהאדם על כל החי, יועיל איסור הטריפה והנבלה. הטריפה האומללה, יותר היא ראויה לחמלה הרגשית, כמו שיחמול האדם על הכואב והחולה יותר מעל הבריא. אמנם, השיתוף הנמצא ברגשי החמלה יוציא את פעולתם בבא עתם, מצורף עם שמירת הבריאות החומרית והנפשית שיש בזה, ביחוד שלא ישתתף עם הטורף מבעלי חיים הדורסים. ולהעירו שראוי לו להתרחק ממדותיהם ולפעול גם כן עליהם לטובה, על כן לא יאכל את הטריפה בשדה. הנבילה שמתה מאליה אמנם תכה שורש בעתה מדין קל וחומר, אם זו שמאליה מתה, הזהירה תורה עליה שלא להשתמש באסונה ואבוד חייה אפילו אחרי שאין לה הפסד מזה, רק לאות שיתוף הצער שמביא על הכניסה בגבול רגשותיה. ועל ידי זה יבא האדם גם כן להרחיב גבול המשרים לטכס עצה להיטיב את גורל הבעלי חיים בחומריות ומוסריות. ובודאי שבהגמר ההכרה, לא יוכל האדם המתמלא דעת מצויר איסור הנבילה להניף חרבו על החי היושב עמו ונהנה מזיו החיים. ובהיות יוצא אל הפועל כל המובן העמוק מאיסורים, הלא אז תתמלא התעודה הנאמרת על זה "כי עם קדוש אתה לד' אלהיך"^{כט}.

וכמה משלים הוא ציור של תעודת מצות כיסוי הדם להעיר את רגש הבושה האנושית בבא עתה, עם ההלכה של ההכנה הצריכה

לעפר שלמטה. ההכנה של קודם הכיסוי שהיא ברובה גם כן קודם השחיטה, תעיר שראוי להתעודד ולחשוב בעוד שלא נעשה המעשה והדם לא נשפך, כי יש בזה בושה מוסרית. והתכלית היוצאת מזה תהיה המניעה הכללית בבא עת ההגון.

הדגים מנועי הקשקשים, מחוסרי ההגנה הטבעית ראוי להרשימם יותר ברגש החמלה למנע אכילתם. אמנם בעלי הקשקשים, בבא המועד המלא דעת, יעיר האדם את לבבו, אם הטבע שמו בחכמת יוצרו להם הגנה לקיומם, איך ראוי שבחיר היצירה יהיה משתדל באיבודם. בהערה הזאת יכלל גם כן הסנפיר שמועיל גם כן להצלחתם מרודפיהם.

הדעת נותנת, שאז בהשתלם האדם למרום שלמותו, שאביון יחדל מקרב הארץ, נקשה ורעב וחולה לא ימצא, חסר דעה לא יהיה במציאות כי כולם יהיו למודי ד' וחכמי לב, לימוד חכמה ומלאכת מחשבת וכל כשרון יקל מאד. כשיתפתחו הכשרונות האנושיים בכל רחבם, השלום יהיה שורר בעולם, אין תחרות ומריבה וכל עמל וכל כשרון מעשה לא יהיה לכל האנושות כי אם להטבת המצב הכללי המוסרי והחומרי. אז יתור לו האדם חלקה לעשות צדקה ולשפוך רוח חסדו עליה, ולא ימצא בהיות כל בני האדם יהיו מאושרים חיים חיי עונג והצלחה חומרית ומוסרית ושכלית. אז יפנה לו האדם עם אוצר חכמתו ונסיונו, אל אחיו הנמוכים, אל הבעלי חיים, וימצא עצות לפי מדרגתם לשכללם, ללמדם, להשכלם. ואין ספק כי יגדיל האדם ויאדיר תורת השכלת הבעלי חיים והתפתחותם עד שיעלם אל מדרגה נשאה מאד, אשר אין לצייר בחושינו מראש. ומחלקי ההשלמה תהיה התרבות של הבעלי חיים הדורסים², שאריה כבקר יאכל תבן ופרה ודב תרעינה, ושעשע יונק על חור פתן. ולא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ד' ³. ותהיה הארץ כולה המלאה דעה את ד', הר הקודש באמת.

ומי לא יבין שבעת המאושרה ההיא, ש"העירים... בליל חמיץ

יאכלו אשר זרה ברחת ובמזרה"^ב. מפני שכל כך ירומם אותם האדם ויפנק תכונתם ושאר רוחם, אי אפשר להעלות על הדעת שיקח האדם את בניו ברוח אשר יטפחם וירבה אותם להיטיב ולהשכיל ויזבח אותם באכזריות חמה"^ג. על כן העמיקה תורה בתנאי הקרבנות "לרצנכם תזבח־הו"^ד, להורות על מעלת התרבות שבתקופת הקרבנות. על כן יחסה תורה הקרבנות לצפון, הצד המיוחס במורשה להאומה לחסרון ההשלמה, "עולם לאכסדרה הוא דומה ורוח צפונית אינה מסובבת"^ה להורות שמצד החסרון האנושי יש מקום לקרבנות כדברינו כל זמן שלתשמישי חול ינעמו לו בשר החי, ועוד במועד יותר מאוחר כפי ערך ההגבלה הראויה לשמירה הבטוחה של שלימות המוסרית. ובודאי יקדים הרבה פרי המוסר העליון להגמר אצל ישראל ועוד יהיו נוהגים הקרבנות "עולותיהם וזבחייהם לרצון על מזבחי כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים"^ו. והתעודה האחרונה תהיה כי הר ד' יהיה הר המוריה, לצאת ממנו אורה והוריה לעולם"^ז. ובית תפילה במקום בית זבח.

אמנם כל זמן שמעמד המוסרי מכל צדדיו, בין מצד חלישות החומר האנושי שבא גם כן מסבת החולשה המוסרית של עונותינו ועונות אבותינו, בין מצד החלישות המוסרית, עוד האדם ראוי להטפל באכילת בשר בעלי חיים. כמה מגונה הוא, אם יהיה שולחנו מלא ושולחן רבו ריקם"^ח. אם לצרכיו הבהמיים יזבח את הבעלי חיים ולהוראת ההכרה הפנימית של הכרת טובה לחסד אל, תנוח נפשו גם בלא העלאת קרבן לפניו מבחירי צאנו ובקרו. על כן תלויה היא התרבות האנושית מאד בעת ההצלחה הממוצעת, שבהקבץ עמים יחדיו וממלכות לעבוד את ד', יביעו מעומק נפשם ההודאה העמוקה היותר מרושמת כפי טבעו של אדם ורגשו. ולהורות גם כן שהרבה יותר מרגשו ראוי לכבד ולהודות לאדון כל, החונן טוב וחסד, עד אשר תתעלה האנושות כולה להנזר מכל בשר חי, כי לא תהיה צריכה לו, מצד תגבורת הכוחות הטבעיים שיבאו מברכות הטבע, ותכונת הנפשות הטובות וחזקות במוסרן הנעלה. אז יהיו

כל הקרבנות בטלים מכל החי חוץ מקרבן תודה בלחמה. ותערב לד' רק מנחה, שנאמר בה "ונפש כי תקריב קרבן מנחה לד'".^{לט} זו באה בהסכמת הנפש האנושית הטהורה.

וכמה נהדר הוא איסור הכלאים בבעלי חיים בהנהגה והרבעה. ללמד על הכלל כולו של ההתעמרות גם שלא תצא חוץ לגבול המוסריות, לחוס על כבודם ושיווי כוחותיהם.

אמנם לתעודות אנושיות כאלה, יביאו את הדורות הבאים רק השמירה בחוקים העליונים הנועדים בתור זריעה של צדקה, כי לא יומר הלב כי אם על ידי הופעת המון פעולות של דורות רבים המכוונות לתכלית נשגבה. והתכלית גם כי הנה מושקפת רק למבינים יחידים, כשיבא הזמן הראוי שיהיה נחלת כל העם, יהיה הרושם מתקבל ומשתמר מאד. אם כן כל השומר חוקי תורה הוא עושה צדקת ד' עם העולם כולו בכלל, ועם ישראל בפרט, ונפשו תמלא נהרה, בהכירו את גודל ערכה של מטרות הכללית של תורה, שלא תגמר בשום אופן כי אם בשמירתה המעשית, שבנויה בעצת ד'. "בראתי יצר הרע בראתי לו תורה תבלין".^מ אם יצר לב האדם "רק רע כל היום"^{מא}, הלא התורה היא עץ חיים להמתיק מרירותו. ומי הוא זה שנוטל חלקו בהעתיד הנאור והנשגב של האנושות, רק השומר את התורה. ומה גדולה היא החרפה, וכמה נמרץ הוא ההפסד, של כל נפש שיכולה היתה לקחת חלק בהמטרה הרוממה, על ידי שלא תהיה פורשת מכלל ציבורה, והולכת בדרך החיים של עמה, שראוי גם כן מצד ההכרה הגסה ההמונית להכיר לחובה קדושה. ומה רע ומר הוא בראותו שהפסיד בידיו את חלקו בעשות הטוב הכללי לכלל האנושות וכל אשר נשמת רוח חיים באפיו, מה עז הוא הרגש הטהור של הרואים תכלית העתיד. "ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע, בין עבד אלקים לאשר לא עבדו"^{מב}, אלה לדראון עולם, ואלה לחיי עולם.^{מג}

פרק יא

צעירינו הולכים ותועים, הולכים ומתרחקים מדרך התורה והאמונה, והדבר נותן יאוש בלב רבים. רבים מחליטים שהוא דבר שאין לו תקנה, מפני שכך היא המדה שאותם שנטלו חלק גדול בספרות האירופית אי אפשר שיהיו בני דת. אמנם היא טעות נקלטת מן האויר הגס של השפעת הדת של חסרי מדע בתורה. אין תורתנו הטהורה והתמימה אשמה בזה חלילה וחלילה. תורתנו ראויה להיות דת מקובלת וקרובה אל הלב גם לחכם היותר נאור, וביותר לחכם שבחכמים, וכל אשר תרבה חכמתו באמת, תרבה אמונתו ואהבתו לתורה ומצותיה. אמנם צריך שיהיה לו מושגי האמונה צרופים לפי ערך השכלתו. בודאי אם מושגי האמונה שלו יהיו פראיים ומוטעים, ולפי מצב השכלתו יהיה בן דורינו ההוגה דעות וחוקר לכל תכלית, אי אפשר שתתקיים האמונה בידו¹². על כן אין לנו תקנה אחרת, כי אם ללמדם [את צעירינו המשכילים]¹² את עקרי התורה, באופן המתאים ומתקבל לפי כל הרוחות שבעולם, שבאות ונושבות מצד הגדלת החכמה בעולם. אנו צריכים לעקור מהם את הטעותים הגסים שיש להם בהשקפותיהם על הדת והאמונה, ואז באין ספק יראו ונהרו, הקרעים שבלבם יתרפאו, ויכירו שאין צורך כמו שאין אפשרות להמציא מושג רוחני אחר המאגד את כלל עמנו, כי אם המושג הקדוש והטהור, מושג האמונה הטהורה שהיא כוללת הכל. למשל, צעירינו מרגישים שחפץ החיים של כל חי יהיה מושג לו בימינו ביחוד על ידי מלחמה כבדה. חפץ החיים של עם שלם המתנועע לכל רוח, ודאי צריך לוחמים, ולא דוקא לוחמים בחרב ובחנית, על כל פנים משתדלים מאגדים, עוסקים

12. הסוגרים במקור

בשכלולו ובהשגתו את אופני קיומו, ובזה הם רואים בהציונות משאת נפש העם. לעומת זה הם חושבים שסבת הרפיון היא מושג האמונה, השלכת היהב על ד', על כן אין העם עומד על נפשו. על כן, הלא להם המשפט להתרחק מאלה המושגים המחלישים את כח החיים העממי, ויהיה בא לנו דור של לוחמים היודעים שחיי העם תלויים בהשתדלותם הם, והם יעשו ויצליחו. אמנם נראה נא האם מושג הדת והאמונה והבנתה האמתית גורמים מעצור להשתדלות מלאה חיים מצדנו לבנות הריסות עמינו, להחיות גוו ורוחו. לא. מושג הדת של אלה הצעירים, שמחסרון ידיעתם את התורה, מחסרון מלמדים שיעמידו אותם על עקריה של תורה בהבנה פשוטה וברורה גם עמוקה, קנו להם מושגים מטעים, יוכל באמת לעמם את כח החיים והתנועה העממית, אבל לא מושג הדת המוכן כהלכתו. לעולם לא היה לעמינו בהיותו עם חי, וגם בתחלת התפתחותו, שום ספק בדבר, שדרך התפתחות חייו והשגת קיומו תלויה באופן חריצותו והשתדלותו. היחש המוסרי אל ערך ההשתדלות היה תמיד רק להכיר כי ד' אלהינו הוא נותן לנו כח לעשות חילי, אבל הדבר תלוי לעולם בהשתדלות וחריצות מצדנו. וכי מעט השתדלנו ונלחמנו על הארץ המובטחת מפי ד' בהבטחה חלוטה ושבועת אבות? אמנם, לא מיעוט השתדלות גורמת האמונה הטהורה, כי אם אמץ לב ותקוה שלמה שסוף סוף תבא משאת נפשינו. על כן היא מוסיפה עז וגבורה ומרחקת אותנו מכל יאוש. מושג האמונה מביא אותנו רק לשלימות של הבנה כוללת ואמתית, שלא רק בכחות החומריים לבדם נבנה, כי אם גם ובעיקר בכוחות המוסריים שישתלמו אצלנו עמהם. וזאת היא ודאי ברית כרותה ומובנת לכל מבין ומקשיב בדרכי עמנו מעולם וחייו הפנימיים. עמנו צריך להשתכלל על פי רוחו, ורוחו צריך להבנות בהוקרה שלמה מרגש הבנה והכרה פנימית את כל העבר הגדול שלו ואת עתידו גם כן, מה שאי אפשר לכל בעל דעה שלמה להסתפק בדבר האפשרות הנפלאה הזאת על כל פנים. ורוחו לא יוכל להתקיים בו

על פי דרכו כי אם על ידי שמירתה של תורה. על כן כשם שאנו צריכים לדאוג בעד כל מכשירינו הלאומיים, כך ועוד ביתר שאת אנחנו צריכים להשתדל שתהיה האמונה מקובלת על לבם של כל צעירינו החפצים בבנין עמנו. וכל כך תהיה מקובלת ועמוקה בלב, עד שידעו ויכירו שאין כל משא וכל מעצור בדרך החיים עם האמונה ושמירתה. ואם יפגשו איזה מעצור צריכים הם להבין עד כמה הוא מגיע, ואנו מצדנו צריכים אנו לבאר להם איך הפסדו יוצא בשכרו. איך שעל ידי מעצור קטן מדומי¹³, תבא לנו הגנה ותשועה גדולה ונמשכת. ואיכה זה נוכל לבאר להם כל זה, רק על ידי ספרי הגיון וחקר דת שיוכלו להמצא בשפע רב באופן שימלאו את כל רגשי הלב. רק בהיות רבים חכמים וגדולים נתונים לעבוד במקצוע הזה של תורת הדעות וחכמת המוסר הפנימי שבתורה. ואז נוכל ונצליח באין ספק לגלות את המאור שבתורה ולהציגו לפני דורנו באופן הלוקח את הלב, כמו שעשו רבותינו הרמב"ם רס"ג ורי"ה¹⁴ ז"ל לפי דורותיהם הם.

13. כלומר: מדומה

14. ר' יהודה הלוי

פרק יב

אם היה כל עקרה של תורה רק כדי להכשיר את הנפשות במוסר והרגשת הרוחניות לפי ההוה לבדו, אז היתה באמת אפשרות לה להשתנות בכל דור לפי ההכרה של הדורות. גם אז לא היה המעשה ושמירתו, בכיוון ודיוק עם כל הלמודים שמסגלים השמירה המעשית נוטלים חלק בראש. אבל כיון שתכלית התורה היא לא ההוה לבד כי אם העתיד, והעתיד היותר רחוק והיותר גם כן נשגב ורחב, וכל המעשים והמצוות שבתורה הם שלשלאות גדולות שמקשרות את ההוה אל העתיד, על כן השמירה המעשית היא עיקר גדול. הכוזרי בנה יסוד ספרו על הפתגם "כונתך רצויה אבל אין מעשיך רצויים", ומזה נסתעפה התולדה שדיוק המעשים הוא עיקר גדול בתורה. אמנם דורינו צריך לבאור פרטי למה המעשים הם עיקר, והם מוצאים בהמעשים רק את חיצוניות הדת ועל כן הם קרובים לזלזול בהם. הם משקיפים על כל הדתות בשוה, ואינם שמים אל לב הבדלה של היהדות ותורתנו מכל תורה ודת. רבשקה דבר על אלהי ישראל כעל אלהי הגוים⁸, מבלי דעת את ההבדל הרחב באין תכלית. ובני דורינו אינם נזקקים להבין את ערך ההבדל שבין תורת ישראל, שעל כל פנים כל חכם לב יודה שהיא גברת הדתות, לכל תורה ודת. על כן עלינו לבאר לעיין ולהעמיק, להאיר עיני הולכי חשכים, לא ברעש ורוגש. עלינו לדון לכף זכות גם את היותר משובשים בדעותיהם. "צאן אובדות היו עמי רעיהם התעו⁹", והרועים הם גם כן רועים אובדים שתעו על ידי הרועים אותם. ומאין מישר דרך, מאין עומד בפרץ לתן את האפשרות לצאת מתוך הנבוכה, התאבכו גאות עשן¹⁰, והנבוכה הלכה וגדלה, עד שאבדו דרך. ותחת הנתיבות הישרות דרכי הנועם שבתורה, הם מתראים לעיניהם כערכוביא ומבוכה, ונפשם השוקקה לאור תתעם

בשוא, שימצאוהו בהשלכת נעל על תורה ואמונה. על כן עלינו לבאר גם את הדברים שנראים לנו כגלויים. אם הם לנו פשוטים מפני שהננו שרויים באור, אנו המגודלים מנעורינו בתורה ומצותיה הננו קרובים להבין את ערכה של תורה ושמירתה, על כל פנים במדה המספקת לנו לחבבה ולשומרה בנפש חפיצה, אבל הבנים התועים, שאין חנוכם מועיל להם לעת רעה כזאת לחבתה של תורה כי אם לשנאתה, עמהם אנו צריכים להתחיל מראש, ושלא להיות כבד עלינו לבאר כל נטיה היותר קלה שגורמת בהיותה סתומה שיטעו בה תועים, ובהיותה מבוארת שתמלא אורה מחשכים רבים. לו היה כל עקרה של תורה רק להרגיל את האדם בהכנעה ושיעבוד לאלהים לפי מובן האדם בהוה, אז ודאי היו המעשים המדויקים טפלים והכונה העיקר. אמנם, אם שדבר גדול הוא הרגל הנפשות לדביקות ועבודת ד', ממנו יתד ופינה לכל מוסר ומעגל טוב, אבל לא בזה לבד יושע האדם וכל החי. לבא אל החק המאושר של שלימות התפתחותו, היא מדה אחת כללית מוסרית הנובעת ממקור ההכרה האמתית של יחש האדם לקונו, ולנשמתו הרוחנית. אבל החיים, הם רחבים הרבה, והם ארוכים ומתפשטים אל העתיד הארוך, ומצותיה של תורה הנה עצות נפלאות לרכס את העתיד עם ההוה, והתכונה נגמרת עם הקמת כל החזון. ובהיות המעשה חסר, תשאר אמנם הכונה להיות האדם מתגעגע וחושק להיות דבק באהבת יוצרו, אבל הלא ישאר בקטנותו, ולא ידע כלל במה זה ימלא התעודה שעבורה ראוי להיות החכמה העליונה מטפלת בבריאה זו הגדולה. ואחרי שנכיר שאין המצות סמבולים¹ רקנים שאפשר למלאותם בכל זכר וצביון שיהיה האדם בודה לו מלבבו ורוחו, כי אם דרכים של חקים ממשים שהם ממלאים את המטרה הגדולה של הובלת האנושות לכל הפחות אל העתיד הנכסף, אז יצא לנו בהיר הלימוד שאי אפשר להכיר את הכונה לתוך, והמעשה לקליפה גסה, שיהיה ראוי למשכילים לזלזל בה. רק נכיר כי המעשה כהכונה הוא עיקר, ועיקריותו מדויקת מאד. אם שהכלל

הכולל את שאר דתות גם כן לא יחסר ודאי מתורתנו הקדושה, היינו ההכשרה הרוחנית של האדם ביחשו לקונו על פי הרגש המוסרי הפנימי, אבל הוא רק אחד אחוז מהמון התעודות שמתכנסות ובאות מהונה של תורה, כשהיא נשמרת בכל פרטיה ודקדוקיה.

פרק יג

ישנם הרבה דברים שהעבודה והמרי הם קרובים זה לזה. טענות רבות יש בעולם הרעיונות שכשהם לעצמם החמיצו את הלבבות, ונטלו מרבים חייה של תורה ודת, ורק בתוספת ביאור כל שהוא, אבל עמוק ומלבב, ישובו אלה הדעות בעצמן להיות מזהירות את הלבבות ומקרבות אותם לתורה ולאמונה. צורת האמונה בתורה שבעל פה עם צורת הדרישה של תיקוני הדת לרוח הזמן, שהביאה חשכה גדולה לעולם, הן אחוזות זו בזו בחוט פסיכולוגי. עומק ההרגשה שלהן יוצא מכאן אחד אבל הולכות [הן] ומתפרדות זו מזו, זו פונה לדרך הקודש וזאת מנאצת ומחללת כל קודש ותהי לסילון ממאיר¹. אבל כאשר נבאר להנפשות המתרגשות את יסוד תביעתן ואיך היא ראויה להיות נדונה, אז ינוח הזעף וישוב הלב על מכונן. לא כן הדבר בהיות השתיקה נהוגה, והבא לטעון בעד האמונה אינו נותן שום מקום לטענה של צד אחר, וחושב שאין מקום בלב כלל להתביעות המרעישות, אינו מצליח במפעלו. כי התביעות יש להן יסוד, אלא, שצריך לדעת מקורן וישובן כערכן הראוי להן.

אין ספק בעולם שיסוד אחיזת תורה שבעל פה עם תורה שבכתב הוא כדי שתהיה התורה נדרשת בבית דין של כל דור ודור, וההוראות אף על פי שהן מקובלות בעיקרן, יש בהן פרטים רבים לאין מספר. והעתיד הרחוק מאד ודאי יביא מקום לדרשות חדשות שיועילו הרבה לפי הדורות והזמנים. והאמונה השלמה היא, שכל בית דין שיעמוד לישראל וידרוש בתורה על פי ההסכמה הכללית בכל דבר ספק, היא היא יסודה של תורה. אמנם, הבית דין צריך שיהיה "במקום אשר יבחר ד"². מובן הדבר שאי אפשר להיות המרכז חזק ובטוח כי אם בהיות לנו בית המקדש ומלך ומעמד

בטוח מכל מכשול בארץ אבות. החתימה התלמודית היא הכנה לצורך הגלות ונחוצה מאד, תחת המרכז החי שנתבטל בעוננו. על כן מי שרוצה להרס את המרכז התלמודי, בזלזול בדינים הנהוגים על פיו באומה, בשביל שלפי חזיונו הפרטי הוא מרגיש בזה כבודות וחסרון הכרח, הוא פוגע בנשמת האומה ומרכזה, ומפסיק את השלשלת של התעודה הגדולה של תורתנו מצדו. אבל לא נסתפק רגע, כי בהיותנו זוכים לתורה שבעל פה האמיתית, בית דין הגדול שבלשכת הגזית למשל, "במקום אשר יבחר ד'" ב בתוקף לאומי חסון ובטוח, שלא יהיו משועבדים לחתימת התלמודי, ידרשו בתורה ויכריעו כאשר יראה להם. וגם ענן הקראי שאמר "חפישו באורייתא שפיר", בזמן הגלות והפזור הרבה אשמה, וגרם לקרע חלק מישראל ולהבדילו מעל עם ד'. ואם היו לדבריו שומעים רבים בעמינו, אין די לבאר את האסון שהיתה שיטה חפשית כזאת מביאה להכות את ישראל לרסיסים. אבל בהיות לנו חסן לאומי מלא אמץ וגבורה, אז הלא "מציון תצא תורה", ותורה שבעל פה החיה שתשוב לאיתנה ודאי יהיה לה עסק ישר עם תורה שבכתב. והמקרא שכתוב "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל. והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמע אל הכהן" או "אל השופט אשר יהיה בימים ההם" יתקיים במובנו הרחב. ואז לא יוכל העם להתאונן שהוא סובל מתקנות שאינן לפי זמנו ומלימודים שאינם לפי דורו, כי רק השופטים שבדור, הם יהיו מנהלי התורה ולהם החובה לשמוע. אבל הרוצה לדחוק את הקץ, ולהתנהג בדרישות שאנו חייבים ויכולים לקיימן רק בהיותנו בבית חיינו, גם לעת פזורינו ודלדולינו, ופורץ גדר של המרכז הלאומי הנשגב, התלמוד וחתימתו, בשביל קורת רוח של חיי שעה ודרישת אסתתיקה זמנית, הוא מחליף עולם קיים בעולם עובר בכלל האומה ומביא אנדרולומוסיה לעולם. וכלל עמינו, בנטיה טבעית הנתונה מחסד החכמה האלהית גם לכל רמש שפל, הוא בורח ממטיבים כאלה כמפני נחש. ולא די שלא תבאנה על ידי אלה הדרישות טובה

לאומית בחופש והוספת אומץ, כי אם מביא רק להתכנסות של נטיה קיצונית יותר מן המדה. ודבר זה יתבאר לנו על ידי מעשים בכל דור, וביותר בדורנו המדולדל, הסובל הרבה מאד מבעלי טובותיו המרובים האומרים הרבה ואינם עושים אף מעט, והבטוחים על השערותיהם הפורחות באויר, להרס עולמות מלאים ולהעתיק הררי עד בהבל פיהם.

יסוד תורה שבעל פה האמור מפורש בתורה שבכתב הוא, לעשות כל דבר אשר יפלא בתורה בין דם לדם, בין דין לדין, רק על פי הדבר אשר יגידו לנו מן המקום שהוא אשר יבחר ד'. והנה הפלאה זו נחלקת לכמה דרכים, שהרבה פנים יש לצדדי הספק, וכל ספק שבעולם חייב להיות נחתך דוקא על פי בית דין הגדול שבמקום המקודש. ולתורה שבעל פה כזאת הדעת נותנת שהיא אשרה וחייה של האומה. אין לנו שום דבר שיגביל כח הבית דין הגדול, לעשות ולתקן לשם שמים ככל צרכי הדור בכל דברים פרטיים שבמצות, לבד מה שבכל שב ואל תעשה, דינא הוא דיש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה, מובן הדבר כשיש בזה צורך ומטרה כללית נחוצה, ואפילו בקום ועשה, אף על פי שלפי מסקנת הש"ס ביבמות דף צ, אין כח בידם לעקור דבר מן התורה, מכל מקום אין לסנהדרין גדולה שבלשכת הגזית כשתהיה על מכונה להיות משועבדת לפרט זה. והרי רב חסדא^ט ועוד כמה אמוראים סוברים דיש כח לבית דין לעקור דבר מן התורה גם בקום ועשה. ואם יפסקו בית דין הגדול כותייהו ודאי רשות בידם. שאין שום דעת נוטה שיהיו משועבדים לפסקי פוסקי הלכות שבאו אחר התלמוד. גם יש מראשונים ז"ל שפסקו כרב חסדא, וכשיש צורך וטעם נכון כבר כתבו תוספות^י שיש כח בידם לעקור דבר מן התורה אפילו בקום ועשה, ביחוד אם יבא להם דבר זה על פי דרשת המקרא, כדמצינו^י "קרא אשכח ודרש". וכמו שאמרו חז"ל בסנהדרין^י על דבר שינוי הכתב דסמכו אקרא דמשנה התורה שעתיד כתב זה להשתנות. וכל מה שיביאו ראיה מהמקרא על פי דרשה והסכמה

מבית דין הגדול, אין כאן משום עקירת דבר מן התורה כלל. ביחוד אין לנו קבלות ברורות על פרטי ההלכות איזה מהם הם הלכה למשה מסיני, ואיזה מהם הם דברים שנתקנו ונדרשו על פי בתי דינים שבדורות. על כן ודאי יהיו כל פרטי התורה מה שיהיה צורך לתקן ולחדש מסור ביד בית דין הגדול. וכל הממרה על דבריהם, בין להקל בין להחמיר, הוא עובר וממרה על פי בית דין ונידון כזקן ממרא, שהוא עוקר יסודה של האומה ומרכזה. למשל, אם דרשין טעמא דקרא חולקים תנאים". ואם הבית דין הגדול יקבע הלכה כמאן דדרש טעמא דקרא, ויחדש גם כן כמה הלכות על פי טעמא דקרא, ודאי תהיה הרשות בידם. וכל היוצא על פי הסכמתם זוהי תורה שלמה. ואין לדאוג כלל חלילה לביטולה של תורה על ידי זה, כי כל דרכי תורה המה דרכי נועם ונתיבות שלום. ואם יהיו צריכים בית דין לחדש דברים פרטיים יהיו גורמים ודאי לחיזוק כללי התורה כולם, ולאפשר עמנו החמרי והרוחני.

מובן הדבר שכמו שיהיה ביד הבית דין הגדול כח להקל לפעמים בדברים הנהוגים להחמיר כשימצא להם טעם מספיק וראיות מן התורה, כן יהיו ודאי רשאים וחייבים להחמיר לפעמים במה שתהיה השעה צריכה לכך לגדור גדר בתורה לחזקה ולאמצה. אם כן כל שתהיה האומה מוחזקת יותר בשמירת התורה כן יהיה ביד בית דין להקל לפעמים באיזה סייגים וגדרים. ולעומת זה כל שתהיה הפריצות וחלישות רגש הדת נוהג יותר באומה, כן יהיו חייבים להחמיר ולעשות סייג לתורה. על כן אחד מתנאי הקדמת שכלול חיי עמנו בעתיד הוא שנהיה מורגלים בכלל ללכת בדרך ישרה ולשמור דרכי תורה ומצותיה, אז יש תקוה שכאשר נזכה לחיים לאומיים בכל פרטיהם, שעמהם יהיה גם כן מרכז חי לתורה שבעל פה, שכל דעת ישרה מסכמת איך ראוי להוקירו ולשמור כל היוצא ממנו בכל תוקף ועז, והיא ודאי מצוה תורית מפורשת בתורה שבכתב. אז תועיל הרבה הדרכתנו המוסרית בשמירת התורה והמצוה על פי המרכז הנהוג בגלות מרכז התלמוד והפוסקים

המבונים על פיו, שיוכל הבית דין הגדול להעמיד יותר את החיים הלאומיים בלא לחצים של סייגים וגזירות. אמנם לפי מה שתהיה הפריצות יותר נהוגה, ורגש הדת שהוא חיי האומה יותר רפה, כן יהיו מוכרחים להעמיס ענייני סייגים וחומרות. ומוכן הדבר שיצרו בזה צעדי האומה בהתפתחותה. אבל הדבר יהיה הכרחי. כי המעמד המוסרי, ורגש הדת השלם הוא יסוד חיי האומה והפרחתה. על כן כל איש נלבב האוהב באמת את עמו וחפץ בלב שלם בהתקדמותו, ישא באהבה שכמו לסבול את עול תורה ומצותיה, בכל חומר שבהם על פי הדרך הנהוג בישראל מעולם, על פי מרכז התלמוד שעומד לנו במקום בית דין הגדול, עד העת המאושרה, שישבו לנו שופטינו כבראשונה. אז תצא מציון תורה ואורה לכל ישראל. גם לכל האנושות כולה. "והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ד' ואל בית אלהי יעקב, ויורנו מדרכיו ונלכה בארחתיו, כי מציון תצא תורה ודבר ד' מירושלים"י.

וזאת היא התעודה הראויה להיות קשורה בלב כל חכם לב. להיות מוקיר מאד את האמצעים המביאים לתכלית נכבדה, ולדעת שאי אפשר כלל להיות עולה התכלית כי אם בהרחבת האמצעים. בזאת המדה, שכשהיא מתגברת בלב כראוי היא נותנת מקום למדת הסבלנות הרוממה, שהצליחה עמים רבים שחוננו בה ועל כן נשאו עול באהבה, ועמלו דורות רבים למען השג תכלית נשגבה בסוף. והיא תעז לכל חכם, שיעמול על כל ההקדמות הדרושות לשלימות חכמתו. כן תעז גם כן לעם כולו המכיר את ערך תעודתו, לחבב על ידה כל האמצעים הרחבים שיביאוהו לזה בכל אופני מצבו. אם בכלל נוכל להכיר את חיינו המרים הלאומיים בגלות רק בתור אמצעים לחיים הלאומיים האמיתיים שיבאו לנו בארצנו בבאינו אל מרכז השלמתינו הלאומית. על כן נחבב גם כן את כל הדרכים המכשירים והמסייעים אותנו לקיים את חיינו הלאומיים בגלותינו ופיזורנו, והמאחדינו ומציגנו לעם חי, שנהיה ראויים לקבל את חותם הלאומיות השלמה בבא התור לנו לחיות חיים לאומיים

אמיתיים. וזה יבא לנו על ידי שמירתנו בכבוד ואהבה את המרכז הרוחני העממי, הנהגת החיים על פי התלמוד, שכבר קבע חותמו על האומה אלפים בשנים. החיים שעל פי התלמוד, לא יביאו אותנו לידי כל משבר חלילה, ולא יעכבו את התפתחותינו הלאומית בשום פנים. נשתדל להרבות בעמינו השכלה, חכמות ומדעים, חוזק הגוף והנפש, חרשת המעשה וכל מלאכת מחשבת, רוח אמץ והכרה עצמית כראוי לעם נאור ורב אונים. וכל אלה נרכש יחד עם ההגבלות המוסריות שעל פי הדרכת התלמוד. ואם נמצא איזה דברים שלא נמצא בהם טעם חיובי לפי מושגי דורינו, לבד מה שהצד המעולה שבמוסריות הוא לומר שיוכל היות שימצאו מגמות כאלה שאנו לא נדע עוד את ערכן שעליהן בנויות הלכות רבות שעלינו לקיימן באמונה, עוד יותר נקל מזה נוכל להרגיע את רוח כל דורש, לאמר שעלינו לשמור את המרכז הלאומי, מה שאין בידינו כל זמן שאין בידינו חסן לאומי מלא להגיע למרכז מוסכם ואדיר בצורה לאומית כזאת. על כן הננו מתרחקים מכל שינוי וחידוש הגורר פרצה בחומת התלמוד, שהוא אוצר התורה שבעל פה שעליה בנויה תקותינו העתידה ותעודתינו השלמה. וכדאי לנו לסבול איזה הכבדה לשם זאת התכלית המוסרית והלאומית גם יחד, עד העת שישונו לנו כל סגולותינו, ואז ידריכנו שופטנו ממקום אשר יבחר ד' בדרך הישרה והמכוונת על פי אורה של תורת חיים, בדרישה היותר רחבה כפי הראוי לנו לפי מעמדינו הטוב בעת הטובה ההיא שתבא בע"ה.

הכלל המוסכם שבתלמוד¹⁰ שאין בית דין יכול לבטל את דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמניין לא יוכל להיות למעצור בעד בית דין הגדול השלם מלדון על הדברים המוסכמים בתלמוד להכריע בהם כשם שאנו דנים על כל דבר המוסכם בפוסקים על פי הסברא וראיות מן התלמוד, מכמה צדדים. האחד, כי בכלל חתימת התלמוד הלא באה מקבלת האומה כולה את התלמוד לספר מחוקק לדון על פיו בכל דרכי התורה. והקבלה

אמנם היתה מפני הגלות והפיזור. אם כן, ממילא מובן, שכבא לנו התחיה הלאומית השלימה והבטוחה, שאין לנו להיות עוזבים את עקרה של תורה שבעל פה שאמרה תורה מפורש^ט מן המקום אשר יבחר ד', המרכז החי, בשביל חתימה שהיתה רק בשביל הכרח הגלות. ובודאי לא קבלו עליהם הגוי כולו כי אם עד הזמן שישובו לנו כל כוחותינו הלאומיים במלואם. ועוד, שאין הדברים אמורים כי אם בדברים שהם בכלל תקנה וגזירה, אבל דברים שבאו מדרך למוד וסברא, עומק הדין הוא שאין לך אלא שופט שבימך, ופתח בדורו כשמואל בדורו^י. וזולת כל אלה תקותינו השלמה תתמלא רק אז בשוב אלינו כל כוחותינו הטבעיים כימי קדם ביום חבש ד' את שבר עמו^י. ואז בהתעורר בנו חיים חדשים ורעננים יהיו בנינו למודי ד' ורמי מעלה מאד, עד שלא יהיה עוד הכלל המוסד מפני לחץ הגלות שאין לך יום שאין קללתו מרובה מחבירו^ט, שעל ידי זה הלבבות הולכים ומתמעטים, שאם הראשונים כמלאכים אנו כבני אדם^כ. אבל כאשר ישוב ישראל יציץ ופרח בארץ אבות, אז ישובו לנו כוחותינו הראשונים ביתר שאת ויתר עז ותשועת ד' תשגבינו, שגם סגולת הנבואה, שהיתה לעמינו מאז, תשוב לנו, ולא יאמר עוד על בנינו שהם בית דין קטן בחכמה ובמנין נגד הראשונים, כי אם ירום ונשא וגבה מאד, ודעת ויראת ד' עם כל חכמת בינה ודעת התורה על ברורה ואמתתה ישובו לנו ברום מעלתן. ומחכמים נשאים כאלה כשיעמדו בית דין על ישראל, אין לנו לדאוג כלל לא משום מכשול עון בהוראה, כי נכח ד' דרכם, ולא משום מעצור מצד הדת והאמונה בדרך החיים, כי תורת ד' תמימה תתן לעולם עז לישראל ומגן להולכי תם.

ידעתי אמנם שהדעה הנשאה הזאת תוכל להיות למפגע לקלי דעת החפצים לדחוק את הקץ ורודפים את העתיד הרחוק בלא זמנו, אלה הם השועלים המחבלים, שאף שהרגשתם היא הרגשה רוממה ונעלה, אבל רוחם אינו רוח שוקט הראוי לכל איש ישר היודע את אשר לפניו. האדם המיושב בדעת, לא תניעהו כלל כל משאת נפש

על דבר העתיד מלנצור תעודה ולעשות ולקיים את כל המצות שבתורה על פי אשר הורונו חכמינו ז"ל מיסדי התלמוד, ולהכיר גם כן בהכרה פנימית איך הוא ממלא בזה את החובה המוסרית האמתית לחיי האומה ועתידותיה, שהוא בדיוק העמוק של אחרית המלה של האמת — רצון השי"ת ועבודתו, שהוא חפץ בצדק ובמשפט וכל מעגל טוב. עלינו החובה ללמד בינה את אלה הצעירים ולהשכילם בנחת ואהבה. לא לפנות עורף לשאיפותיהן ולבטלן בהבל שבפינו, כי אם לבאר להם את כל הדרישות המודרניות שאנו צריכים לעבור עד בואנו אל התכלית המאושרה. שאמנם החולה שמצב חליו יאסרהו בכמה מאסרים שאין הבריא צריך להם, ואם בעל נפש הוא לא יקוץ בהם ויקיימם בחבה וסבלנות, ועם זה יקוה להגיע לחפץ הטבעי של הבריאות השלמה, כן דרך עמינו בהליכות הדת על פי החתימה התלמודית שהיא רטיה גדולה למכת הגלות, יוכל היות שהיא מכבדת יותר מסדר הליכות דתנו הקדושה על פי סדר של חיים טבעיים ובריאיים. אבל מה גדול האסון אם נואל לומר שבריאיים אנחנו ואין אנו צריכים לסדרי מאסרי תרופות, בעוד שמכתינו אנושה וחלינו גדול עד מאד. בעוד שהננו רחוקים גם מצל חסן לאומי בטוח כאשר יאתה לנו, שהוא החלי הנעכר שלנו. על כן חביבים ואהובים צריכים להיות לנו גם הדברים שאנו מחליטים שהם עלינו למשא, כי מהם מקור לבית חיינו^א. ומה גם שעוד לא הוברר הדבר, על פי דעות מיושבות, אם גדול הוא החלק המוסרי המעשי שעל פי התלמוד שראוי להיות למשא לעם נאור וחפץ ללכת בדרכי חיים של אושר והצלחה חומרית ומוסרית בקדושה ובצדק אמיתי. רבים המה הדברים שרק לבבות מלאים הוללות יחשבו שהם למעצור ולמשא, ועלינו לקוות שעמינו יבנה ויכונן בתור עם קדוש מלא סגולות של חיים טהורים מלאי צדק, המלאים גם כן מתענוגי הרוח הזכים יותר מתענוגים חומריים המשפילים ערכו של האדם הפרטי ועם זה גם כן את רוח העם הכללי. יותר יש לנו לחשוב, שכשנבא לידי מצבינו הטבעי,

נשוב לאהבה את חקי תורת ד', ולהתענג על הודם ורוח החן המוסרי הטהור השפוך עליהם, עד שבנטיה טבעית טהורה נתגעגע להגדיל תורה ולהאדירה, ולששון וגילת לב יהיה לנו העסק עם פרטי ההלכות וקיומם בתלמוד ובמעשה, עד שלא נחשוק כלל ולא נמצא חפץ בחיי הפקר הריקים מרשמים של עבודת ד' והדרכת התורה. כאשר אמר הנביא ונתתי תורתי בלבם ועל לוח לבם אכתבנה^כ. "והסרת את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר"^כ "ועשיתי את אשר בחקי תלכו"^כ.

מעולם לא הכאיבה והרבתה את פצעי עמנו, כי אם הקיצוניות וההפרזה שבכל הדרכה. למשל, כאשר על פי מאורעות הסתוריים וחינוכיים גברה תשוקת למוד התלמוד בעמנו במאות האחרונות, הנה הטובות המוסריות שקבלנו מזה והכוחות הלאומיים שרכשנו לנו על ידי הגדרת רגשי הדת והאמונה, והחבה היתירה לכל רגשות קדשינו שבאו על ידי הגדלת התורה והאדרתה, ודאי שאין לכחד. אמנם, עם זה באו לנו חסרונות רבים רוחניים וחומריים, חלישות הגוף לחלק גדול משוקדי התורה, חסרון המדעים הנחוצים לאדם כאשר הוא אדם, וגם חסרונות מוסריים שבאו לרגלי התייחדות העסק השכלי רק בפרטי ודקדוקי הלכות מאין שם לב לרגשי לב והגיוני מוסר כלליים. אמנם כל המגרעות האלה לא באו לנו מצד השקידה על למוד התלמוד וקיומו, כי אם מצד ההפרזה הקיצונית על שלא הנחנו מקום לחלקי החינוך האחרים: להכשרת החכמות והמדעים, לחוזק הגוף, להרחבת הדעה וההגיון המוסרי שבתורה, שעל זה כבר צווחו גם כן גדולי הדורות, ומקוצר רוח לא היה להם שומע. והנטיה הקיצונית היא לעולם מכאבת בנו כל חלקה טובה, הקיצוניות בחינוך ובמעשים וכמו כן הקיצוניות בדעות. היו ימים שהבין עמנו את ערך הבדלתו מן העמים האמורה בתורה ומורגשת בלבבו היטב, כידיעה טבעית שתכלול גם כן את כל שכלול וכל כשרון מעשה שהוא חוץ לתלמודה של תורה. על כן פנו רבים עורף לכל כח ודרישה של שאר רוח הבא מהשפעת העמים שאנו

חיים ביניהם. עכשו אמנם שבא הדור לידי הכרה שלא זאת המרגעה, ואין אנו נבדלים כלל מכל האדם אשר על פני האדמה, במה שהוא נוגע לחיים טובים אנושיים, הגיעה גם בזה הקיצוניות עד קצה גבולה, להחליט דבר שהוא מוכחש מכל צד, לומר שגם יחשנו אל האמונה והדת ראוי שיהיה שוה ליחש כל העמים אל דתם. ובזה באמת הננו נבדלים. כל הדתות שבעולם אי אפשר כלל שתהיינה לאומיות בעצם. יש מהן שהן קוסמופוליטיות לגמרי ואינן מתייחסות כלל לבנין אומתם. ואותן שהן לאומיות, אי אפשר שתהיינה לאומיות בעצם, דהיינו שכל עסקיהן הדתיים יהיו תנאים מוכרחים לעם לקיומו, יען כי מעולם לא באה שום דת לכונן את האומה מראשית יצירתה עד שכלולה. כי דבר זה אי אפשר להיות כי אם בכח אלהי, "הנסה אלהים לבוא לקחת לו גוי מקרב גוי".^{כה} על כן בהתגבר הכח הלאומי בעמים, מתחלש רגש הדת בהדתות הקוסמופוליטיות מפני שאינן נצרך כל כך להאגד הלאומי, והמוסריות הטבעית כבר היא יכולה להתקיים בכל עם תרבותי בעזרת המדעים והמוסר השכלי. והדתות הלאומיות גם הן אינן נזקקות כל כך עוד לקיום אומתן, שכבר בא הרגש הלאומי למלאות את אשר הן ממלאות, כי גם לאומיות כל הדתות אינה כי אם לאומיות מקרית. אבל דתנו, שרק על ידי ההסתוריא הנפלאה האחוזת בכל פרקיה רק בעקב התורה והמסורה באו לנו כוחותינו הלאומיים הרעננים שכל רוחות שבעולם לא יוכלו להזיזם ממקומם, וכל כך פעל עלינו הרוח הדתי עד שכל חיינו ואורחותינו הם מצויינים בציונים דתיים והם המעמידים אותנו לחטיבה אחת בעולם. אין לנו שום דבר בעולם שיש בו כל כך כח מדביק, להדביק את כל פזורי עמינו לגוף אורגני אחד, כי אם האחדות הדתית הנהוגה בחיים התמידיים. ואין לנו שום דבר המפזר את כח עמנו לרוח ומנפצו לרסיסים, כביטול האחדות הדתית. ההבדל שיש בינינו לבין העמים, שמזה באה השנאה הלאומית, בא גם כן לרגלי שינוי הצביונים שבחיים שמקורם הוא הדת. אמנם כמה משונה הוא

הצביון של החיים שבין שומר מצוה לפורק עול. שינוי גדול כזה אי אפשר להיות בין פורק עול המצות המעשיות, לבין איש אחד מגויי הארצות שאנו שרויים ביניהם. עלינו להשכיל שזה ההבדל הצביוני, יגרום שנאת אחים, שהיא קשה יותר משנאה לאומית של עמים זהים. אין לנו להקיש כלל, מה שנמצא בכל האומות המתקנות עוזבי דת ועם כל זה הם משתתפים בכל הענינים הלאומיים ואין הלאומיות נלקית מצדם. כל העמים, בפרט אלה שאנו שרויים ביניהם, אין דתם מקפת את כל חייהם. אפשר לו לאיש השומר את דתו ונאמן לה להתחתן עם העוזב את שמירת דתו בכל ארצות החיים, לאכול עמו בביתו, להתארח אצלו גם כן בימי חגו ושבתו, ולבא גם כן בכרית הנשואים עם זרעו. לא כן אנחנו. האיש הנוצר תורה הלא לא יוכל לאכל כל מאכל בבית איש מאחינו האוכל טריפות. והמחלל שבתות וימים טובים לא יוכל לאכול עמו על השולחן את מאכלותיו המתבשלות ביום השבת, והנעשות ביום טוב באופן האסור, דברים הנקנים מן השוק ביום טוב וכיוצא בזה. מי שאינו שומר חוקי טהרת המשפחה, ידאג ויסלד איש שומר תורה מהתחתן עמו. בניו הם פגומים, כאשר הם בני נדה. זה הרושם הוא קיים בלב, ועומד לעד, ומזה השנאה מבצבצת בהכרח. ושינוי הצביונים פועל פעולתו לרעה על האגד הלאומי.

על כן לבד כל הערך הגדול של ההוד וההדר של הקדושה האלהית שבתורתנו הקדושה, שהיא אורה של עולם וחיים למחזיקים בה, עלינו להכיר את השמירה הדתית לראש מכשירי הלאומיות. ובין כל המכשירים הלאומיים שעלינו לדאוג בעדם איך לקנותם ולשכללם, ראוי שתהיה הדרישה איך לעשות את כל עמינו למחונך ללכת בדרך התורה ולחיות על פי האמונה והדת בכל דרכיו, לתפוס מקום בראש.

פרק יד

דרישת טעמי מצות היא גם כן אחד מחלקי סודות התורה. ההסתר נחוץ בזה מאד, יען כי אי אפשר כלל שיובנו הפרטים על פי הכללים, כי אם למשכילים גדולים המכוונים גם כן באורח חייהם במעלה מוסרית רמה ומיושבים בדעתם. אבל רוב המון הדורשים, אי אפשר כלל שיכירו את הפרטים בהקשרם אל הכללים והטעמים וע"כ יזלזלו ביותר בפרטים בהגלות הטעמים הכלליים, כדברי חז"ל: מפני מה לא נתגלו טעמי תורה, שהרי שתי מצות נתגלה טעמם ונכשל בהם גדול הדור. אמנם באשר רוב הצלחות האדם באות על ידי מכאובים ויסורים, ועל פי רוב רק ההכרח מביא לבקש תחבולות של הצלה, ומזה מתרחבת התרבות הטובה, על כן גם התגלות טעמי מצות תבא מן ההכרח, מפני שקמו עקשי לב ומהרסים החפצים להרים כשיל"ע על התורה בכללה. על כן עלינו לגונן עליה, בהראותינו כפי כחננו את המאור שבה. ואז על ידי הכרח זה ממילא יתבארו טעמים רבים של מצות, ואין עלינו אשם כי עת לעשות לד'.

ועוד יש בה סגולה, שהביאור של טעמי המצות שבא על פי הכרח של ההגנה על שרשי התורה, לא יוכל כל כך להזיק גם במושג ההמוני לשמירת הפרטים, מפני שהזמן כבר הראה למדי, איך הכללים נעזבים על ידי עזיבת הפרטים. אם כן די לנו הטעמים הכלליים בנחיצת הכללים, להיות הפרטים גם כן משתמרים, לבד המוני טעמים יסודיים, שהם מכריחים את מציאות הפרטים גם לערכם עצמם.

קדושת התורה צריכה לעולם להצטרף לכל טעם מושכל, כי הידיעה הברורה, איך ששמירת מרכז רוחני נשגב כזאת התורה היא ענין נעלה לעם ישראל לדורי דורות, מבססת את כל הטעמים. למשל,

מצות "לא תשחית את פאת זקנך". נדרוש בטעמה הטעם היותר פשוט, דהיינו שלפי מושג הימים ההם היתה גדיעת הזקן אות להשחתת התואר של אבילות ועבדות, וחפץ התורה הוא לרומם את רוח עם ישראל בצאתם מעבדות לחירות ואסרה עליהם כל דבר המשחית את הוד הפנים, כמו "לא תתגדרו ולא תשימו קרחה", וכן פי' חז"ל "בנים אתם לד' אלהיכם" וראוי לכם להיות נאים ולא להיות גדודים". והנה מטעם שמירת המרכז הרוחני שבתורה והידיעה שהיא עצת ד' להורות דרך החיים, ואם יחל העם להנהיג קלות במקצתה, הלא דייתיקי שבטל דבר אחד ממנה כולה בטלה, על כן חלילה לבטל אות אחת מן התורה גם אם ישתנו הזמנים ותחשב השחתת הזקן לנוי והידור. ויותר עלינו להשכיל, כי גם הסכמה זו שנחשב את העדר השחתת הזקן ליופי והידור הוא מוסיף בנו הוד פנימי ורוממות קדושה, מפני שמקשר אותנו אל יסוד הדבר שחיינו מצדם המרומם תלויים בה". אמנם, כדי שלא להתהלך בעקיפין עם רוח הזמן, כבר נמצאו פתחים של היתר להקישוט על ידי העברת הזקן, בסם, במלקט, ברהיטני, במספרים וכיוצא בזה. ויש דרכים שפועל עלינו ביותר רחש קדושה ורוממות אמונה לתורתנו הקדושה, בהיותנו סובבים את המעשה שנחמוד על ידי דרכים מסובכים מבלי עבור על דברי תורת ד', להטביע גם כן את רוממות ערך התורה, שהיא יכולה לכלול בקרבה שרשים נשגבים כל כך, עד שמה שנראה לנו לדבר שכבר עבר, עם כל זה הננו מוזהרים מבלי לעבור על דבריה מפני הקדושה האלהית שיש בה, וההשפעה של התמימות והתקדשות המעשים והמדות שפועלת עלינו, בהיותנו חשים שאנחנו שלמים עם שמירת כל חוקיה. איסור נדה הוא גם כן דבר מושכל^ט, מצד זכות האשה, שלא תהיה נעכרת על ידי שרירות לב של איש שטוף בתאותיו הגסות. מצד שמירות התרבות העם, ימי הנדות אינם ראויים לעיבור, וממילא יתמעט העם על ידי פרצה בקדושה זאת. הנולדים בעיבור נידות, המה מסוגלים למחלות ונגעים כנודע על פי הרפואה. ועוד זאת,

האשה דעתה נעכרת בעת דותה, ורוחה נשבר ונוטה לעצב ושפלות. הבנים הנולדים על פי תכונה כזאת, אינם מסוגלים לקדושה ורוממות נפש ורוח ד'. על כן כל הפורץ גדר קדושה זאת הנוגע בנחלת ד' לעד ולדורות, הוא קוצץ את הנטיעות הקדושות ונשא עונו. כלל המשך הנדות עד שתטבול הוא מפני השבת הקדושה ורוח הטהרה והתרוממות הנפש, שהידיעה שטהרה רוחנית חזרה אליה, פועלת להעתיקה מעכירות הדעת, שמנבלת את הוד ההרגשות הרוחניות, וממילא כשהרוחניות עומדת בשפלות ערך, מתגברת ושולטת רק ההרגשה הגסה הבהמית והולד נמשכת עליו תכונה בהמית עכורה. על כן צריך שתהיה ההתקדשות מהנדות טבועה בחותם דתי ורגש של קדושה, שרק אז תבא התועלת הרוחנית, מה שאין כן ברחיצה פשוטה שאינה מטבעת כי אם רגש של נקיון גשמי. אמנם, כדי שתבא הטבילה למדה זו שתהיה ראויה לשא עליה תכונה של טהרה רוחנית, היא מתגדרת בארבעים סאה מים שכל גופו עולה בהם. שרק אז היא ערובה בטוחה, שתהיה הרחיצה קבועה בלא זילזול. ודוקא בקרקע ולא בכלים, שמושג הרחיצה הגשמית בולט בהם, וממילא ימשך גם כן מזה רגש רק לענין טהרה גשמית, בלא התרוממות הרוח וקדושה הדרושה. המים המכונסים בזוחלין יוכלו להזדמן ממי שופכין, שהם יהיו היפוך הנקיות הגשמית הרבה, על כן צריך הטבעה שמכונסין יהיו דוקא אשבורן¹, שעל פי רוב יהיו באיזו הכנה, ותבא לבסוף להתאים גם כן עם הטהרה הפשוטה שהיא גם כן נחוצה. המעין, שאין צריך שמירה כל כך, הוא כשר בכל אופןיא. וכיון שיש יסוד מוסד על יסוד הענינים שיקבעו בחותם קדושה, שוב פועלים הדברים על רגש הנפש, בהיות הדבר מתפשט באומה כולה ומתנהל לדורות. על כן רק על ידי שמירת דקדוקים תבא התכלית לבסוף, והעזיבה תחריב את מקום מעמד כל הדברים הרמים שהם מוסדות לקדושת כלל ישראל לעולם. אומה אחרת אינה צריכה כל כך שמירה ברוחה. אמנם ישראל עזים הם. רגש הדת ורוח הקדושה הנשגב שבם צריך טיפול ושמירה יתירה והתעלות מרובה.

פרק יד 1

ישנם אחרים שסוברים, שאי אפשר לאדם שיהיה לבבו תמים באמונה בתורת משה אמת כראוי, כי אם כשיחשוב שאמונות אחרות כולן הן שוא ותפל, ואין שום יתרון למחזיקים בהן. והדבר הוא ללא אמת. אמנם, נמצאים רעיונות מונהגים באומה הישראלית שגורמים לרבים מן ההמון לחשוב כן. וזאת המחשבה הועילה גם כן לחזק האמונה הישראלית לפעמים בלב קטני שכל, שאי אפשר להם שישכילו את רוממות ערכה וקדושתה של תורתנו הקדושה כי אם בהיותם חושבים אמונות אחרות לדברים של טעות שאין בהם מועיל כלל. אבל גם רעות רבות יוצאות מזאת המחשבה הבלתי מתוקנת. כי רושם הבוז שנטבע עמוק בלב ההמון על אמונות אחרות גורם שנמצאים גם כן פורקי עול רשעים שהם מודדים במדה זו גם כן את האמונה הטהורה הישראלית, והם אומרים כל אפיין שוין¹, זאת אמונה וזאת אמונה². על כן להציל את צעירי דורינו משחיתות רעות כאלה צריכים אנו להעמיק בערכן של אמונות אחרות על פי התורה. והנה אנו צריכים לחלק את כללות האמונות הנמצאות בעולם לשלשה חלקים, חוץ מתורת ישראל, שגם לפי דברי חוקרי הדתות החפשיים, היא גברת הדתות. הגרועות שבכולן הן אמונות של עבודה זרה, שאינן יודעות ומכירות כלל מבורא יחיד. למעלה מהן, אמונות שלא נוקו משמץ עבודה זרה. ולמעלה מהן, הן אמונות נקיות מכל עבודה זרה, והן עם כל זה הולכות בדרך אחרת מתורתנו הקדושה.

והנה בנוגע לעבודה זרה נאסרה לנו הסבלנות בפועל. ודבר זה הוא מיוחד רק לנו עם ד', שאין כל אומה ולשון שבעולם יכולה להתדמות אלינו בדבר זה, מפני שאותנו הקים ד' בעולמו שנהיה עדים על כבודו, על אור אלהותו והשגחתו ודעת שמו יתברך. על

כן אנחנו חייבים להיות מסורים בכל מעשינו דיבורינו ומחשבותינו בענין הפרט והכלל רק למטרה זאת, להיות גורמים ידיעת שם ד' אחד בעולם. ובאשר אין המין האנושי יכול לבא לשלימותו הרוחנית והחומרית יחד, כי אם על ידי שיהיה שם ד' מלא את כל הארץ, כי רק אז תוכל לבא הדעה האמתית להיות נקבעת בלב, שכל בני אדם המה אחים וחייבים להיות מתנהגים זה עם זה באהבה ואחוה, למרות חלוקי גוייהם ומדינותיהם. גם ההתרוממות הפרטית האנושית, למעלה רמה של מחשבות אמתיות טהורות, אי אפשר כלל להיות כי אם בדעת אל אמת. על כן עבודה זרה היא מעכבת את כל הטוב האלהי מהופיע בעולם, ועלינו ביחוד החובה שלא להתנהג עמה בסבלנות, אף על פי שאין לנו לחרות בלב שנאה על עובדי עבודה זרה ולחשוב שהם אשמים במה שהם עובדים עבודה זרה, כי איזו אשמה אפשר ליחש להם, מאחר שמעשה אבותיהם בידיהם². אלא, שאנו צריכים לשמור את עצמנו ואת כלל המין האנושי, שיבא על ידי זה להכרת האמת, במה שאנו נשא לפנינו את דגל שם ד' וכבודו. על כן עלינו להתרחק מאד מכל עניני עבודה זרה ואביזריהו.

והנה יש בדבר זה כלל ופרט. מצד אותה המניעה שעבודה זרה מונעת את הטוב הכללי של אור ד' לבא בעולם, בזה כל מיני עבודה זרה הם שוים לרעה, "תזרם כמו דוה צא תאמר לו"³. יש אמנם גם כן צד אחר, והוא שיסוד עבודה זרה בא מצד גסות הנפש, שאי אפשר להם להתרומם למעלה הגדולה, של טהרת הדעת הצריכה להכרת כבוד אל אחד, אדון כל המעשים, ברוך הוא. על כן מחוייב הדבר שעם הדתות של עבודה זרה נמצאות גם כן תועבות מוסריות, ובזה אין כל עבודות זרות שוות. שיש לפעמים עמים שהתעלו במוסרם, עד שלמרות היותם עובדי עבודה זרה הם עומדים במעלה הוגנת במוסריות במדות ודרך ארץ, וממילא הנימוסים ודרכי עבודה זרה שלהם אינם כל כך משוקצים ומלאים

תיעוב כאחרים. על כן אי אפשר להחזיק את כל האומות עובדי עבודה זרה במצב אחד ואופן אחד.

והנה גם בעבודה זרה יש ניצוץ מוסריות¹, שהרי מצד יראתם הם פורשים מדברים היותר רעים כל אומה לפי מושגיה, ומתקרבים למעשים טובים בחברה האנושית על כל פנים. והרגל המעשים הטובים וההתרחקות מן הרעים פועל לזכך נפשו של אדם, שהדורות הבאים אפילו מאותן עובדי עבודה זרה עצמם כבר יהיו על ידי זה מוכשרים יותר לאור האמת. שמתוך אור המדות הטובות והמעשים הטובים, שהדתות המעולות הנמצאות בין עובדי עבודה זרה הדריכו בהם את בני דתם, יבאו להכיר איך הם עומדים רחוק מאור הגדול של דעת כבוד ד' אחד, ויהיו עצמם סבה להפיכת שפה ברורה אל העמים כולם לקרא בשם ד'.

ובכלל עלינו להשכיל באשר כי העולם מתנהג בהשגחת השי"ת להביא את בני אדם לתכליתם המאושרה, על כן נדע שכל זמן שעדיין נמצאת עבודה זרה בעולם, יש בה תכלית². והיינו שישנם אנשים שהם כל כך שפלים בערכם עד שאי אפשר להם שיהיו נדרכים בדרכי יושר, על פי הכרת אל אחד, ואי אפשר להם להתעלות אל המדות האנושיות כי אם על ידי אמצעות מושגים גסים של עבודה זרה, ואם באנו להכביד עליהם לקבל עול מלכות שמים ולזנח את אליליהם קודם שהוכשרו לכך, אז תחת חטה יצא חוץ³, ותחת שנדמה להיטיב נרע להם. כי את האור האלהי, לא יוכלו לקלט בנפשם הנמוכה, ואת היראה הגסה של עבודה זרה שהיתה עוצרת בעדם מכמה דברים רעים, יעזבו. למשל, כבר יצוייר איש עומד במדרגה כזאת, שרק אם יאמר לעץ אבי אתה, ויראה את אלהיו עומד אצלו בביתו, מביט עליו לפי דמיונו בעיני זעמו, יחדל מעשות נבלה, של רצח, גנב, נאף, וכאלה. וכשנדריכהו במעלה רמה של דעת אדון כל המעשים ברוך הוא, תופר יראתו, ונורידהו ממעלתו שכבר קנה לו. על כן אנו מוזהרים שלא ללמד דברי תורה לאומות העולם⁴, כי אין אנו בטוחים אם הלימודים

הצחים הקדושים האלהיים לא יועילו להותן' של נפשות בלתי מושלמות".*

והנה גם בין החושך של עבודה זרה, יוכלו להמצא יחידים טהורי לב שירצו להוכיח ולהטיב דרכי עמם, ומתוך שמכירים שהאור האלהי האמיתי הטהור הוא יותר גדול מכחם, ידריכוהו על פי ערכו בנימוסים טובים ומנהגים שמביאים אותו להשלמה יותר טובה בעתיד. ועל יחידים כאלה נאמר בתנא דבי אליהו²: מעיד אני עלי שמים וארץ, שבין איש בין אשה, בין עבד בין שפחה, בין נכרי בין ישראל, הכל לפי מעשיו רוח הקודש שורה עליו. וכבר אפשר שימצאו יחידי סגולה שיעזרו עזר אלהי בהנחת נימוסים ומנהגים מוסריים, שסוף כל סוף יביאו את המתנהגים על פיהם לבא להכרת האמת ואור האלהי. וכיון שהמנהגים המוסריים הם מדריכים אותם על פי דרכם וערכם להיות עולים לפי מדרגתם לסוף למעלה יותר עליונה, עד באם למעלה האמתית, שעל ידי אור ישראל יכירו בסוף את כבוד ד' אל אמת, כבר יש לאותם המנהגים ערך דתי שראוי להם להוקיר אותם באמת. ואנו נוכל להכירם, אף כי מרחוק יעמדו, בתור מתקרבים לאור ד', ולחוש שהם עושים כראוי להם בהחזיקם במורשת אבות, ובמנהגים שתקנו להם זקני אומתם, שהיחידים הללו היו בעלי סקירה לפעמים גדולה מאד, ונושאים נפשם להטבת עמם המוסרי והחומרי. על כן אין להחליט על כל הדת כולה שהיא טעות, ולהקלות את מחזיקיה, ולבזותם, כי אם כפי הערך הראוי להעיר בנפשנו את גודל הטובה, והנחלה הקדושה אשר שפלה עלינו שהבדילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו. שאין אנו צריכים להיות מתעסקים בהדרכות שפילות כאלה, והם לערכנו תועים. אבל לפי ערך נפשם הנמוכה הם, יכול להיות שמתנהגים כראוי להם.

אמנם הדתות שנוסדו על יסוד התורה והנביאים, להן ודאי יש ערך נכבד, שהרי האוחזים בהן הם קרובים אל אור ד' ודעת כבודו, אף על פי שחסר להם היסוד שרק ליחידים מהם נגלה. אמנם גם זה

שתכלית חפץ ד' בעולמו, מוכרח הוא להגמר על ידי ישראל, כמו שהתחיל הוא יתעלה מעשיו להודיע כבודו וגדלו על ידי עם זה בחר לו, כן גם כן יהיה הגמר והחותם, של מלאת כבוד ד' את כל הארץ גם על ידי אורם של ישראל. מכל מקום כבר יוכלו להמצא בהם על ידי הכללים המוסריים הגדולים שלקחו להם מאור התורה, שהחייתה בהם גם כן ביתר עז את הרגש האנושי הטהור, יחידים בעלי רוח טהור, שמקיבוצם יקבעו להם מנהגים דתיים, הממלאים את תעודתם, לרומם את הנפש למדות טובות, לאהבת ד' ויראתו, על כן הם חייבים ודאי ללכת בדרכי מחוקקיהם המוחזקים באומתם לאנשי קודש לפי ערכם ותכונתם.

והנה הנבואה יש לה כמה מדרגות, עד שמעלות נמוכות של רוח הקודש, הבא מסבת יתרון רוח טהור ולב מלא עז וגבורה להיות דובר צדק ומגיד משרים, גם כן נכללו בה. וראוי ללכת כל אומה בעצת גדולי מנהיגיה המוחזקים ומקובלים אצלה, שעל פי רוב היו יראי ד' וחשבו מחשבות להועיל לה בחייה הפנימיים. והנה המעלה העליונה של הנבואה, שהיא כוללת את דעת ד' וטובו עד סוף כל הדורות, זאת היא נחלה מיוחדת לישראל, כדי להיות מקום נאמן למרכז אחדות של דעת ד' בעולם. אבל המדות הנמוכות של התעוררות אל הצדק והטוב שאינן ראויות להיות נקבעות בתור מרכז כללי לכל המין האנושי, אבל ראויות הן לאותה האומה המיוחדת שעליה נתיחדה כבר, אפשרויות הן להמצא אצל כל אומה ולשון. על כן מנהגי הדת שנקבעים מתיקון גדולי וחסידים האומות, הם ראויים להיות ניכרים לגביהם בתור עבודת ד', ולנו אין ראוי לבזותם כלל, כי "קרוב ד' לכל קראיו לכל אשר יקראוהו באמת"¹, ו"כל לבבות דורש ד'".²

את השמירה וההרחקה שראוי לכל אדם מישראל ביחוד, להיות מרחיק עצמו מכל קירוב של נימוסי דתות אחרות במנהגים ומוסרים דתיים, ראוי לשקול תמיד כערך ההרחקה של הצניעות מאשת רעהו, שאינה באה מתוך קנאה וצרות עין חלילה, כי אם מתוך

טהרת הנפש וקדושת המדות והמעשים. מפני שכשם שהקירוב שבפעל ואותות האהבה המה נאים ויפים להנעים ולשכלל חיי המשפחה, כן כשהם מפכים מצד איש זר יכולים הם לעכר חיי המשפחה וטהרתה, ועם התרחקותינו מאשה זרה, הננו אוהבים אותה בתור אדם, ומשתדלים בטובתה. כן ארחות המוסר והדרכים שהמדות הטובות, ששרשם הוא יראת שמים, נקנים בהם, הם מחולקים בכל אומה על פי מקריה, על פי גזעה, ארצה, והעובדות עליה בין בעניניה החומריים בין בעניניה הרוחניים, ומה שמרשם הוד אור ד' וכבוד שמים באומה זו, אינו פועל על אחרת. על כן מחולקים המה נימוסי הדתות אפילו כשהם פונים לתכלית אחת, ליראת ד' ולמדות טובות. ואם האדם יִנָּאל לסור ממסורת אבותיו לרעות בכרמי זרים, יהפכו בו למים זדונים אותם המנהגים שהם קבועים לא על פי הדרך הראוי לפי נפשו המוטבעת בטבע עם אחר, ושקבלה השפעה מעניני עמו ההיסטוריים והגזע המיוחד וכל עניניו, עד שמפני כך אסרו חז"ל על הנכרי לעסוק בתורת ישראל^{טז}, גם גרים לא היו להם לרצון ואמרו "קשים גרים לישראל כספחת"^{טז}. אלא שמה שיש בדת ישראל יתרון שאי אפשר לכחד, שהיא המבוע של אור ד' בעולם. על כן, עם כל ההתייחסות שיש לכל אומה במנהגיה ותוכן מוסרה, יש בה גם כן ערך כללי, שכבר אפשר ליחידים ושרידים מאומות העולם שיהיו מרגישים יפה את הערך הכללי שיש באור תורת ישראל בעד כל האדם אשר על פני האדמה. על כן אי אפשר לנו שלא לקבל אותם המתאמצים באמת להכנס תחת כנפי השכינה, להיות עוזרים להתעודה הכללית של אחדות אור ד' בעולם, שממנה ימלא כל העולם כולו אורה על ידי הרבות כחם הם באומה הישראלית. אבל מצד הערך הפרטי, על זה ראוי להיות כל איש שמח בדתו ומחזיק במעוזה ומרחיק עצמו מכל תערובות של קירוב מעשי עם מנהגי דת אחרת שאינה נחלת אבותיו, כדי שלא יגרע כח המוסר הטוב, שפריו ימצא דוקא אם יתנהל על פי דרך שנפל לו לגורל מיד ד' על פי מולדתו וגזעו.

פרק טו

אף על פי שכל דברי תורה חביבים וקדושים הם, וכל עסק של חידוש והוספת הפרחה בתורה הוא דבר טוב ומביא עז לישראל, מכל מקום עלינו להבחין את המדריגות. כי יש דבר גדול ודבר קטן. ואם יהיו דורות רבים שקועים רק בחלקי תורה, אותם הנקראים דבר קטן, יהיה מורגש מאד חסרון של הדבר הגדול. ביותר הוא ניכר לענין התעסקות החידוש וההרחבה. ההרחבה של חקירות בהלכה ובפלפול, יש להם ערך לפי ענינם, ומכל שכן הרחבת עניני אגדה בדרך דרוש, שהם נערכים רק לפי ענינם. אבל הדבר שצריך ביותר לחזק את יסודי התורה הוא לדרוש בעומק דברי תורה, בדברים הגדולים שבתורה, בעקרי האמונות ובעמקי הדעות ובטעמי מצות. ביותר נחוצות דרישות של טעמי מצות בדרך רחבה, כדי לקרב אל המצות בפועל, אותם שנתרחקו מהם לרגלי דעות רעות שהביאו אותם למאסה של תורה. על כן צריך מאד להתחזק, להרחיב את הדרישות בספרים טובים, נערכים מחכמי לב צדיקים וגדולים בתורה ודעת, שימצאו לנו על ידי התרחבות הדרישה של פנימיות התורה, שתרום את העוסקים בה למעלה רוממה, להיות נוטים אל החסידות, אל הטוב והצדק. עלינו להתחזק, לעשות את ההערות והתביעות הנפוצות בספרי המוסר וחקירות התורה לגדולי קדמונינו ז"ל לדברים של פועל. כבר ישנן הערות רבות בדברי הראשונים, עד כמה נכבד הוא הערך של הדרישה בטעמי מצות, לרומם את הנפש לאהבת תורה, וליראת ד' אמיתית. ומכל מקום בפועל רק מעטים נמצאו ששמו להם דרישה זאת למדה. והדבר בא מפני המכשולים הרבים שיש על דרך זה, שאנו מוכרחים להתגבר עליהם. יש אמנם מקום להאמר שאין ראוי לגלות טעמי תורה כדחז"ל, שהרי שני דברים נתגלה טעמם ונכשל

בהם גדול הדור". זהו אמנם מצוייר רק בטעמים נחשבים לעקריים לגמרי, דהיינו האמורים מפורש בתורה. אבל להוסיף דרישה מצדנו בטעמי מצות לא יבא הדבר לידי פרצה. ביחוד כשנוהר מהחלטה, שאת אשר חקרנו הוא הטעם היסודי למצוה², כי אם יהיו דברינו רק להראות כאשר נוכל את יקרת הערך של המצות לעמנו בכלל ובפרט, בהוה ובנצח, למען יושרש כח המשרים העובר על כל דרכי הטוב, המושג במושכל הראשון, גם על כל דרכי התורה ושמירת כל המצות. עד שנבא למעלה זו שכל בני עמנו יכירו וידעו בידיעה נאמנה, שאין לנו דרך ואופן אחר איך לבא לכל משאת נפשנו בטובות הכלל והפרט, כי אם כשנשוב לחיי התורה והמצות, ובסורנו מהם את נפשנו ואת נפש עמנו אנחנו קובעים.

ביותר בדורנו שרבו הדעות המקולקלות והן מתפשטות מאד, שעד שרבו הבנים שאבדו את היתרון הפשוט של תמימות האמונה, על כן אין לנו דרך אחר כי אם להשיבם באופן מדעי מבורר, לברר את צד חיוב היושר הטבעי המורגש ללב כל אדם ישר, שיש בחיוב שמירת התורה. וזה באמת אי אפשר כי אם כשיצורף לזה המון למודים בעומק והרחבה לעקרי תורה ויסודות האמונות והדעות. אנו צריכים להשמר בזה מהסתפק בערך מדעי שניתן על עניני התורה והמצות, אם תהיה תכונתו דבר שאפשר לדון שעבר זמנו, או שעל כל פנים אין בו כעת הכרח, וזהו באמת אי אפשר כלל להמצא בעקר התורה שהיא מעוזם של ישראל לעד. על כן צריך שיהיה בה העבר, ההוה, והעתיד. על כן נמצא בצדק בטעמי התורה היחש החזק והנאמן אל העבר וההוה וגם אל העתיד³, באופן שיהיה מובן לכל חוקר ומשכיל בעמינו את ערך התכלית הגדולה והמטרה העליונה שאנו הולכים ומתקרבים אליה כשנלך בדרך של אוצר חיים דתורתנו הקדושה, ולא נסבול עוד חרפות מחרפינו האומרים שאפסה כל מטרה כבר לתכונת כלל התורה בפרטי המצות כולם.

וכשנשתכל יפה נמצא שאין הפרש כלל, בין חיובי המוסר

המוסכמים, שהאדם מרגישם בטבע נפשו, לחיובי התורה היותר חוקיים, אלא, בין הכמות. דהיינו, יסוד החיוב הוא הצדק והישר. אמנם, האדם לא יוכל להרגיש חובת ישר כי אם על החוג הצר שלו, אבל הצפיה האלהית היא מקפת את הישר הכללי, בכל הדורות ובכל הזמנים, ועל פיו נבנו כל חיובי התורה שהם לפי ההשקפה חוקים. וקרוב הדבר שאפילו במצות הישר הפשוט, נמצא גם כן עמקי השקפות שמתאימות להישר העמוק, שאין לו דרך כי אם על ידי הצפיה האלהית הכוללת, ובשביל כך נמצאים פרטים חוקיים גם כן בתוך כללי המשפטים.

פרק טז

מן היסוד המוסרי הפשוט, שהאדם אינו רשאי לפטור את עצמו מלפעול כל הטוב שיהיה לאל ידו אל כלל המציאות¹, בין שיהיה הטוב בא מיד, בין שיבא אחר עתיד גדול וארוך מאד, באה מצות פריה ורבייה. חוץ מה שהעומק המוסרי מחייב שראוי להרבות את הדמות², מציאות אנשים מרגישים ומשכילים החיים חיי אנשים מלאים בכל ערכם בגשם ורוח, הוא דבר טוב וחפץ נעלה מאד, שהמונע טוב זה בהיות לאל ידו, הוא ודאי חוטא ועושה נגד הצדק והיושר היותר מחוייב; עוד חוץ מההשקפה הקרובה של מציאות הנולדים מיד, עלינו לדעת שהעתיד של האנושות ודאי הוא טוב ומאושר מאד. אם כן בהתרבות החיים, הלא ימשך הדבר שיגיעו מהם רבים להתקופה המאושרה, שאז יתענג כל המין האנושי על ד' ועל טובו, שהוא אושר גדול ועונג של חיים טובים, שראוי לחמוד אותם מאד. ואיך לא תהיה חובה מוסרית אלהית, שלא למנע מהרבות גורמים להיות מקבלים הטוב האלהי המאושר. וכמה אכירות לב יש בזה, אם בשביל תואנה של מצב שעה ישמיט האדם עצמו מהשפיע את הטוב הגדול הזה בעולם. לבד מה שיסוד כל תעודה ותכלית טובה יבא מריבוי העובדים בין בגשמיות בין ברוחניות, אם כן ריבוי העובדים עצמו יביא לקרב ולהגדיל את הצלחת החיים. על כן אין ספק כי גדול מאד הוא ערכו של היושר להרבות החיים³.

זאת היא עבודת ד' הטהורה: לעבוד ולפעול כפי חק היושר הנמשך מצד הצפיה האלהית, שהוא עומק אמתת הצדק והמשרים. ולא להיות בדבר מתרפה ומסופק, כי אם זריז ורודף, כפי הראוי לפי גודל מעלת זה הצדק שהוא גדול ונהדר באין ערוך לו במושגינו

הקצרים על דבר הצדק וגדריו. על כן החסיד האמיתי, האיש הטוב באמת המלא יושר וצדק, הוא העושה מאהבה רצון קונו. ולא האיבוד בכמות של החיים העתידיים הוא חטא גדול והשחתה מוסרית עצומה, כי אם גם מיעוט האיכות. אם לא יכשיר את החיים הבאים מצדו להיות ראויים להתעודה הרוחנית והשכלית וכן הגופנית כפי הערך הראוי והאפשר לו, כבר חוטא הוא להיושר האמיתי הצופה את העתיד היותר רחוק, בסקירה אחת של רגע ההווה. על פי זה, כמו שהשחתת החיים, באיזה צד שיהיה, הוא דבר עקרי ביסודי השחתות מוסריות היותר גדולות, כמו כן השפלתם לפי ערכו של הרכוש הנפשי של האדם, הוא מעל גדול וחסרון יושר, ובזה נארגו חוקי העריות, לכלליהם, ולפרטי פרטיהם⁷.

כללו של דבר, אלה שלש המטרות שהן כמדרגות זו על זו, הן הולכות בכלל התורה ופרטי המצוות: התחלתן, שמירת הצביון הלאומי בשביל המטרה של עומק היושר שיש בזה, ואחריו, יבא המבא מזה אל עילוי ההטבה הכוללת האנושית, ואחריה, הסקירה היותר מלאה, היחש של פרטים אנושיים לכלל המצוי, שכולו עומד הוא להיות מתענג על חסד עליון. אמנם האדם הוא עם כל כחותיו, אחד מגילויי הכוחות האלהיים, שעל פי כל הדברים הסובבים אותו, מדעות, מדות, מחשבות ומעשים, ניגודים וסתירות, יצרים טובים ורעים, עתות ההגברה לצד אחד ולמשנהו, מכולם יצא המשפט העליוני, הטוב לכל.

בארג המצוות נמצא גם כן באין ספק רבות שהן מוכרחות אלה מאלה. דברים רבים מביאים את ישראל על ידי עצם קדושת המצוות למעלה זו שצריכים עוד דברים רבים להשלים את החסר, מה שלא היה מקום כלל לזאת מצד עצמם, לולא היו המצוות האחרות מוכרחות.

הדעה הטהורה משכלת, את כל המציאות ליסוד אחד. אין אנו נזקקים לפלגות וקרעים, מעשה ד' אחד, אחד הוא. אם כן הנבואה

לפי מדרגותיה, היא גם כן מחוקי המציאות. ובמציאות עצמה בכל צדדיה, גם בצדדים של המעשים העוברים ההסתוריים, ישנן סבות רבות המכשירות את כח הנבואה לבא להמטרה שהיא צריכה להשתמש בה לצדק העולמים. ולפעמים היתה ההשגחה צריכה להקדים כמה הדרכות של דברים נראים כחיצוניים, רק [על מנת]¹⁵ שיהיה אפשר אחר כך בבא הזמן הראוי לכח הנבואה, להוציא אל הפועל את הדבר שהוא צריך לכוונן ענינו.

15. הושלם על פי השערה

פרק יז

ראוי למצא תכלית שכלית ובסיס נכון לכל התנועות הגדולות הנפשיות של מין האנושי לכל הפחות, וזה אי אפשר להיות אלא עם אמונת השארת הנפש וחיים נצחיים. כי בהסתלק זאת האמונה הנכבדת ישארו כל השאיפות מכוונות רק על בסיס של דמיון. למשל, השאיפות הלאומיות, ואפילו הטובות הכלליות לכל המין האנושי, כאשר תשאל אם יש בזה צדק שנדיבי לב עמלים לטובת הכלל ומחסרים נפשם מטובה, לא יראו כלל בהטוב הנמשך ממעשיהם הטובים, ולא יקחו בזה שום חלק, בודאי תהיה התשובה השכלית הברורה שהוא נגד היושר. ואם באמת היו החיים הגופניים שבעולם הזה גמר ההויה והחיים, אין בסיס של יושר לכל פועל טוב נעלה שיסודו הוא טובת הכלל. שראוי לכל הפחות שהפועל הטוב יהיה גם הוא נכלל בטובה להיות נהנה המעולה שבהנאות והמשוכחת שבהן, דהיינו שיחוש שישנם רבים מתענגים ונהנים על ידי מעשיו.

על כן, נצחיות החיים היא יסוד מוסד לזכך את כל השאיפות האנושיות הרמות שלא יהיו צריכות להיות נטבעות בים של דמיון. שהכופר בנצחיות החיים, אפילו אם יהיה טוב לב ומרגיש את הטוב והצדק ועל כן הוא יהיה מוכן לפעול כפי הצדק האמיתי שהוא טובת הכלל, אבל כשיתן לנפשו חשבון ברור מה היא התכלית של כל פעולותיו, לא יוכל לפתור כי אם על פי רגש ונטיה. אם כן אם לא התפתחה זאת הנטיה והיה הרגש נוטה לחדול מכל טוב בשביל פנייתו הפרטית, היה גם כן דבר טוב שאין מופת שכלי להכזיבו. אמנם, עם אמונת נצחיות החיים, הרי הדבר מבורר במדת הטוב והיושר האמיתי, שאמת הדבר שאין טוב לאדם להציג הנאתו הפרטית באהבת עצמו בתור מרכז החיים, עד שאם יצייר שהוא

יהנה מהטוב גם הוא הרי טוב, ואם לאו, כל התשוקה של הטוב והיושר מבוטלת. דבר זה הוא ודאי ציור מגושם ופחות מאד. אבל על כל פנים צריך שיהיה היושר מבונה על בסיס מדעי של חשבון מבורר. וזה אי אפשר כי אם על פי החשבון של נצחיות החיים, שאז החיים חשובים מאד וראויים להיות מתעסקים הרבה עבור שכלולם, וזה אין ספק, ששכלול גורר שכלול. וכל המציאות כולה תלויה היא זה [בזה]¹⁶, וכיון שנתוספת שלמות בחלק אחד מן החיים ודאי תמצא [גם בשאר] 16 חלקי המציאות, ולא יאבד דבר זה לנצח. אם כן איך שיקבלו החיים שינוי ותמורה בצורתם, מכל מקום הם משותפים לעולם בכללות המציאות, ובודאי ימצא פועל הטוב את הטוב שעשה גנוז במקום שאין היד שולטת בו.

16. הושלם על פי השערה

פרק יח

סבה גדולה להתפקדות היא מניעת ההכנה להציץ בחוג יותר רחב מחוג לימוד גמרא והלכות. כי לפי הנהוג היה מורגל לחשוב שאין שום חכמה בעולם יותר עליונה וחשובה מלימוד ההלכות, והתרחבו הדברים גם כן על כל ההויות והדקדוקים שבתורה. על כן כאשר נמצאו מי שהציצו בלימודים הרחבים של חכמות העולם, גם בחכמות הרוחניות, הפילוסופיא האלהית וכיוצא בזה, נטו מן התורה לגמרי. על כן עלינו להראות גלוי, שגם על פי התורה אנו חייבים לחשוב שענינים הגדולים בעיון השכליות כדברים הרמים שבמעשה בראשית ומעשה מרכבה שלדעת הרמב"ם¹⁷ המה חכמת הטבע והאלהות, ולפי ביאור היותר אמיתי לדעת המקובלים הם כוללים את החכמות הרוחניות והגשמיות כולן, עד שכוללים גם כן חכמת הנפש וחכמת המדות, המה באמת מכוונים בתור תכלית עיונית ועסק נכבד לבני אדם. ועסק ההלכות שבתורה, יש בו¹⁷ עיקר מטרתו, רק להישיר אל המעשים כדין וכדת בהגבלה תורית שהיא נחוצה מאד ומגדרת את כל קדושתם של ישראל. והדבר הוא רשות לחשוב את הלימוד המעשי לא בתור תכלית לעצמו כי אם בתור הכנה למעשים. וחלק התורה שהוא תכלית לעצמו אפשר להסב על הצד הרוחני שבתורה מהעיונים הנכבדים של האלהות והנפש המסתעפים ונלמדים ממנה, בין לדעת החוקרים בין לדעת המקובלים. ויש גם כן צד לדון שיש חלק גדול מעם ישראל, כמו בכל האדם, שאינם מוכשרים כי אם לעיונים מעשיים, ואצלם צריך להיות עיון התורה עם כל דקדוקיה והרחבתה בפלפול ורחב עיונים בתורה, חכמה נדרשת לעצמה. כי היא מקשרת את הכלל והפרט

17. אולי נכון להבין בלא המילים 'יש בו'

על ידי העומק וההרחבה, אל אהבת התורה שמביאה בכללה התכלית הנשגבה הכללית. גם באשר אי אפשר לצמצם בכל מחקר את הגבול הצריך למעשה כי אם צריך להרחיב ולבאר, ומתוך עושר הדברים ימצא גם כן די ספק התורה המעשית. על כל פנים בהתרגל עם הדעת האמיתית להכיר את עניני התורה ולימודי ההלכות בערכם האמיתי, ולדעת שיש מקום בלב גם כן עמהם לבקש ידיעות גדולות רחבות הלוקחות בטבע זהרן את נפש האדם, ושעם זה אין השמירה והחלק הצריך להנתן להלכות נגרע כלל, אז ימצא מקום להשבית המחלוקת המסתערת בין הפונים לחכמות אחרות ולספרויות אחרות ובין העוסקים בתורה, וכולם יהיו שומרי מצוה והולכים בדרך תורה כראוי.

ובאמת ענין הערך של איזו ידיעה אינו מגרע כלל את כח שמירת המסקנות היוצאות ממנה. למשל, יוכל אדם לחשוב את ידיעת התכונה למעלה יותר עליונה מידיעת הרפואה, ומכל מקום אף שיבחר למקצוע עסק שלו את ידיעות התכונה, יתנהג בודאי, אם בעל נפש הוא, אחרי המסקנות ההגייניות של חכמת הרפואה. וכל אחד יוכל לחשוב שידיעת דת ודין שבמדינתו היא ירודה מערך החכמות שיש להן ערך כללי, מכל מקום לא יזלזל בשביל זה בשמירת כל חק שבתיקון המדינה. על כן אסון גדול הוא שהננו מורגלים לראות אנשים רק באחד משני אופנים: או שיחשוב שאין בעולם שום חכמה כלל המגעת בערכה וחשיבותה ללימודי ההלכות ופלפוליהם, ואז יהיה על כל פנים שומר תורה וירא אלקים, או שכבר הציץ להביט שיש גם נוי גם אור בחכמות רבות רחוקות מחוג ההלכות מאד. וכבר השריש בדעתו שטעם השמירה הגדולה והקדושה הנהוגה באומה מאד לכל הלכות שבתורה, היא מורכבת עם אותה דעת שאין חכמה שבעולם שוה לה. על כן כאשר זה היסוד יהיה אצלו בערך מוכחש, ימצא בנפשו ריקניות משמירת התורה והמצוות, שהן תמצית ההלכות. על כן צריך לשנן שאין דעה זו מעקרי תורה כלל. אף על פי שאין גם ההיפוך ברור — שיש

באמת גם ערך נשגב ונפלא בקודש מאד לחכמת ההלכה, ובני אדם המוצאים עצמם מסוגלים להיות כל עמלם בתורה לשמה במקצוע ההלכה ופלפולה אשרי חלקם, ורב טוב הם עושים לבית ישראל בעבודת ד' זאת הגדולה. אבל גם מי שלבו נשאו לדון כהרמב"ם³ שחכמת התורה היא פנימיותה סודותיה והשכלתה, ותלמוד תורה הוא דבר גדול בעקרו מפני שמביא לידי מעשה, גם הוא לא משתבש. ואם לפי רוחו לא יוכל למצא עצמו שוקט בשיקוע בהלכות לבדן, יקח לו מקצועות הרוחניים שבתורה לעסק לו, והוא גם כן עוסק בתורה. וגם אם הוא עוסק בשאר חכמות, אם שהוא מחוייב לקבע עתים גם כן לתורה, מכל מקום איננו בשום אופן בן חורין מקיום כל המצות שבתורה על פי תמצית של לימודי ההלכות והרחבתם, שהם הלימודים המעשיים המורים לנו את דרך ד'.

פרק יט

הדאגה הטהורה המקננת עמוק עמוק בלב כל איש בעל לב טהור ונפש מרגשת, איך להיות להועיל אל הכלל כולו, זהו הניצוץ האלהי שבנשמת האדם, שבהתפתחה והשתלמה בדרכים רצויים ולימודים הגונים, תהיה לאור גדול המכשיר את האדם, אם יזכה ארחו, גם לרוח הקודש^א. על כן, מאד צריך האדם לפתח בו את הרגש הטהור הזה, ואם בעל דעת ולימוד הוא, אז לא יעבור על המועדים הטובים שימצא נפשו מתרגשת ומתגעגעת להתפרץ להיטיב יותר מחוג יכולתה. והרעיונות המתרוצצים אז בנפשו פנימה, יוציאו לאורה, ישפכם על הגליון ויהיו לדברים טובים שיועילו על כל פנים לאחרים, לעוררם גם אל חפץ הטוב. ובהמשך הזמן תחובר גם כן היכולת אל החפץ, והבא לטהר מסייעין אותו. ואם גם לחק על הגליון לא יוכל, על כל פנים יבטא בשפתיו את חפצו האדיר וגעגועיו הנשאים. וזהו יסוד ענין תיקון חצות וההתאבלות על ירושלים ועל גלות השכינה. ועל זה אמר תנא דבי אליהו^ב: כל חכם מישראל שיש בו דברי תורה לאמתתן ומתאנח ומצטער על כבודו של הקב"ה, ועל כבודם של ישראל, מיד רוח הקודש שורה עליו.

אך אל יחניק את קול אלקים זה הקורא אליו מטהרת נפשו פנימה. אל יחשב הרעיונות הרמים שהם למעלה מחוג יכולתו, שמתרגשים בקרבו, לדברי הזיה ופתיות, שמתוך כך יבטלם ויפנה רק לדברים מעשיים. לא, כי אם יוציא את מאוייו מכח אל הפועל. ואם נבצרו ממנו אמצעים להוציאם לפועל היכולת, לכל הפחות יוציאם לפועל, שתחת היותם בכלל מחשבות פורחות משוטטות בלב באין סדר ומערכה, יסדרם להביאם ראויים לחשוב ולהגות בהם, וישמח על טוב לבבו ואור נפשו, כי הקב"ה מצרף מחשבה טובה למעשה^ג,

אי אפשר כלל שלא יפעול האדם על סביביו, על בני ביתו, על משפחתו ועירו. על כן בהתרחב בו הנטייה הקדושה לשאוף ולהתאוות אל הטוב והצדק, אל אור ד' וטובו, להרבות פעולות לטובת הכלל מצדו, אף שאינו יודע את הדרך איך יבא אל החפץ, הרצון הטהור שהוא בא מאור ד' בנפשו, הוא טוב מאד. וכל מה שיהיה יותר חזק ויותר מבורר הכל יהיה יותר מרבה להיטיב לנפשו ומוכשר יהיה על ידי זה גם להיות כלי לחפצו הקדוש הפנימי.

פרק כ

להבין את ערכם של כל המצות ודקדוקי תורה, איך הם נמשכים אל הכלל הגדול של התכלית הכללית של האומה הישראלית, שהיא להודיע את שם ד' בעולם כולו על ידי מציאותה והנהגתה, שזה הוא מקום המעדת הרגלים לכל הנחשלים, שנקל להשיבם אל העיקר אבל כבד להעמידם על הארה שכלית שלא יבאו לקציצת נטיעות וענפים. והנה איך¹⁸ להבין ששם ד' בעולם אי אפשר להקרא כי אם על ידי ישראל, צריך רק לדעת שקריאת שם ד' שעל ידה יתבסס העולם מטומאתו, לא יוכל להיות מובן על פי הכרה שטחית. כי כל זמן ששם ד' נקרא בפי הבריות ואינו נכנס עמוק בתוך עומק של שיווי כלל החיים ופרטיהם, אז לא ימשך ממנו אותו שלום העולמים המקווה, מכמה פנים: הא' כי כל זמן שהידיעה צפה ואינה עמוקה בלב, אז לא תוכל כלל להגביר כחה כל כך עד שנחליט שעל ידי שיכירו כל בני אדם את עצמם לשותפים ואחים בדעה הנעלה הזאת, כלומר עובדים כולם ביחד לכוון את השלום הכללי והטוב האמיתי אל כל מעשי ד', שעם כל זה לא יתגברו חשבונותיהם הפרטיים למעלה מההכרה הזאת, וע"כ עוד יקום כח האגרוף ויתקיים ימים רבים לעשות בארץ שמות. והב' כי עצם ודאותה של ידיעה זו עד שלא תהיה עוד מסופקת בתור תעודה אנושית כללית, צריכה הכשר לב עד שההרגשה הפנימית תהיה מלאה מזה, עד שלא תצויר כלל אפשרות שיתנהג עם ההפך מהכרה כללית זאת. ואל אלה השתי פינות צריך שם ד'

18. כוונתו: והנה כדי להבין ששם ד' בעולם אי אפשר להקרא כי אם על ידי ישראל, צריך לדעת שקריאת שם ד' שעל ידו יתבסס העולם מטומאתו לא יוכל להיות מובן על פי הכרה שטחית.

להודע לא רק בכמות כי אם באיכות. כלומר, אין הדבר יוצא על פי רוב מספר האנשים האומרים דרך מצות אנשים מלומדה שהם מאמינים בד' אחד, כי אם שיהיה כל כך מרושם ערך של הידיעה הזאת עד שיוכל בטח להיות אבן פינה לכל החשבונות הפרטיים האנושיים שעל ידם מסתבכים דרכי החיים ויוצאות מכשלות ותגרות רבות בכלל האנושות לכתת גוי בגוי ומשפחה במשפחה. והכח המיוחד להטביע עמוק בלב את המושג הממלא את כל הדר החיים שהוא ד' אחד, "ואהבת את ד' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך"^א, הוא רק על ידי המון המעשים. "רצה הקב"ה לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצות". על כן כשם שיש תעודה לעצם הכח המיוחד את האומה בכל תכונותיה הפרטיות, על ידי המערכה הרחבה של מעשי תורה ודקדוקיה שממלאים את החיים הישראליים לתן עליהם חותם מיוחד, כן יש גם כן שורש גדול לכל אלה גם לפי ההשקפה היותר רחוקה, שהיא התכלית הכללית שיוצאת מכל החזיון הגדול הזה של התפרדות הלאומיות. ואיך שיהיה האדם נתון בשכלו ורגשותיו, אם לפנות אל הציר הלאומי ביותר, או אל המבט הכללי, בין כך ובין כך עליו להכיר את גודל החובה להיות ירא ד' בשמירת התורה והמצוה באהבה. וכל דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים שהם מוסיפים לחרוט עמוק בלב את התכלית הנשגבה העולמית יחשבו לצדקה גדולה המשתרעת למרחב אין קץ. "ויגל כמים משפט וצדקה כנחל איתן"^ב.

פרק כא

החמלה. החמלה על אחינו, על בנינו הצעירים, שמתוך מה שנתגלה להם העולם הזר בגילוי הגון, ולעומת זה העולם הפנימי הישראלי סגור וסתום בפניהם לגמרי, ומתוך כך אינם יכולים כלל להשיג את היסוד של החיים הישראליים, ומכל שכן שאי אפשר להיות להם ציור מגודל הערך של הפרטים, של קיום התורה והמצות ברגש קודש במעז שם ד', החמלה הזאת צריכה להיות בוערת כאש בלב כל איש בעל נפש מרגשת, ובכחה אנחנו צריכים להיות מזורזים לעשות כל מה שיש בכחנו. החמלה הזאת על עמנו בכללו ועל פרטי בנינו, תגיר מעינינו דמעות, הרבה יותר ממה שתעיר רוחנו להיות מתרגזים ומתקצפים למראה השערוריה הנעשית בבית ישראל ביחש תורתנו הקדושה וברית ד' אשר עמנו. אנחנו צריכים לצייר בעצמנו, כי בעומק הנפש שרוי צער גנוז ויגון נורא בלב כל בן ישראל. הכל היו חפצים להיות נגשים אל ד', לטעם טעם נעם ד', טעם געגועים שלמים וקדושים לתורה, לרגשי קודש של אמונתנו הטהורה ולאור האלהי המתנוצץ באור של שמחת קודש לכל מקיימי מצותיה באמונה ותם לב.

אבל מתוך שהלכו בדרך מרחוק טובעו בבוץ. ולא שאינם חפצים, כי אם שאינם יכולים להכנס בתוך אותו האור. אינם יכולים להאמין, לחוש, להדבק בתורה ומצות, כאשר יאתה לאיש הישראלי, בין מצד דאגתו לעצמו ונפשו, בין מצד יחוסו להאומה כולה והפרחתה לעתיד. על כן עלינו לסלק את יתירות הדרכים, לסקל את המסילות, לתן להרחוקים הללו האפשרות לאחוז בעץ החיים. אז יש תקוה גדולה שבשמחה יאחזו ויתמכו בעץ חיינו ואכלו גם הם מפרי וחייו לעולם. על כן עלינו לבאר את הסיבות שהביאו את הכפירה להתפשט בעולם במדה כזו, ולהראות את

היסודות המוטעים שבהם פעלה על הלכות, עד שיוכלו נבוכי דרך למצא דרכם אשר באמת אותה הם מבקשים.

הסיבות הנה רבות, אמנם בכללותן שתיים הנה. הסבה האחת היא ההבנה השטחית והמוטעית בערכי התורה. וכיון שההבנה המוטעית היא כובשת מקום גדול עד שמתדמה לרבים שזאת היא הבנת הדת, אמנם אם שלתמימים פשוטים, אנשים שאת האור המדעי כמו שהוא בעולם החיצוני לא ידעו, לא תזיק להם הבנתם הגרועה, ביחש ליציאה מן הדת בכללה, אלא שתניחם על מצבם הנמוך ובלתי מתעלה הרבה במוסר, שזה ודאי תלוי לפי הערך של בירור המושגים הדתיים, אבל לנבונים ופקחים במדעים הכוללים, הזיק הדבר עד היסוד. וזה היה נהוג מעולם. קודם שהידיעה של שלילת ההגשמה עם כל סעיפיה המדעיים נתפשטה יפה בעם, היתה העלמה זאת לאבן נגף לרבים שנהנו מזיו חכמות חיצוניות, כאשר העידו על זה גדולי הראשונים ז"ל, עד שטרחו וביארו איך המושג העולה מהחכמה החפשית, החכמה המתבוננת כפי טבע השכל האנושי, היא בעצמה הידיעה הדתית הנכונה והאמתית. דוגמת דבר זה נמצא בדורנו גם כן בסעיפים רבים ופרטיים, שאנו חייבים ללמד ולהסביר שאי אפשר כלל שיהיה חיץ וקיר מבדיל בין התבונה הברורה של האמת הגלויה, להבנה הדתית, ליסודי התורה*.

והסבה השנייה היא תלויה בבירור הדעות עצמן להבחין בין דברים של טעם והגיון, בין דברים שראוי לקחתם לאמת מופתית, לדברים של ספרות שטחית שאין בהם ממש, כי אם נתפרסמו מסכת רפיון הדעת של רוב הקוראים. שהדעות הקלושות והשטחיות, ביחוד אם הן מקילות את הערך של העול המוסרי, מתקבלות ביותר. כמו שמתקבלת ביותר בין שונאי עמנו אותה הספרות המשפלת את ערכם של ישראל, ודורשת בגנותם. מפני שאלה המשפטים מקילים מעליהם את העול המוסרי של אהבת הגרים, שיצרם הרע מוחה עליו הרבה.

שני המקצועות הללו, בירור דרכי האמונה מצד התורה ביחש אל

הדעות ההולכות ומתפרסמות בתור תוצאות היותר קיצוניות של המדעים הזמניים, וביאור עצם הדעות, בין משפט למשפט, בין הגיון צודק לכוזב ומתעה, המה שני נחלים גדולים רחבי ידיים, שאנו חייבים לפנות עליהם להציל נפשות רבות, שבהם תלויה הצלת כלל עמנו בערכו הרוחני, שהוא באמת גם כן דבוק ומיוחד באפס מקום של הפרדה גם למצבו הגשמי. על כן אנחנו חייבים להתבונן, לעיין ולכתוב, וכאשר יעלה בידינו כמה שיעלה, הוא אוצר טוב ויקר. ואם כי לא לאדם אחד היא המלאכה הגדולה הזאת, מכל מקום אל יפול לב כל עובד, יעשה את אשר יוכל ותשועת ד' תשגבהו, שברבות הימים רבים יהיו עמנו, רבים יעבדו באלה המקצועות החמודים והיסודיים, והושיעו את ישראל.

פרק כב

הדבר שהוא יותר נורא מכל, ושגרם תמיד את כל המהומה של ערבובי הדעות בעולם, ושמושל ברעש גדול גם כן בזמן הזה בתור זמן של תסיסת הדעות, הוא קוצר החוג של ההשקפה. הדמיון של כל משקיף על איזה חלק מהמעלות, בין שהן מדעיות בין מוסריות או מעשיות, מדיניות או אישיות, בדמיון שרק אותו הצד האהוב לו הקרוב לחוגו הוא הנהו העיקר, ויתר העובדות שבחיים אין כדאי לטפל בהן. ואם עוד הדברים שהם רחוקים מחוגו יתבעו על פי טבעם הרחבה גדולה, דקדוק רב והפרחה, אז תתעורר מכל צד מלחמה עצומה, כאילו באים לבלע ולעקור את הפרט החביב שלו. מובן הדבר שהרעש עצמו מוליד נטיה כמותה ממש בבעלי חוגים אחרים, ללכת בדרך קיצוני כזה גם כן, על ההגנה על חוגם הם, ולראות גם כן כל דבר היוצא מחוגם בתור דבר משחית מבלה עולם ולכלל היותר טפל ושגוען. דבר זה נוהג, בין בני אדם בכלל ולנו בני ישראל בפרט, הרבה מאד.

מתי יפקחו העינים לראות כי לנו אין צורך בהרס והשחתה. להוסיף בנין אנחנו צריכים ולא לגרע. דיה היא לנו המלחמה הטבעית, שהיא מוכרחת במה שפעמים הרבה מתנגשים שני ענינים שכל אחד בפני עצמו הוא מועיל ומוכרח, ואין הזמן והכח מספיק לצאת ידי חובת שניהם, אז המלחמה מתעוררת בשאלת מי נדחה מפני מי. אמנם גם מלחמה כזאת צריכה להתנהג בחשבון, לא להשפיל עד עפר את הערך של הדבר שאנו מוצאים שהוא צריך להדחות, מפני שמה שניקח תמורתו יהיה לנו יותר נצרך ויותר מועיל. אדרבא, עלינו להודיע כי סבת עזיבת דבר אחד, שגם בו יש חפץ, אינה תלויה בביטול הערך של הקנין המדעי, המעשי, או המוסרי ההוא, כי אם בקוצר כחנו, מפני שאין אנו יכולים להכניס בכלינו

המצומצם את כל החפצים שהם חמודים, על כן עלינו לשקול מה לקרב ומה לרחק. זהו הדרך של המשקל הבנוי על יסוד האמת שיכול גם כן להביא את ברכת השלום על הנושאים הבוחרים. התאווה לסתור, להשחית דבר בלא הכרח גמור, היא מושרשת ביצר הרע של האדם, באהבת עצמו הנפרזה, המביאה גם כן לשנאת זולתו. איסור ההשחתה "בל תשחית" עומד בחזק נגד פראות המדה הזאת. עוד בימים הראשונים להרחבת הדעות התוריות, על ידי השפעת ההשכלה בעמנו, נעשתה תסיסה כזאת, ודוגמאות וענפים ממנה מתגלגלים בכל דור ודור. המושכל, המוסר העצמי הטהור, והחקים, חקי התורה, בהעמקה שכלית הובן שהם שני נושאים, אבל כי יש צורך של מלחמה ביניהם זה נולד רק מקוצר החוג. בעלי התוך שהשכילו אל המוסר הפנימי, וחשקו בהשלמת האדם במוסרו הטוב על פי טעם הצדק הטבעי החפשי, תחת אשר היה להם להכיר כי הלא החקים נותנים עזר רב להתפתחות המוסר האנושי הטהור, אם כן ישנן כמה מעלות טובות שהחקים נותנים אותן לנו. על כן אם גם נפנה לחוג אחר, שנקראהו לפי מושגינו יותר רחב, מאותו המושג הפשוט של השאיפה רק לקיום החקים לבדם, היה ראוי תמיד לבקש את דרך השלום, איך שמכנסים שתי המעלות ביחד: היתרון של המוסר הטהור הטבעי, והיתרון של המוסר החקי. ואם היו מבקשים היו מוצאים, שהמוסר של קיום החקים, לא די שמעיק איננו את המוסר הטהור הטבעי, כי אם הוא מבססו ומרחיבו. לא כן אמנם עשו הנלהבים של המוסר הטבעי. הם צעקו שהמוסר החוקי מצר הוא את צעדי המוסר הטבעי, על כן התחילו בקנאה לקצץ בנטיעות. הקרובים אל המוסר החוקי, שומרי תורה ומצות, ראו את המלחמה, הנובעת מההלהבה של המוסר הטבעי, החלו לעומת זה למצא פגמים במוסר הטבעי החפשי, ומתוך כך נבעה פרץ גדול, עד שמחפשי המוסר הטבעי התחילו לקצץ בנטיעות היהדות בפועל, ויצאו בתור כתר נפרדה, שאחר כך נסתעפה מזה תולדה רבה הצוררת לאותה האומה עצמה

שממנה שאבו מקורי השפעתם. והנה עמדו על רגל אחת, רגל המוסר הטבעי, וכל הטוב הגדול שהמוסר החוקי נותן אבדו בידיהם, כי חשבוהו לכלי אין חפץ¹⁹. על כן לא עלה בידם מבוקשם. ולא די שלא מיעטו את ההתבצרות במוסר החוקים, כי אם עוד היה הכרח גמור לעמוד על נפש המוסר החוקי, שהוא הכח המחיה הנצחי את המוסר הטבעי שלא ישפל מתגרת יד המלחמה המדומה שהמציאו בעלי המוסר הטבעי, שהמוסר הטבעי כאילו נלחם בהמוסר החוקי¹⁹. על כן עוד היה הכרח להוסיף אומץ במוסר החוקי, והדיוק הנמרץ הוסיף כחו לדקדק הרבה בפרטי פרטים, מה שלא היה כל כך צורך לולא ההתנשאות של מהרסי המוסר החוקים²⁰ לשלח יד בקדשי שמים, החקים והמצות המעשיות. אמנם, סוף כל סוף יביאו גם אלה תועלת רבה. עומק הדיוק ישריש יפה בלב את הצד האלהי, את ערך הגדולה שיש במעשים התוריים. וזה יכין את כח החושב לחשוב ולחקר ביסודי המוסר שעליהם החקים בנויים, במאור אלהי נפלא, עד שתלך ההשקפה הלך והתפשט, ומקרכת את הקצוות, מבארת את היסוד המוטעה של ההריסה, ומביאה להשכיל את הערך הגדול של מוסר החקי דוקא בתור מקור חיים להמוסר הטבעי, של צדק עולמיים².

19. אולי צ"ל 'שהמוסר החוקי כאילו נלחם בהמוסר הטבעי'

20. אולי צ"ל 'החוקי'

פרק כג

כל דבר של כשרון אין ראוי לשאוף שיהיה אבוד מן העולם, כי אם להיפוך, ראוי להשתדל בהרחבתו ושכלולו, אפילו אם יהיה דבר קל וקטן, אל תהי מפליג לכל דבר שאין לך דבר שאין לו מקום. הקלקול מתהווה רק בחילוף הערכים ובהעלם עין ממקום השימוש הראוי. למשל, היו ימים שרבים מלומדי התלמוד בעלי הכשרון נטו לפלפולים מאד רחוקים, רחוקים הם מנקודת האמת מצד הדרישה המדעית של העיון ההלכותי, על כן צדקו אותם שהתנגדו על מהלך זה. אבל אימתי ההתנגדות צודקת? בזמן שיהיה השימוש של הפלפול הרחוק עומד במקום הדרישה והעיון, במקום הבירור והליבון. לא כן הוא כאשר ידע המשתמש בו יפה את ערכו, שאין בו ערך של חיקור דין, כי אם הוא חפץ לתן לו ערך אסתתי, זהו דבר התלוי בטעם. היופי הוא מעדן, ומרחיב את הלב. אמנם החומר של היופי תלוי לפי קרבתו של אדם להמושגים, עד שיש אדם שכל כך נפשו דבקה בעיון התורה ואהבתה, עד שגם צורת היופי שהחומר שלה הוא ערוך מסדרי ענינים של דברי תורה והלכות תלמודיות הוא מרגיש בזה יופי שלם וערב לנפש. אם כן, זאת הנטיה איננה כי אם הוראה נכבדה על דבקות הנפש באהבת התורה עד שהחוש האסתתי מבקש גם כן ממנה חומר. על כן, למטרה כזאת התירו חכמי הדורות להשתמש במהלך הפלפול הרחוק. וראוי באמת לתן לו מהלכים, במדה כזאת שלא יהיה עומד במקום ההעמקה המחקרית. ונמצא שמקבלים ממנו תועלת של שמחת הנפש למי שחווה הפנימי מתאים לזה, נוסף על חידוד התלמידים והרחבת כשרונם, כשנעשו הפלפולים באופן של כשרון. על כן, אין ראוי גם לישר שבבעלי הגיון להביט בשאט נפש גם על דרך הפלפול היותר רחוק, ובלבד שיהיה ערוך בכשרון הגון. ואם יש

אדם שאיננו נהנה מאותם הציורים, הנה כל דבר התלוי ברגש וטעם לא ניתן לכל אדם בשוה, וראוי גם לאותו הרחוק מהתענג מציורים רחוקים כאלה שלא לבזות את העוסקים בהם במדה הראויה. ויכיר לטובה את השתדלותם בדבר שבכללו הוא מביא תועלת וענג רוחני כזה שכל שיתרבו הנהנים ממנו תתרבה גם כן אהבת התורה וכבודה. ומזה תוצאות טובות נכונות. וראוי לכנס גם כן דברים כאלה בערך המאמר המפורסם³: קוב"ה חדי בפלפולא דאורייתא.

פרק כג

בגוף האדם ובגופות בעלי חיים כולם, שהם מוכנים לפגעים וסיבות המזיקות, שם אדון כל המעשים חק החסד של ההצטרפות לטובה, והעדר ההצטרפות לרעה^א. כיצד, הרי משך החיים הולך מן הלב וממרכז החיים שבמח ומתאגד עם כל האברים כולם הרחוקים, ושופע גם כן על הבשר והחלב, הנמצא בגוף גם כן בתור הגנה לעת רעה, וכן על העור השער והצפרנים, זהו הקישור הטבעי ביחש הטובה. אמנם לרעה, פגע אשר יפול, הנה יש אשר המצב הרע יחייב לחיתוך אבר אחד או רבים, ומכל מקום אין הנשמה תלויה בהם, והחי יקום ויעמוד על חייו הכלליים, אף על פי שישאר בעל מום. ויש, שישוב אליו גם כן חסרונו על ידי תגבורת כח החיים. אמנם, גם אם יהיה במצב שעל כל פנים ישאר בעל מום, מכל מקום אין מומו כי אם מתיחד בו לבדו מצד תוארו החיצון, אבל כח החיים אינו נעשה בעל מום. ואין סומא מוליד סומא ולא קיטע מוליד קיטע, וכל אשר יחובר אל החיים יש בטחון שיצא ממנו כח משוכלל ושלם, המועיל בכל הוד תמימותו והשלמתו המתוקנת לעצמו ולזולתו^ב.

מסוד היצירה התבוננו זקנינו להקים את סידור התקיימות יסודות התורה בלבבות באופן המתאים אל ההנהגה הכוללת של האומה כולה בדרכי ד', ויעריכו מערכה משטרית להשכיל את ערכם של הדעות והמעשים התוריים לסמן בהם עקריהם במערכה לבד וענפיהם לבד. וכן מצות התורה המעשיות החמורות והקלות הכל במערכה וסידור מסומן: אלה שבהן ובגללן החיים ניתנים כפרן — יהרג ואל יעבור, והקלות מהן — שיעבור ואל יהרג, חייבי מיתות בית דין, כריתות, דאורייתא ודרבנן. והחלוקה הזאת מועלת הרבה. כי בעת טובה, בעת שהמצב המוסרי והדתי עומד על מכונו, כשאין

רוחות רעות שולטות בלב ובעולם, אז הולך כח החיים כמי השילוח ההולכים לאט ומראש פסגת יסוד היסודות ועיקר העקרים יסול ארחו על כל הענפים והפרטים הרחוקים, על כל הדעות ההגונות והאמתיות המביאות לידי טובה וברכה, על כל המעשים הישרים והקדושים המתפרטים לפרטיהם כהתפרטות פרטים הגיוניים מכל כלל גדול. אמנם לעת רעה, תועיל החלוקה כתועלת קיר המגן לעת הדליקה הנותן מעצור בעד כח האש לאמר, עד פה תבא ולא תוסיף. ועל כן טבע החלוקה הזאת היא ההגונה והטבעית, כי כן שמה החכמה האלהית הסידור המלא עז והגנה לסידור מתוקן בעצמו. ואם שלעת צר יתגלה כחו בתור מגן ומציל לשארית הפלטה, אשר מזה יבנה ויתכונן הבנין כולו בכל שיא חסנו, בכל עת יערב הסידור ההגיוני והטבעי. על כן, למרות המשיגים הרבים, מכל מקום כלל האומה בכח קדושה אינסטינקטיבית הסכימה על מפקד העקרים, אף על פי שגם כל ענפיהם הם קודש קדשים, וכולם כאחד אהובים עד אין קץ. וכן על מספר המצות, אף על פי שרבו פרטיהם שחיוכם מונח גם כן עמוק עמוק בלב ונפש של כל אחד ואחד מישראל. בין העקרים עצמם הואיל הרמב"ם לתן פדות בין יתר הדרישות העיקריות לבין אותה של "יסוד היסודות" — "מציאות השי"ת". שאף על פי שהרבה הרחיב בדבריו על דבר רפואת מחלת דעת קדמות העולם ההורסת במושגה את יסודות התורה וענפיה לפי מושגה הגס ביחוד שהיה לה לפי מצב החקירה בימים ההם, מכל מקום לא הניח ידו לבאר את הכרח מציאות השם יתעלה גם כן לדעת בעלי הקדמות, וביותר לדעתם. באשר לפי החידוש, המופתים הם יותר גלויים ואינם צריכים כל כך עמל שכלי והתבוננות חדה. על כן גם אנחנו עלינו לדרוך בעקבות זקנינו, סתירת זקנים בנין, בבואינו להקים על ידי ספרותינו את בנין התורה במעשים ובדעות בעמינו, עלינו להשכיל איך לישר הדברים על מכונם, לסדרם במערכה שכלית

באופן שהפגעים שיוכלו לפגוע במי²¹ שלא נשלמה עדיין השתלמותו התוריית בדעות ובמעשים, אם יפגעו בחלק אחד לא יגררו עמם הפסד כללי בבנין כולו, כי אם הבנין יעמוד על עמדו. ואז התקוה משחקת לפנינו כי עוד יחליף כח לכונן גם כן את החלקים הנפגעים, על ידי הקיום האיתן שימצא בכח החלק העקרי היותר גבוה הנשאר בידו. "ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבער, כאלה וכאלון אשר בשלכת מצבת בם, זרע קדש מצבתה"^ה.

פרק כד

חמשה כחות כלליים שצריכים להיות מושגחים שיהיו שלמים בחיי הכלל והפרט, ואז ימצא בהם הכח המתאים להרחקת כל פגע ולהפרחת החיים בדרך נכונה. הא' בריאות הגוף והנפש בתור בעל חיים שלם ועלז בחיים. הב' הכחות האנושיים יפותחו כראוי, רגשי הענוגים הרוחניים, היופי, השירה, הדמיון הבריא, ובכללם תכונת המדות הראויות להיות נעימות בחבורה, ביסוד דרך ארץ שקדמה לתורה. הג' רגש הלאומי צריך שיהיה מפותח כל צרכו, כל אחד ואחד לפי ערך אומתו וצרכיה, טיבה ומעמדה, להיות לבו ער ונפשו מרגשת בחוש אמיץ ובריא את הטוב לעמו, וישתוקק באהבה חיה וטבעית להגדיל ערכו והצלחתו. הד' פתוח רגש הדתי, שהוא רגש נשגב נטוע בנפש האדם מיוצר נשמתו, כדי להטביע בקרבו את היחש האמיתי שבין האדם לקונו, בתור היחש הראוי להיות בין יציר ליוצרו. והוא חובק בזרע עזו את כל יסודות החיים והמוסר הכללי והפרטי. הה' הוא פתוח השכל, דעת העולם והמציאות, החכמות העיוניות, המעשיות והמופשטות, עד אשר יחוש גם כן צורך טבעי להיות מתענג על הדר החכמה המופשטת המדברת על האלהות וכל הענינים המתלולים לידיעותיה.

והנה כל אחד מבני אדם יש לו הכשר טבעי להיות קונה חלק מחלקי אלה הקנינים הכלליים כל אחד לפי מדתו וערכו. אמנם הבריאות לא תמצא, כי אם כשיהיו כל הכחות הללו נשקלים במערכה הגונה איש לעומת רעהו, ולא כשיסיג כל אחד גבול חברו להיות מתרבה על חשבונו. והנה היתרון איננו לעולם רע מצד עצמו, אבל לפעמים יוחש גם כן יתרון בתור דבר רע ומפסיד בערך צירופי, כגון כשיפרוץ את משקל השיווי על ידי הכרעתו הבלתי נורמלית.

אמנם להשיב אל השיווי נמצאים לעולם שני דרכים: למעט את כח היתרון, או להגדיל את יתר הכחות באופן שיהיה היתרון מתאים. ודבר ברור הוא שכל זמן שיש אך צד אפשרות להגדיל את יתר הכחות באופן שיהיה היתרון מעלה מצויינת כראוי לו, הוא יותר טוב מאותה הדרך הפשוטה למעט את היתרון, שבזה הלא הוא ממעט את הדמות ומזעיר את החיים, אם בפרט — חיי הפרט, ואם בכלל — חיי הכלל והאומה^א.

אמנם מקום המכשולים של החברה האנושית הוא כשתשים מבטחה ופתרון שאלותיה רק בכח אחד מכחותיה הכלליים הללו, או במקצתם אפילו. כי גם אם תעצר כח לגדור איזה פרצה מורגשת לשעה, על ידי חסרון איזה דבר המסתעף ממחסור באיזה כח מיוחד שעל ידו באה הרעה המורגשת, מכל מקום כל זמן שלא יהיו הכחות כולם מתאימים לא ירפא השבר. כי מיד יולדו סכסוכים רבים אחרים, המבצבצים ועולים מהחסרון של הירוס שיווי המשקל הכללי, הצריך להשוות את כל הכחות לפי ערכם, כמה מניות דרושות להיות מכל אחד מהם בהרכבת מסכת החיים.

פרק כה

כאשר יהיה האדם בן חורין באמת, וברוח חפשי באין שום מועקה יסתכל בכל המציאות כולה, בגשמותה ורוחניותה, בסדריה הנפלאים, בחכמה ובחסד היצוקים בה, וישים נגד עיניו שהנה שני דרכים לפניו בפתרון השאלה הגדולה, חידת עולמים של המציאות. האחת, היא דרך החושך של האפיקורסות, שבאמת אינה נותנת שום פתרון כי אם היא משעת¹ את העינים שלא להתבונן, שלא לחזות בגיאות ד'², ועמה ימצא האדם את עצמו שהוא עומד בחושך ואפילה, אין עמו לא תכלית ומטרה, ולא אור תקוה וחיים של אמת. והשניה, היא דרך האורה, הכרת מקור החיים, החכמה והחסד, מקור הסדר והמשטר, החפץ והיכולת הכלליים. אז מיד על פי טבע האנושיות הבריאה, יכיר את קונו ויגדל וירומם לשמו מעומק לב מביין. אמנם, ההכרה הבהירה תוכל גם היא להתפצל לשני דרכים: או שיכיר את האלהות בתור עצם נשגב הכולל הכל בכחו ומחדש ומחולל את המציאות מחוצה לו, או שיכיר כשיטה השפינוצית שאין שם שום מציאות אחרת כי אם מציאות האלהות³. שהמציאות הפרטית איננה כי אם התגלות חזיונות שלפי ההכרה הפרטית של הנפש המכרת, שהיא גם כן איננה דבר אחר כי אם התגלות פרטית של ההתנוצצות האלהית, נדמה לה כל דבר וענין לפרט מיוחד ודבר מצוי לעצמו. מה שבאמת אין דעה כזאת זרה כלל, רק שצריכה שלא תשאר באמצע הדרך, כי אם להכיר על ידה כיון שכל התגלות המציאות היא התנוצצות אלהות ביחש הפרט המתגלה, על כן גם חזיון המוסר וההכרה המדעית והמעשית שמתלווה לה, היא גם כן בכלל חזיונות המציאות. וההבדל שיש בין מצוי למצוי במדריגתו, היא הכל לפי רוב הגילוי של החזיון האלהי שבא עמרו. משקל המציאות לפי זאת השיטה יהיה נערך לפי ההתגלות

הפרטית, שעל פיה יש מקום למצב מעולה ומצב נמוך, לא לפי ערך אמתת המציאות במקורו הכללי, שהכל אחד, והכל טוב. לפי הביאור המשלים של שיטה זאת, יש עמה מקום לתורה למצות ואמונה תמימה, והיא מסתייעת בדברי קבלה, וקבלת האריז"ל העמוקה יותר, שהחזיונות הפרטיים אינם חדשים בעצם, כי אם באים ממיעוט התגלות האלהות הכללית, על כן מתראים פרטים ומציאות יש ונפרד. ודרכים הללו כל כך פועלים לטובה על רגש הלב לנטיית התורה, עד שגדולי החסידות מצאו דרך ישרה להרחיב לימודים נוסדים על אלה הלימודים גם כן בהמון, בתקותם שרגש הדתי ואהבת שם ד' יתרחב על ידי זה. על כל פנים, הלימודים הללו שהם המסקנות של הפילוסופיה היותר רציונלית, הם באמת מסכימים לתוכן התורה ואמונה תמימה⁷. אמנם כיון שיראה האדם שלפי דעתו תחייבהו הכרת האמונה בחיובים רבים יותר מחפצו ונטייתו הטבעית, אז מיד מוצא הוא בעצמו התנגדות פנימית, ואובד הוא את הדרך הנרמלי שלו. ומתוך בלבול הדעה המיושבת, יהיה יותר נוטה אל הדרך החשכה של האפיקורסות שהיא הפוכה מטבע האדם ומשוללת מהנטיה השכלית הטהורה והשוקטה. וזה אמנם יבא מפני שלא נתפתחו יפה אותם הכחות הצריכים להיות עוזרים וממלאים לרגש הדת שיהיה מבונה בכל עזו והדר תקפו. רק הבריאות השלמה בכל חמשת החלקים היסודיים שהם אבני פינת בנין האדם⁸, רק היא תשים מתג ורסן לכל הפרעות המשוונות שאנו רואים במצב חיינו הגשמיים והרוחניים יחד, ורק הרדיפה וההסכמה הגמורה עם הידיעה המבוררת מצד פועלים ציבוריים חשובים לאחד דוקא את כל אלה יחד בהרמוניא אחת מתאמת, רק על ידה יוכל להרפא מחץ האדם בכלל, ומחץ עמנו בפרט. אמנם ההתגברות לאחוז בפרט אחד ולעזוב גם חלק אחד אחוז מכל המסכת הבונה את צביון האדם והעם, היא תוסיף רק לרועץ על ידי ההריסה של משקל השיווי שתבא לרגלה.

פרק כו

אין לך כופר בדת, מכל אומה ולשון שתהיה, שיהיה מוכרח כל כך לרגלי כפרנותו לזייף את ההיסטוריה הלאומית שלו ולרכוש לו תמונה מזוייפת מתוכנה של אומתו, ועם זה להעטות עליה חרפה רבה, ולגזול ממנה את כל כבודה והדרה במובן הלאומי, כמו אפיקורוס ישראל. אפיקורוס ישראל אי אפשר לו שיעשה מה שהוא רק בשביל השקפות בלתי שלמות במושגים השכליים לבדם, כי אם הוא צריך להיות בעל מום גדול ולקוי מאד בנפשו. הוא צריך להיות משולל מהרגש הלאומי האמיתי כליל, ועמו גם כן מרגש היושר האמיתי השוכן בכל לב טהור הדורש אמת. אמנם, הלקויים הנפשיים יכולים לבא מסיבות שונות ויש גם כן אשר מצב הגוף והנפש ההרוס יביא את האדם למצב השקפה מטושטשת כזאת שלא יוכל להאמין בחייו, ויהיה משוגע גם כן ממראה עיניו. הביאור הוא פשוט, המחלה היותר ממארת ששמה משטרה בחולי היאוש והכפירה שבדורנו, היא באמת, אחר מיצוי עומק הדין, רק אותו הפקפוק שבא מידי מהרסים אחדים למחנה ישראל בצורת בקרת כתבי הקודש, לאחר את כתיבת התורה מימי המאורעות הכתובים בה. כי בקיום ואמונת יציאת מצרים ותהלוכות דור המדבר וכניסתנו לארץ ישראל איך היה כולו על פי ד', ומלא כבוד ד', שוב אין מקום לכל אפיקורסות עקרית. והנה כשיהיה האדם חפשי באמת ברוחו, וידון בלא משא פנים על ערך התורה וסיפוריה כמו שדנים על כל רשימה הסתורית, מיד יחוש ברוחו את האמת לאמתה ויכיר שאי אפשר כלל לזייף היסטוריה כללית ועקרית של אומה שלמה באופן גלוי ומבליט כזה. באופן שהמאורעות ההיסטוריים הם כל כך מדויקים, כל כך מכוונים ומפורשים, בשמות האנשים

נושאי ההיסטוריה ותולדותיהם הברורה²², בציון המקומות החיים לפנינו, והודעת הזמנים לימים לחדשים ולשנים. ומכל שכן כשיסתכל עוד על תכונת האומה בהוה על מעמדה, פעולותיה בעולם, על תקותיה בעתיד ועל רוחה הפנימי, על קיומה, ועל משאת נפשה, אז הלא באין שום מסוה תגלה לו האמת הברורה כנכון היום, איך שכל דברי תורתנו הם דברים חיים ונאמנים. אז יחוש בנפשו כמה מהעקמימות שכלית ועקשנות יתירה צריכה לסבול הכפירה בזיופה הגדול את רוח ישראל, ואחרי כל אלה לא תעלה בידה כלום בשום אופן². במצב נורמלי אי אפשר היה כלל שתמצא הכפירה הישראלית מעמד בחיים לאור החקירה הבריאה החפשית. אמנם כל זה הוא רק בהיות הנפש בריאה ורגש הלאומי חי ומרגיש את מעמדו ויחשו לאומתו, אבל בהיות הכל לקוי אז נעשה האדם בריאה משונה, אין יחש ואין קשר טבעי, על כן אין כאן לא אהבה בריאה ולא חוש טבעי, ומכל כלי הזיין לא נשאר רק השכל הלקוי והמבולבל מתגרת רוחות רעות ונטיות מטורפות, ומה יוכל להושיע. הגע בעצמך, ביסוד אחר פרטי וגם כן עקרי — במוסר למשל, יחש האדם להוריו. שצריך גם כן לכח אמונה, והוא אינו כל כך מבורר כאותו הגלוי והבירור ההיסטורי של תורתנו. הנה אם ינטל מהאדם החוש הטבעי של יחוסו להוריו ואהבתו אליהם הבאה מהשפעת סידור המשפחה באופן טבעי ומצב בריא, אם רק על השכל העומד יחידי נשען, היוכל הוא לפתור את שאלת היחש הזה באופן המניח את הלב וממשיך אחריו את כל המעשים הנאים והמוסריים שמצב המשפחה המסודרת ואימון רוח הבנים אל האבות ממשיכים אותם עמהם. האם אז לא היתה השאלה של 'ודילמא לאו אביו הוא', או שמא 'אסופי מן השוק הביאו' וכיוצא באלה, מהרסת את כל השלום והאמת הבאים לרגלי מצב המשפחה הטוב ויקר וגם קדוש ונכבד לאדם. אמנם החוש הבריא, הרגש

22. הכוונה: בשמות האנשים ותולדותיהם נושאי ההיסטוריה הברורה

הנגרר אחרי המנהגים המדיניים הטבעיים, הם מעמידים את השכל על בסיסו האמיתי, ונותנים לו דרך בחיים ובפועל ביד רמה ובכח אדיר. וכן הוא עם הדברים הכלליים, הלאומיים, ביחוד בישראל²³. הרגש הלאומי הבריא אי אפשר שישמר בטהרתו כי אם עם ההתכללות עם האומה בדרכי חייה, בדרכי תורתה ומצותיה²³, על ידי מצות הזכרון, השבת והמועדים וכל התלוי בהם, על ידי השולחן העברי, על ידי הברכות, התפילות, על ידי שיתוף האדם בבתי כנסיות ובתי מדרשות, על ידי כל סדרי החיים הישראליים, מתרשם רק אז פיתוח הרגש הלאומי יפה, רק אז מתפתחת בו באדם ההכרה ההיסטורית העברית, שנעשית חיה וקיימת באופן אמין כזה שגם המות לא יפריד ביניהם. והשכל כשמתעורר אחר כך בכל תקפו מוצא הוא כבר לעצמו מעמד הגון איך לזכך את מושגיו ולהתאים רגשותיו הלאומיים והאנושיים עם מדעיו המתרחבים. ועם השמירה של הלימוד בתורה, יכיר ויבין ויחוש את אורה ואמתתה עד שיהיה רוחו בקרבו חי ואיתן וכל כלי יוצר עליו לא יצלח וכל לשון תקום עמו למשפט ירשיע²⁴. ועל זה אמר הכתוב "בטח אל ד' בכל לבך ואל בינתך אל תשען"²⁵. דע והכר כי כח הבינה, ציור השכל השופט, רק אז יוכל ללכת ארחו לדעת את האמת, וביחוד האמת המרכזת את ההוה אל העבר מעבר מזה ואל העתיד מעבר מזה, כי אם כשהיו מזומנים לו כל הכחות הדרושים להשלמת ציוריו, בריאות החושים, שלמות הרגשות, עדינות הרוח והחפץ הטהור. הכלל, כל הלב, כל החיים צריכים להיות מכוונים להמציא להשכל השופט את החומר למשפטיו, לעדי אמת הסועדים את כסא משפטו. אז תהיה הבינה בינה שלמה למען יראה בעיניו ובאזניו ישמע ולבבו יבין ושב ורפא לו²⁶. מתי אמנם יהיה זה? כשישתמשו דוקא כל חמשת האורות²⁷ לאבוקה אחת: בריאות הגוף והנפש, כח מלא ליושר וצדק אנושי, רגש דתי חי וער ומפותח,

23. בכת"י: ומצות (יתכן שהסיומת נסתרה בקיפול הספר)

רגש לאומי חזק ובריא, ועל כולם התפתחות השכל הבאה מחיבור דרישת התורה בחלקה המעשי והעיוני בצירוף דעת העולם והחיים וכל זרמי הנטיות והמדעים כראוי לאיש משכיל אוהב חכמה ודעת. רק על ידי מזג נכון והרמוניה מתאמת מאלו הכחות הבריאים והרעננים הבונים את החומר והרוח גם יחד יעמידו לנו דור מלא אומץ, החי חיים מלאים, חיים של עז וגבורה בגאון שם ד' אלהי ישראל. ולאלה הבקשות יחד, חובה עלינו לאמץ כחותינו ושאיפותינו להגיע אליהן, כי רק אז נחוש כי נוכח ד' פנינו וכי אנו שואפים אל התעודה שמראש היא מוכנת לנו, מראש צורים, מימי נעורי עמינו, מעת צאתינו מארץ מצרים. על כן הבו אחים נעבוד יחד עבודת עמנו, נדע נא כולנו שאנו צריכים להוסיף ולא לגרע, לבנות ולא להרוס, נחוש נא כל אחד בעצמו וכל מפלגה בכללה, מהו הנמצא עמה בערך יתרון על שאר עמנו, כדי שתשפיע מכשרונה על הירודים ממנה במקצוע שלה. ועם זה לא תשכח גם כן את מדת הענוה לדעת את החסר לה למען תשאף להשתלם מהשפעת מפלגה אחרת עליה". זה לא זמן רב היה בנו מאורע היסטורי של מחלוקת החסידים ומתנגדיהם. המחלוקת אכלה בנו רב, אבל כאשר נסתכל בדבר נראה שבאמת עם כל המגרעות שאי אפשר לשום תולדה אנושית שתהיה נקיה מהן, ומכל שכן אנו במצבינו המפוזר והרטוש, אבל בכל זאת אנו מכירים כי התנגשו כאן שתי נטיות ששתיהן נצרכות להשתלם: כח היסוד המעשי שבדת והרחבת לימודיו על כל ענפיו הרבים והעצומים, וכח היסוד הרגשי עם כל הרחבתו. מה שבאמת שניהם כאחד טובים. אבל לא יושלמו באדם אחד שני הכחות יחד בכל תקופה, וממילא גם בסיעה אחת לא יושלמו כראוי שניהם יחד. על כן, כאשר הורגש הצורך ליחידים לנשא כח הרגש על ידי הרמת ערך התפילה, השתפכות הנפש, הלימודים הפיוטיים המביאים לרומם את הלב, ולחזק גם כן את הדמיון הטוב, כשבא הדבר בהמון, עורר חשש גדול שמא ירחיב הגבול כל כך בתביעתו עד שיעיק להיסוד המעשי, והיה

החשש גם כן נכון וצורך ההגנה מוכרח. ומכל מקום מהתנגשות הכחות נוסף גם כן רכוש רוחני באומה². מאורע זה התולדתי הוא חשוב לנו מאד ללמוד ממנו מהו כח דרישת הסבלנות לתועלת הצלחת האומה בכללה.

מושג הסבלנות הוא על פי רוב משובש. הרבה חושבים שאין ראוי להיות חזק כל כך בדעה ובנטיה, כי אם פונה גם כן מקום לכל דעה וכל נטיה, תהיה גם כן הפוכה מדעתו ונטייתו. זהו אמנם דבר טוב ואמת, אבל יש לציין ביחוד שאימתי תתן הסבלנות פרי טוב לאומה? דוקא כשתבא הסברת הפנים גם כן להנטיות ההפכיות מפני ההכרה השלמה, שכשם שיש חלקים טובים ונטיות מועילות באותם הקרובים לליבי, כן ישנן גם כן נטיות מועילות בדרכים שבהם מתגדרים אחרים הרחוקים ממחשבותי, בדעת הנכון ש"אין לך דבר שאין לו מקום". אבל אותה ההסברה לא תוכל באופן ההגון למעט את כח הבירור והאנרגיה של השאיפה למטרה העקרית שנתבררה לאדם בתור הוספת תיקון ובנין באומה. על כן צריך רק להשכיל שכל ההתנגדות צריכה להיות על הגרעון וההרס, אבל לא על הבנין והוספת הכח³. ואז כאשר יתרומם האדם למעלה זאת, להבין בכל תנועה כללית גם הרחוקה מדרכו את הצד המחייב שלה, יכיר כי גם התנועות השוללות והמהרסות נוסדו גם כן לתכלית הטבת הבנין והחיוב, וממילא יכיר את תעודתן ויבין להטותן לחפץ התיקון והבנין. למשל, השלילה הכפרנית היא המחלה היותר רעה והיותר מסוכנת בעולם בכלל ובעמנו בפרט. כאשר נתבונן אל מטרתה הטבעית, מפני מה היא נוסדת בחלק מן המין האנושי, וממילא גם כן בחלק מן האומה הישראלית, אז נכיר כי כאשר לכל הציורים החיוביים הלא עם האמת שיש בהם, הנה גם הדמיון עושה את שלו ומערבב בהם מושגים מטעים, וביותר כאשר יעברו דורות רבים ברפיון עבודה עיונית על שדי הדעות, הלא המושגים היותר נעלים וצחים יתעטפו במחלצותיהם הילדותיות ויתיצבו באופן פראי בלבבות. על כן מי המה המביאים

את המין האנושי בכללו ואת אומתו כפרטה לגבר חילים לזכך את המושגים הרוחניים להעמידם על טהרתם? רק אותם בעלי השליטה² שאף על פי שאין בהם קנין עצמי של דעות חיוביות, אבל זה ההעדר עצמו הלא גרם להם שחסרים מהם גם כן אותם הצללים הדמיוניים שנתקבצו לבעלי החיוב. על כן הם מכאיבים את הלבבות של בעלי החיוב בלעגם ומהתלותיהם. וממילא יתעורר החפץ לדעת לעצמו, ולהשיב גם כן לאחרים בירווי דברים ממושגיו הפנימיים. ועל ידי הנטיה הזאת של חפץ גלילת החרפה, יתבררו הדברים ויתלבנו המושגים ויפוצו ענני הדמיון מאור האמת, וימצאו גם כן בעלי השליטה אחר כך מושגים חיוביים טהורים שכח האמת הגדול יכריחם להכנע לפניו. זאת היא תמצית הסבלנות הבאה מהקפה כללית של דעת ד' ואמונה שלמה בדעת נפש כי "כל פעל ד' למענהו"³. אז לא יתקצף האדם יותר מדאי גם כן בראותו שועלים יוצאים מבית קודש הקודשים⁴, ולא יחרד לבבו גם כן מקול המולה של המונה של רומי העולה בשאון⁵, כי ישכיל ויכיר להוציא מכל דבר את התועלת הרצויה. מיד כל אחד ואחד נעשה לו אוהב ומסר לו דבר⁶. גם מלאך המות מסר לו דבר שנאמר⁷ "על כן עלמות אהבוך"⁸, אל תקרי עלמות אלא על מות⁹. גם היותר מפסיד ומכלה גם כן נותן תועלת למי שמשכיל ערכו ותעודתו ומכשיר את עצמו ואת זולתו להשתמש בדברים היותר נראים כמסוכנים להשכיל ולהיטיב להצלחת הפרט והכלל.

פרק כז

בעניני הבקרת, שבימינו נתפרסמו ביותר גם על הענינים היותר נשגבים ויותר עקריים, צריכים להסתכל כל מי שרוצה להיות מהמשיבים באופן הראוי להמציא באמת רפואה להמחלות הרוחניות שבאו לעולם לרגלי הטענות שיסודן על כל פנים מהבנה שטחית בלתי נשלמת, כלל אחד עיקרי, והוא, שבין הטענות שהן פונות נגד תורתנו הקדושה, בין תורה שבכתב בין תורה שבעל פה, ישנם דברים כאלה שסיבת טעותם היא הבנה רעועה בעניני התורה, ויש מהן שסיבתן היא הבנה רעועה בענין המושכל או המציאות שממנו הן באות לסתור ולהרוס. וצריך המשיב להזהר מאד בעיון יפה לחפש את מקור הטעות אם הוא בהבנת המציאות הרוחנית, השכלית, המוסרית, או החומרית, או שהוא מונח בהבנה משובשת בתורה. בין שתהיה ההבנה המוטעית מיוחדת רק לטוענים לבדם, או שתהיה ההבנה המפורסמת לרבים גם כן זולתם, על כל פנים משובשת, אבל בשני האופנים הנה החצי ממנו והלאה. וכן ישנן תביעות מחולקות שטוענים החפצים בהירוס מעשי. ישנן תביעות כאלה שהן נובעות ממקור משחת מנפש רעה החפצה ברע ובכיעור. וישנן גם כן תביעות שעצם המטרה שלהן היא ישרה ונכחה, אלא, שישנן מניעות גדולות בטבע החיים שאי אפשר כלל שיהיו התביעות הללו יוצאות אל הפועל בהוה או בעבר; ויש מהן שהן רק עתידות לצאת אל הפועל בגוונים יותר שלמים ממה שהטוענים חושבים, אבל הידיעה הקצרה של הטוענים בטבע החיים, והפזיזות בדחיקת הקץ, גורמות לאותן ההריסות הדמיוניות, שאם היו יוצאות אל הפועל היו מחריבות את העולם, ועכשיו שהן רק נאמרות ונכתבות הן מטשטשות אותם, מטמטמות את הלבבות, ומכהות את אורה של הנשמה האלהית הבריאה.

נצייר נא אדם החי חיים טבעיים ובריאם אבל משולל מכל ידיעה במציאות מחלה ורפואה. לא ידע כלל ענין מציאות חולים בעולם, ולא שמע כלל שיש הנהגה אחרת היוצאת מכלל ההנהגה הכלכלית הטבעית שלו, שתוכל לתפוס מקום במציאות. והנה פתאום נכנס לבית חולים אחד, וירא את הרופאים והנהגתם עם החולים, ומה מאד השתומם. תחת אשר הוא יודע אך אחת, שהסדר הנכון לחיים גופניים מאושרים הוא לאכול כדי שבעו לחם ובשר, ולעמול כראוי בעבודת כפיים, וזה הוא חש בכל חושו הטבעי כי הוא טוב ויפה לאדם וממתיק לו את חייו ומחזק את כחותיו. והנה מה ישמע מהרופאים, הנראים אמנם לאנשים טובים וחכמים. הם מצוים את החולים להתנהג באופן אחר לגמרי. מזה הם שוללים את התנועה, ומזה את המאכל היותר טבעי — הלחם והבשר, ולעומתו הם נותנים לו, לא כדי שביעה של איש בריא, כי אם מעט מעט כפות של רוטב. והוא עומד ומשתומם, מתפלא וקורא תגר על הרופאים, וקורא: חיי הטבע, עבודה, ואכילה גסה טבעית. וכל המוסרות הרפואיות נדמו לו גזירות קשות ממוליכי שולל. והנה בא לעומתו איש אחד חלש ותמים, ידוע חולי אשר מעולם לא טעם טעם חיים טבעיים, כי מנעוריו היה נגוע אלקים ומעונה, מוטל בבית החולים ומתנהג על פי הסידור המדיציני שהתוו לו הרופאים תמיד. הוא אינו יודע כלל מה הם חיים טבעיים, ומה טיבם. והנה נודמנו אלה הקצוות בויכוח אחד. הבריא המגושם הטבעי צועק: הוי, הלא פה תקנן הרשעה והסכלות. מה לכם להיות כלואים בבית ולאכול דברים קלים בעתים תכופות, הממלאים את הלב רק מורך ומחלישים את הגוף בהשפעתם. אכלו מה שאני אוכל והתנהגו כמנהג חיי, בעטו ברופאים ובסדריהם. והלה, החולה המתמיד בחליו ואין לו שום ציור מטיב הבריאות, טוען לעומתו: רק הבל יפצה פיך, רק זה הוא טוב, רק להיות כלוא בבית, רק לאכול מרק עוף כפות אחדות מדי שעה. אבל לעמול, להתנועע הרבה, לאכל לחם ובשר בפעם אחת באופן המספיק לחצי יום, זהו דבר רע ומר

וסדר מעוות. והנה כל אחד מהם צדק לפי ערך מצב נפשו. וכשנדקדק יותר בדבר נדע, שאף שמצד תוכן הענין מצד עצמו במובנו ההגיוני צדק הבריא ביותר, מכל מקום, מצד הנקודה המעשית ביחש אל החולים צדק החולה. אלא, שהוא טועה בהגיונו שהוא סובר שאין כאן הנהגה יותר משובחת מצד עצמה כי אם הנהגה זו של הרפואה הבאה אחר קלקולים. והיותר שלם משניהם, שרק הוא יוכל לעשות שלום ביניהם, הוא מי שמרגיש את עומקן של שתי הרשימות הנפשיות. דהיינו, שידוע הוא את חמדת החיים הטבעיים הבריאים, ושמאד ראוי לחשוך להיות מתנהג על פיהם בפועל, ועם זה, יכיר גם כן את ערך המחלות ואת דרכי רפואתן. ויכיר שמי שכבר נפל בחולי, דוקא השאיפה והאהבה אל החיים הטבעיים תביא אותו להתנהג כולו על פי דרכי הרפואה, אף על פי שהיא רחוקה הרבה מדרכי הטבע הבריא, שלא שלט בו שום קלקול.

המין האנושי בכלל, הוא אינו בריא. קלקולים רבים חלו עליו על ידי החטא הקדום, על ידי הנטיה הרעה שנטה מדרך הישר הטבעי, והגביר עליו כחות רעים רבים. על כן אפילו המוסר הטבעי הכללי, איננו לגמרי מתאים עם הנטיה הטבעית הבריאה שהנפש האנושית שואפת אליה מצד הגרעין הטבעי שנשאר בה, והיא חפיצה בחיים אמיצים בריאים לגמרי. ואותו החפץ נובע לפעמים ממקור בריא ואיתן, אבל איננו בשום אופן מתאים לנפשות המקולקלות של המין האנושי. יותר ממה שחלה המין האנושי בכללו, חלתה האומה הישראלית. שכשם שמצב מוסרה צריך להיות טהור גבוה ורם, כן צריך עמו גם כן כח החיים שלה להיות אמיץ כביר ואדיר. אמנם החלאים הרבים שחלו עליה, הדורות הרבים שעברו על אבותינו במרידה של עבודה זרה, שהיא השחתה נוראה הנוקבת ויורדת עד תהום הנפש ופועלת על הדורות הבאים באופן מוטבע נורא מאד, הגולה, הנדודים, הפיזור והשפלות, שבאו בתור רפואה למחלה המוסרית הציבורית, הם גם כן שינו הרבה את סדר החיים

הטבעיים. מה שלעת כזאת, מי שישאף להגשים בפועל תביעה של חיים טבעיים, אפילו אם יהיו מצויירים בישר שבאנשים ובזך שברגשות, את נפש האומה הוא חובל ומרחיקה מאורח חייה, שהיא צריכה להתנהג בדרך רפואה. "סמכוני באישיות רפדוני בתפוחים כי חולת אהבה אני"^א. על כן, אין ראוי להכחיש את השאיפות הטבעיות כי אם לברר מהן הפסולת. והטוב שבהן, שאינו בכל זאת מתאים לדרכי החיים הנהוגים בפועל בישראל, יהיה נכלל בכלל התקוה המלאה, שאנו מתפללים אליה בתפילה "השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה והסר ממנו יגון ואנחה"^ב.

פרק כח

כשם שבכחות הטבעיים ובחזיונות המציאות המוחשת אף על פי שהם מתחלקים להמון ניצוצות מפוזרים, מכל מקום כל מה שאנו מוסיפים לחקור באמתתם הרי הכל עולה לכלל אחד כלול באחדותו, שזה באמת מורה לנו דרך האורה של הכרת אחדות ד' הטהורה, שכפי מה שהמדעים הולכים ומתפתחים, האמת הגדולה הזו של ד' אחד הכתוב על דגלם של ישראל הוא הולך ואור, כן עלינו להשכיל שמשאות הנפש והכחות הרוחניים הפועלים על החיים האנושיים, אף על פי שנראה אותם לפעמים כנפרדים, מכל מקום הם עולים למקום אחד, ומיסוד כח אחדות הם נובעים. ותקנת הציבור האנושי וכן תקנת כל אומה בפרטיותה, ומכל שכן אומתנו הדוגלת בשם האחדות האדירה, היא תלויה רק בקיבוץ כל מה שנראה לפי ההשקפה השטחית מפוזר, לכלל מדעי אחד. ומכל שכן שהפסד גדול הוא לרחק ולהפריד מה שהוא גם מורגש למאוחד ומקושר. ואם נראה שלפעמים החיים מורים על דברים שהם ראויים להתכנס בכלל אחד ולהיות מתעלים זה מזה, שהם נראים כנפרדים וכסותרים זה לזה, נשכיל לדעת שזה בא מפני החולי הנמצא במסכת חיי הציבור. על כן עלינו להתאמץ להעלות את החיים למצבם הטבעי באופן שיוכלו לקבל השפעה מתאחדת שהיא שלמה וטבעית. ומכל שכן כאשר נמצא שכבר רכשו להם החיים קנינים רוחניים על פי המושג של כח מאוחד, שחלילה לנו לנתחו ולהפרידו. אף על פי שלפעמים ירד ערך החיים על ידי חליים חברותיים עד שנמצא שההדרכה שהיתה טובה ונאותה להם בזמן העליה והטוב לא תאות בזמן השפל, מכל מקום חלילה להרוס את היסוד המביא לעליית החיים והשבתם לאיתנם, היא השאיפה

האחדותית, מסבת מקרים מכאיבים שנזדמנו שהם נערכים למום עובר.

המוסר הפרטי, אהבת האומה, ההשתלמות המושכלת, קיום התורה והמצות, כולם יחד עולים בקנה אחד בטבעם של ישראל במציאות אהבת ד' ושמירת ברית ד', הכולל הכל. על כן עלינו לעמוד על המשמר שלא לפוצץ לרסיסים את הבנין הגדול והאדיר הזה שהוא קיומו של עולם בכלל וזיוו, וקיום עולמנו הישראלי הודו והדרו בפרטיות.

פרק כט

תכלית התעודה האנושית היא ודאי האהבה. ההכרה האמיתית כשמתגברת באדם כראוי מכבוד אל הכללי הנשקף מכל הדר הבריאה וסדריה הגשמיים והרוחניים, בעבר, בהווה ובעתיד, שגם זה האחרון מוצץ הוא יפה למי שמבקש ודורש את אלהים באמת וחפץ שלם, אותה ההכרה כשהיא מתעצמת יפה באדם, רק היא מטבעת עליו את חותמו האמיתי, את אופיו הטבעי להקרא בשם אדם. רק אז הוא מרגיש שהוא חי חיים נצחיים ומכובדים. הוא מכיר כי הדרכים שהחיים מתגלים בהם לפי ערכנו ביחס מצבנו החומרי שונים המה, ובכל השינויים ההווים והעתידים לבכו בוטח בשם ד' אלהי עולם, מחיה החיים וחי העולמים*. מצב נפש כזה כשהוא מתאים גם כן לכל סדרי החיים הפנימיים, הנפשיים והגופניים, חיי המשפחה והחברה, וכשהוא צועד בעוזו להיות גם כן מתפלש להיות המוסר הציבורי עומד על תילו ומכוננו, אז הארץ מוכרחת להתמלא דעה², ותורת ד' היא נובעת ממעמקי הלב¹ – כל אדם שומע קול ד' הקורא אליו ושש ושמח לעשות רצון קונו וחפץ צורו, שהוא צורו הפרטי וצור העולמים כולם; ומרגיש הוא אז, שהוא האדם, שואף את חייו יחד עם מקור החיים, וכל היצור כולו ניצב לו כאורגן שלם אדיר נחמד ואהוב, שהוא אחד מאבריו, המקבל מכולו ונותן לכולו, ויונק יחד עמו זיו חייו ממקור החיים. למצב בריא ואיתן כזה האדם הוא מוכן מתעודת יצירתו, וממילא נמצאת בתוכו שאיפה עצומה לגדולות כמו אלו. בתנאי חיים עזיזים ונחמדים כאלה, חוקי המוסר הם הרבה יותר גדולים, גם בריאים ורחבים, מחוקי המוסר המוכרחים לשלוט בירידתו של האדם והתמעטות קומתו. על כן, האדם מרגיש בנפשו הכבדה ואיזו הרגשת מאסר על ידי זיקי המוסר המצוי ועומד בהווה, מפני שהם

באמת למטה ממדריגתו לפי תעודתו. אבל אותה השאיפה, אף על פי שהיא נובעת ממקור רם ונשא, משורש תעודת האדם לחיים של חירות וחופש עליון, היא צריכה להיות נכנעת נגד המציאות והחיים, שהרי האדם ההוה הוא עודנה רחוק רחוק הרבה מתעודתו. ירידות רבות ונוראות ירד ממרום הפסגה הזאת, ועם מצבו זה ונפילתו, תדמה שאיפתו להמוסר העליון — גם אם תהיה לה הצורה היותר נאותה, אבל אם רק על ידי זה יהרוס את הבנינים שהמוסר התחתון בנה אותם — לשאיפה פראית והריסה מוחלטת. ממש כאותה השאיפה של החולה, המוכרח להיות אסור בקישורים רבים ושונים מטעם הרפואה להתרפא משברי איבריו הרבים שנתפרקו על ידי נפילה נוראה מגג מגדל גבוה מאד, וצריך הגבלה נוראה לכל תנועותיו וצמצום איום לכל דרכי חייו, במאכלו ומשתהו, והוא נזכר את ימיו הטובים. ותחת אשר אותה החמדה לאותם החיים האיתנים והחביבים היתה צריכה לפעול עליו להזהר הרבה בהגבולים שגבלו לו רופאיו הנאמנים הדואגים לשלומם ובריאותו, שאז היה על כל פנים לסוף מגיע להמבוקש הנחמד שלו, תחת זאת ההכנעה לפקודת חוקי הרפואה ישתמש בשאיפה זו להרוס כל חק וכל מאסר, ובחרוף נפש ינתק כל אסוריו ויתחזק ללכת חפשי בלא עת, ולהתנהג בדרכי חיים של אדם בריא. מה יהיה סופו? — ודאי מפלה שאין עמה תקומה, אם לא יכיר עותתו בעוד עת לתקן. ואם יכיר עותתו בעתה, על כל פנים ימי חליו כבר האריך על ידי התפרצו להקדים גאולת נפשו למרות החקים האיתנים המקיפים אותו. ועוד הוכרח מעתה לקבל עליו סבל של חוקים יותר מעיקים ומגבילים, לרגלי ההתרפאות של החליים החדשים שנתוספו עליו על ידי דחיקתו את הקץ. כן הוא האדם בכלל, ועם ד' בפרט.

גם על המוסר האנושי הנהוג ומוחש לכל משכיל באמת, המכיר את המציאות לאמתתה כי היא טובה ויפה ומביאה לחיים מתוקנים את החברה בכללה ואת הפרט, להצילם על כל פנים ממוקשי מות

ושחיתויות איומות המוכנים להם בכל רגע בטבע החיים המלא מכשולים על כל מדרך כף רגל, גם על המוסר הטבעי הזה קמו מהרסים. ולא אנשים בזויים ושפלים, בוערים ורודפי שכרון וזימה, כי אם אנשי מדע גבוה, בעלי נשמות גדולות ואידיאליסטים נעלים. אבל לפום חורפא שבשתא", והם נוקשו ונלכדו, נכשלו ויכשילו. הם התמכרו אל השאיפה הפנימית היצוקה בקרבם מטעם התעודה האחרונה והשלמה שלא הגיע זמנה עדיין כלל, ויעוררו את האהבה אליה בלא עת ובלא הכנות מזומנות לה מצד האנושות וגם לא מצד עצמם. שאף על פי שאלה החושבים גבהו בשאיפתם מרוב בני דורם, מכל מקום גם הם סוף כל סוף בני הדור המה, והשאיפה היא רק ניצוץ אחד המתגלה בנפש מצד האופי השלם שעתידות הנפשות לבא אליו לעתיד לבא, אבל כל יתר כחות הגוף והנפש הלא גם הם עומדים הם במצב הרגיל שכל בני האדם ההיום נתונים בהם. אם כן, גם הם עצמם צריכים הם מאד מאד לכל אותם המאסרים המוסריים שעליהם כל כך התקצפו בחושם את מה שיש למעלה הימנו, ושכחו שהם עצמם וסדרי חייהם וכל ההכרחים הטבעיים של כמה השפלות שבתכנית החיים המצויה באדם, שבהם הוא נדמה לבהמה, ומכל מקום הוא מוכרח לרדת ויורד אליהם, ולפעמים גם כן בהתמכרות והריסות גבול, הם הם עדים על מצב החלי שבני אדם כולם נתונים בו, שאלה מוכיחים לנו כי אנו צריכים להדרכה של רפואה של אנשים חולים. והשאיפה לחמדת החיים האיתנים והבריאות הגמורה תוסיף רק לתת כחה לנו להיות יותר זהירים בחוקי המוסר הנאותים לנו, כדי שעל ידם נתרפא ונבא, במושג הכללי האנושי, אל המטרה הרצויה, אל הבריאות הגמורה. שאז בנחת ובהשקט נהיה ממילא נמצאים בעצם איתנו של המוסר הרם והבריא, שרק צילו נוכל להרגיש כעת, רק ניצוץ קל ממנו, ולא גם קצה מיסוד הודו וערכו הטוב הגדול והנשגב. על כן לא יפלא כלל בעינינו, אם יוכלו להמצא אנשים חושבי מחשבות שיוכלו למצא בנפשם עז להתעסק בהריסת המוסר הכללי,

שהוא יסודו של עולם ההוה, לקעקע את חקי הרחמים החסד והחמלה וכל הדברים הנמשכים מהם ובאים מכחם — לכנות מאורי עולם כאלה, שהם תשועת המין האנושי בנפשו ובגופו בכללו ובפרטיו, בשם "מוסר עבדים" וכל שמות של גנאי ושפלות. אנו מכירים היטב את החלי והשגעון הגאוני הזה מאין הוא נובע. הם תוצאות נשמות גבוהות של עולם התוהו²⁴, המתפרצות לקבל אור מרובה על מדת הכלים שלהן, והן נופלות לעמקי הרע והקליפות. זהו הפתרון שתתן לנו חכמת ישראל על המחזה המוזר של המתנשאים להעמיד חזון ונכשלים²⁵ בכלל האנושות. מן הכלל נבא אל הפרט. מפריצי השואפים של המין האנושי בכללו, נבין את מצב הנפש והתכונה הפסיחית של בני פריצי עמנו בפרט, שלא ימלט שבראשם יעמדו איזה גדולי רוח ובעלי שאיפה רמה, אבל חסרי²⁴ כח היסודי של ההכרה האמיתית בחיים ובמציאות ובהשכלה מיושבת, שהיא ממלאת את הלב שקט ואומן רוח, המביאה לבקשת צדק וענוה ודעת אלהים. אחרי החלי האנושי, הירידה המוסרית הנוראה שהיתה סבה להיות מצויים בעולם אומללים וכואבים, חולים בגוף ובנפש, נרדפים ומעונים, אבלים וקודרים ועניים מרודים, שכל אלה גרמו להכריח את הנפש האנושית לרדת מפסגת הגבורה והעז, השמחה ורעננות של עונג האהבה, וזיו החיים הבריא והמלא, אל עמק העכור של כל מצוקי החיים ויסוריהם, ולהתחמש בנשק של מושגי המוסר היקרים לערכם ושעתם, החמלה והחנינה, הצדקה החסד והרחמים. שכל אלה, אמנם אינם מועילים כי אם להקל מעט את סבל החיים, ולהמתיק אך קמעא את עוצם מררותם. אבל כדי להחזיר להחיים את העטרה שלהם, את זיום הטבעי האלהי, שיהיו לא לבד נסבלים אחרי שבהכרח כבר הם נמצאים, כי אם שיהיו אהובים וחביבים ונחשקים, להיות ראויים לרדוף אחרי השגתם ולהמציאם, גם לוא²⁵

לא היו. להגיע עד אותה מדרת ההכרה ש"עולם חסד יבנה", על זה אין מספיק כלל המוסר הטבעי הבא רק ממראה הצרות והמקרים המרים והלקויים שבחיים, כי אם לזאת התעודה צריך להתנשא אל מקור הרוחניות שבחיים, אל שורש חיי החיים, אל זיו ההכרה של האחדות הכללית והחסד והאהבה האלהית המלאה את החיים ומקפת אותם בכל מצביהם ובכל חזיונותיהם. על זה צריכה האנושות להתקדש מהתמכרות לכל ציור פרטי של מצב מיוחד שבחיים, שבהם מצד פרטיותם, אי אפשר כלל שימצא אותו הזיו וההוד הנצחי העושה את החיים כל כך נכבדים ונחמדים עד כדי הכרת עומק הטוב שיש בהם. לזה היה צריך מציאות ישראל בעולם". עם שלם שיוכל להתקין עצמו בתחילה לשמע מפי הגבורה "אנכי" ו"לא יהיה לך", ולשא ברמה ובאומץ, בחרוף נפש ובעז, את הדגל של ד' אחד, "ואהבת את ד' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך", להיות לעמוד אור לעצמו ולאנושות כולה, להביא את ברכת אחדות החיים והמציאות בעולם. והנה, לפי רוממות המטרה ולפי שפלות הירידות האנושיות, לפי ערך פרעות החיים ואי הסכמתם מצד שפלותם המוראה" אל הדרכה נשגבה וקדושה כזאת, אם מכל מקום לא היו ירידות פרטיות בישראל עצמם, עדיין היו כמה דברים של מאסר נוספים לפי ערך החלק שיש להם לישראל בירידת החיים הכללית, שעם כל ההתרוממות שעם פרטי יתרומם, הלא מושפע ומשפיע הוא מהחיים ועל החיים הכלליים של המין האנושי כולו. אבל, כיון שהעובדה היתה שישראל בעצמו עוד לא הסתגל יפה למצבו הרם והנשא וירידות הרבה ירד במוסר ובדעת, עד שאלה הירידות חדשו ירידות החיים הפרטיים של ישראל, ועל ידי המון סיבות — שהן תולדות מוכרחות וקבועות על פי חוקי הטוב של אדון כל העולמים, חי החיים — הוכרחו לבא מצבים רעים בשבתו בארצו, ואחר כך לבא עד משבר חלוקת המלוכה וגליות שלמים^ט ופיזור נורא ואיום. נפילות כאלה הלא הרבו מכאובים וריסוק איברים. וכמה תנאי

רפואה מוכרחים לחולה איום כזה, העומד למצב של בריאות ענקית טהורה מלאה זיו ונהורא כישראל, עם הסגולה, "ממלכת כהנים וגוי קדוש"^ט, העומד להיות עליון על כל גויי הארץ^י, שלתורתו איים ייחלון^י. וממילא נבין, כמה איומה ופראית מוכרחת להיות ההתנגדות שצריכה להמצא מאיזה שואפים פראיים, שלא זכו להסתכל על אמתת המציאות והתנאים המעשיים של הגעת התכלית המרוממת ועליונה שעלולה ביותר להתגלות באחרית הימים, בשעה שהאור כבר מתחיל בסתר הלב להתנוצץ, כחות החיים מתעוררים, והגבורה הטבעית והחיים העליונים מכים גלים. אבל, למימינים בה היא סם חיים^ט, למכירים את תכנית התנאים וחביבת האמצעים הקשים המביאים אל תכלית נשגבה, המה דוגלים בשם ד', עובדיו באמת ובמצותיו חפצים מאד^כ. והמתפרצים המתנשאים מיסוד מלכין דתוהו^{כא}, מתנשאים למלך "לפני מלך מלך לבני ישראל"^{כב}, והם כציץ נובל^{כג} ימלו^{כד}, וימלך וימת, עד שהם מגיעים למאסת חוקי ד' ולשנאת החכמים, ואחר כך לכפירת התורה וכפירה בעיקר. ואז כבר הם מוצאים את עצמם ריקנים מכל עז, לקויים ונשברים באין חפץ ואין מטרה, אין שאיפה ואין חשק, לא להרוס ולא לבנות, והם מוכרחים להתהלך כצללים, לגשש^{כה} קיר^{כז}. וכל כך התרחקו מהאור ומהחיים הנתמכים בימין ד' רוממה^{כז} ומוארים באורה של תורה, עד אשר לא יוכלו למצא מעמד, ושאל מתחת תרגז^{כח} להם, "ורשעים בחשך ידמו כי לא בכח יגבר איש"^{כח}, "ד' יחתו מריביו"^{כט}, "ויתן עז למלכו וירם קרן משיחו"^ל.

מציאות הכפירה, שהיא כל כך מנוולת עד שכל חכמי לב המיושבים בדעתם מכירים בהכרה שכלית את פחזותה, וכמה טובים וגדולים מחכמי עולם מפורסמים במחקר ברוח חופש מאד, מצאו לנכון להלחם נגד מחלת הכפירה. כי למי שהוא גדול בדעת באמת, דוקא בחקרו בדרישה חופשית בלא שום דבר המעיק על

שכלו, רק אז יכיר את עוצם קדושת האמונה ואמתתה. אבל מאין היא נובעת בת המרדות הזאת, ומאין תקח לה כח להתגבר כל כך בחוצפה נוראה בעולם? מפני שהאדם נועד לשלימות גדולה, להוציא אל הפועל כל הצפון ברוחו, להיות מלא חכמה ומפותח בכל רגשי קודש אמיתיים, ואז בעמדו על מעלה זאת אין האמונה במושג הרגיל^א שהיא מושגת לנו עכשיו דרושה לו כלל. שהרי האמיתיות הנשגבות יהיו לפניו גלויות וידועות כמורגשות פשוטות ומושכלות ראשונות, על כן מונחת בעומק טבעו נטיה להיות מתעלה ממסגר מעמד ההכרח של צורך אמונה^ב. אמנם, אשרי איש שכל כך עלה במעלתו עד שאור האמת האלהית מתגלה לו בהשגתו העצמית, ו"אל ההרים לא אכלי"^ג זה שלא ניזון בזכות אבות^ד. אבל אוי אוי לו, לאוכל פגה, למי שלא כלו לו חדשיו^ה וכבר הוא פורץ פרץ לפרק מעליו כח האמונה, מה מאד תשחת נפשו, וכמה יקלקל ויחריב עולם. אמנם, גם אותם חכמי לב היחידים הנגשים אל ד', אף על פי שכבר זכו למעלה רוממה כזאת שכבר הם מכירים כל האמיתיות האלהיות הגנוזות באור האמונה בהכרה עמוקה וגדולה בדעתם הכבירה, מכל מקום יחשבו להם לצדקה להיות גם כן מושג ורגש האמונה קבוע בלבבם^ו, שהוא מוסיף אורה בנפש ומעלה את האדם למדרגת השגה אביקטיבית. שכל זמן שהוא רק על בינתו נשען^ז, סוף כל סוף הרי הוא פרטי, וציוריו הם רק לפי נפשו וערך השגתו. אבל, כיון שאחרי עמדו על מעמד ההכרה של הבינה מצרף לו גם כן את ההכרה מצד האמונה שהוא מכיר את כללה, ואת גודל עז האמת והיושר שיש באמתתה בהכרה מדעית, אבל את הערך של הנשגב הוא משיב אל האמונה מפני שאי אפשר כלל שיתגלה לעיני האדם עוצם הערך של הצחות האלהיות; אם כן, האמת הברורה אי אפשר לה להחקק כי אם בצירוף כח האמונה, שמשיב את כלל ציורי הרוחניות כמו שהם ידועים ליוצרם שחותמו אמת^ח, רק אז הוא מוכתר באור האמת מכל צדדיו. אמנם, ציור אמונה כזה בא לא מצד ההכרח של החיים המעשיים שיהיו

מתוקנים על צד המוסר והטוב, כי על זה כבר עמדה בינתו הגדולה של האיש השלם כמו שיהיה באחרית הימים, לעת קיומה של ההבטחה הגדולה של ונתתי תורתי בקרבם ועל לוח לבם אכתבנה^ל. ונמצאת שאין האמונה אז כי אם עטרה מוספת הוד והדר לאדם, ונקנית לו רק מטעם האהבה היותר בהירה להיות מואר באור האמת. אמנם, האמונה במצבה ההוה, מצד ההכרח של קיום החיים המעשיים שלא יחרסו על ידי השחתות מוסריות, מצב זה בא רק לרגלי ההשפלה האנושית שנתמעטה קומתו מפני החטא. על כן, בתוך הלב של מי שלא הגיע עד היסוד של הכרת האמת הגמורה של המציאות ומצב החיים — שרק על פי מדת המשרים והענוה של הכרת האמת יבחין האדם כי הננו צריכים עדיין הרבה גם כן לרגש האמונה המשעבדת את החיים המעשיים, להאסר במאסרה כדי להביאנו אל המעלה הגדולה, מעלת החופש והאור הגמור — אלה היהירים מוצאים די עזות לעקור מלבבם רגש האמונה מטעם החופש הנחשק להם כפי הנראה להם בטבעו של אדם. והעניינים הללו, הם דומים לאצטגנינים הרואים ואינם יודעים מה רואים^ב. אמת הדבר, שנמצא בקרב הלב פנימה איזה כח המתפרץ וחפץ בחופש הדעת, אבל זה הכח איננו כי אם תולדה מאור הגנוז הצפון בעומק נפשו של אדם, שהוא יצא אל הפועל רק אז כשישלים כל כך האדם את נפשו עד שתהיה לו מדת האמונה לא הכרח, רק צדקה, כענין אברהם אבינו ע"ה שנאמר בו "והאמין בד' ויחשבה לו צדקה"^מ. אבל הפורץ להשתמש בכח כזה, שראוי רק לאדיר שבאדירים גם בהיותו שפל שבשפלים, הוא רק משחית נפשו. ואם הרעל הזה יתאמץ להשרישו גם כן בלב רבים זולתו, הריהו ממבלי עולם היותר גדולים, שראוי לחכות בלב מלא תקוה על העת המאושרה שרשעים כאלה מארץ יכרתו ועולתה תקפץ פיה, למען תהיה ימין ד' רוממה לפנות דרך ד' ולהביא את אור ד' וברכתו בעולם.

כדי שאותה המטרה עצמה, שהיא שלא בעתה נמצאת במדרגת זדון

וגבול רשעה²⁶, [תתגלה ב] עצם כחה הפנימי, דהיינו החפץ לחיות במצב חיים כאלה שיסוד הדרכת החיים לא יבא מכח מכריע העומד מחוץ לנפש ופועל על הנפש [הוא] כח האמונה — ²⁷ הנסמך אמנם על פי אמתיות מקובלות וברורות, שאין מקום כלל, עם הבירור השכלי השלם והישר המבין יפה, להעריך את ערך האימות הכללי של בירור המוצא שהוא מוצא פי ד', אדון החכמה והאמת, מצד הוראת האותות וההתגלות הממשית הנמסרת באופן כל כך גלוי ומבורר לישראל, וכל כך בולט ומאוחד בתולדתו ובחייו הכלליים, עד שאין שם גם מקום לנדנוד של צל ספק, שהוא הכלל של בירור תורה מן השמים. אבל, אף על פי שהאמת הכללית היא מתבררת, מכל מקום כל זמן שאין האמת הפרטית של עצם סדרי החיים בערכם הקדוש כפי מה שהם מתחייבים על פי האימות האמוני, כל זמן שהפרטים אינם מוכרים להחי על פיהם מצד הכרת עצמו הפנימית, עודנו עומד רחוק ממטרת נביעת החיים הטהורים לאמתתן. על כן, נגנזה בקרב האדם פנימה נטיה לעלות אל המקום אשר שמה לא יהיה צריך להשתמש בציור האמונה לצורך המעשי, כי אם לצורך שכלול האור העליון שבנפשו²⁸. — על כן "צדקים ילכו במ"ד וישתדלו להוסיף דעת ד', עד שבכל יום ויום יתרוממו מעט מעט במוסרם והכרתם, עד שמושג האמונה יתעלה אצלם ממעלת כח מעשי לכח תיאורי, ועמוד ענן משלים לעמוד אש²⁹. שכל זמן שלא נתבסס יפה בלב הכח המעשי, הבא מצד החכמה וההכרה באופן המשלים את כל הפרטים שהאמונה מדרכת להם, לא יזוז הציור התחתון של הרגש האמוני מן הלב. אמנם, לפי אותו הערך שכבר משתרש יפה בלב הכח המעשי העליון הבא מהכרה עצמית, מהגעת המעשים למעשי אבות³⁰ שקיימו כל התורה כולה

26. הפועל חסר במשפט באורך הרעיון, הושלם על פי שימוש הרב במקומות אחרים

27. המשך המשפט לאחר המקף הבא

עד שלא נתנה^מ, כן יהפך ציור האמוני לציור משלים ומשכלל את הצד המדעי העומד בתור עטרה ויתרון במעלת הצדקה. "ופשעים יכשלו במ"ד, כבכל הכחות הטובים שנתן ד' לאדם להיות נהנה מטובם בהשתמשו בכל דבר בעתו ובזמנו, במקומו וכהלכתו. ואם משחית נפשו^{מח} יוציא כח הדברים בלא עתם, בלא השלמת התנאים הדרושים להם, יהפכו לרועץ וימשיכו אחריהם רעות עד אין מספר, ותכלית האושר, שהוא התכלית האידיאלית האחרונה, שהיא עצת ד' וברכתו לאדם ולעולם, היא מתאחרת. וזהו יסוד עבודה זרה ואביזרהא, הנקראת אלהים אחרים, שפירשו חכמים ז"ל^{מט} מפני שמאחרים את הטובה לבא לעולם. אמנם, רק לאחר יכולים הם את הטובה, לאחר ולא לשנות ולאבד, כי "דבר אלהינו יקום לעולם"^י, והטובה אשר גזר מוכרחת לבא. "ד' צבאות יעץ ומי יפר וידו הנטויה ומי ישיבנה"^{נא}.

פרק ל

קיום כל דת וביטולה אינו תלוי בעיקרו ביחש הפרטים המעשיים שלה אם יש להם צורך גם כן עכשיו ובדורות הבאים ממש כאותו הצורך שהיה לו בדורות שעברו, כי אם ביחש לעיקרה, ליסוד השרשי שלה, אם יש בו צורך בהוה ובעתיד. וזה יובחן בשני אופנים, דהיינו, אם אין בעיקר היסודי טעות, או ענין שאין בו תועלת בחיים, כלומר שלא יוכל להשפיע השפעה טובה על מהלך המוסר הפרטי ועל מצב ההשכלה הפרטית, וכן על מהלך החיים החברתיים והמדיניים; ועל אחת כמה וכמה אם גם הוא מזיק לאלה, או מונע התפתחותם הרוחנית והחומרית בכללם; או שאף אם בכח היסוד העיקרי שעליו הדת נשענת אין בו שום דבר מזיק, מכל מקום אם הביא הזמן התגלות ליסוד חדש מעולה יותר וגבוה יותר שיש ביכולתו להרים את החיים הפרטיים והכלליים לכל גוניהם המרובים למדרגה יותר רוממה, באופן כזה ע"כ צריך היסוד הישן להיות נדחה, וממילא תתבטל הדת ההיא ותפנה מקום ליסוד היותר חשוב והיותר מעולה. אבל אם עצם הכח היסודי, העיקר האידאלי של הדת שעליו היא בנויה כולה, יהיה יסוד חי וקיים שגבוה ממנו אי אפשר כלל להיות, ולהשפיע יכול הוא בכחו השפעה היותר טובה על החיים הפרטיים והכלליים לכל גוניהם, ממילא מובן שאי אפשר לדת כזאת שתתבטל כלל, והפרטים שבה, אפילו אם נניח שברכות הימים כבר אין בהם אותו הטעם היסודי והעיקרי שהיה משמש להמציא אותם או אחדים מהם בתחילת הווייתם, אבל הלא כיון שכבר קנו זכות אורח וקדושת דת, הרי יש בהם כבר אותו ההוד וההדר שיש לכל הדרת שיבה הממולאים בתפארת ועז של קדושה. אם כן הרי הם בעצמם נעשים כבר כלים לשאוב על ידם מהים הרוחני הגדול שהוא היסוד הראשי של הדת.

וממילא, אם כן מובן שאי אפשר כלל שיהיה צורך מאיסה בחוקיה, כי אם יכולים הם לפעמים לצאת מגדר ההכרח המעשי ולהתעלות אל גדר ההוד והשפעת המוסר הרוחני. ובזה אדרבא, עוד כחם יפה ביותר, שתחת מעשים שימושיים הם מתרוממים להיות למעשים אסתתיים רוחניים הממלאים את החיים זיו ונהורא מעליא, שהם מרוממים יותר ויותר את הנפשות המתעסקות בהם, לטהרן ולקדשן. וממילא מובן שמחוקק כזה, אם יצוייר, הלא עיניו יחזו את הסקירה הרחוקה העתידה ויתקן מראש להחוקים גם בהיותם מותאמים לערכם השימושי, שלא יחסר להם כל הצרכים הרחבים שיולדו להם בהיותם כבר מתעלים להיות כלים להריק על ידם את האור המוסרי וזיו החיים והחכמה הכללית, הצפון בחיק היסוד העקרי והראשי של הדת ההיא.

המטרה היותר רוממה להמין האנושי המבוררת אחר המלה האחרונה של גדולת הרוח, הלא היא האמת והצדק. אם כן צריכה דת הראויה להיות קיימת לעד לחק על דגלה את היסוד השרשי של האמת והצדק באופן היותר רם שבקצה גבול מציאותם של אלה המושגים. והנה, שאחדות השי"ת היא השורש לכל האמתיות, דבר זה מתברר למדי בכל המחשבה האנושית העליונה, שהכירו אותה המעולים שבפילוסופים וכל מי שהיה גדול ונשא במחקר ורעיון בכל הדורות. אמנם, איך להתאים אל היסוד האמיתי המוחלט הזה גם כן את מטרת הצדק ההחלטי מבלי להצטרך לצרף עמו יסוד אחר שאינו דומה לערכו, על זה לא מצאו כל אנשי חיל ידיהם". ואדרבא, המבט הפילוסופי הביא רבים לחשוב שהמושג של הצדק איננו תלוי כלל באותו העז של האמת, כי אם הוא יסוד נופל נשען על יסוד החוש היפה של היושר האנושי לבדו. ממילא מובן, שכדי לחקק יפה על תלמי לב בני האדם, לכל הפחות איזה ציור כל דהו ממושג הצדק כדי שיהיה לקו במעשיהם והליכותיהם בחיים, היה ההכרח הפסיכילוגי מחייב לברא המון אלילים ובני אלים הרחוקים הרבה מעז האמת המוחלטת של האחדות האמיתית

של חי העולמים, ההויה הנצחית שלא תשתנה ולא תתחלף. אמנם, האמת היתה מוכרחת להיות מתרחקת הרבה מבית החרשת של צדק מטושטש וכהה כזה, וממילא עשה השקר והדמיון הכוזב מה שלבו חפץ, עד שבאפס הדרכת האמת אבד גם כן הצדק את יסודו, וזבחי אדם ותועבות מנוולות ואיומות נשתרשו במשפחה האנושית לכל מפלגותיה, תחת ההשתדלות של חקיקת מוסר הצדק הנובל המתהלך כצל באין לו מעמד ומקור לחיי אמת. החקים הסובבים, חקי המציאות, אי אפשר להם להתגלות כפי טבעם החיצון הנראה לעיני בשר שהם חקים של צדק. הקביעות העזיזה שבהם, האיתנות, והרמיסה הפרטית המתראה בצביון היקום, מרשמות על המציאות חותם תולדה של כח, של עז, של חכמה ויכולת. כל אלה הם מתאימים אל האמת, אבל הצדק איננו קשור בהם. ואם הם מוכרחים ופועלים בחיוב, יהיה החיוב גשמי או רוחני, כבר אין לצדק מקום במו. ואם כן על כרחך צריך הצדק, שהוא כל כך מוכרח לחינוך בני אדם, למצא מחבה² שקר ומחסה כזב³. מובן מאליו עד כמה צדק כזה אפשר לו להתקיים נגד סערת החיים העזה ונגד כל המיית חמודותיהם השונות והמרעישות, ועד היכן עמוק יכול להיות יסודו בקרב ולב הנפש האנושית. על כן זאת היתה ההצלה האחת להעמדת הצדק האנושי על כנו ולתן עליו מעז האמת והדרה, לחק חקיקה עמוקה רחבה וחזקה בעמק המחשבה האנושית הכללית, שגם כל חקי ההויה האיתנים, חקי הטבע והמציאות, הם באמת חקים של צדק, לא דברים מוכרחים ומחוייבים עצמיים שאין עמהם תכלית ומטרה, כי אם עשויים באמת וישר⁴, נועדים גם הם להטבה ולתכלית מוסרית. כשם שתעודת הצדק האנושי היא לתת לכל צביון חייו תעודה ותכלית מוסרית מלאה זיו, שמחה, עונג, נדבה וחכמה, כן גם החיים הכלליים, ההויה הכוללת הגזרה והבניה העולמית לכל פרטיה, היא גם כן עומדת לתעודה מוסרית, ותלויה ביסוד מטרה כוללת נשגבה ואדירה, שפתרונה הוא לפי המושג לנו ההשתלמות התדירית

לכלליה ולפרטיה, הוספת כשרון ואורה. ובעיקרה וערכה הפנימי היא, ודאי מושקפת רק ליוצרה, למקור האמת וההויה. וזה אמנם היה אפשר להולד על ידי חינוך עם שלם עם הוראות חיוביות שחקי המציאות אינם לגמרי איתנים, שהם נכונים גם הם להכנע לתכלית אדירה של צדק ומשרים. והפרט הוא מעיד על הכלל, שזוהי מהותו של החק הכללי, ונמצא האמת והצדק עומדים בשורה אחת ונובעים ממקור אחד. אמנם, להיות מוכן שצדק רחב ומוסר עליון כללי כזה, שבחוג הקצר והפעוט של חיי החומר כשהם משוקעים עמוק באהבה עצמית ובהנאות גסות אינם מתגלים כלל, שהרי כל זמן שהאדם מצטמצם בחייו, בהוה ובמורגש, הרי שלילת הצדק של המציאות טופחת על פניו, בכל רגע הוא רואה עמל וכעס שוד ורצח. וכפי מרבית הנבילה המוסרית וקשיות הלב, כן הלא צריכים להתרבות הפגעים החלאים, השלטון של הרשעה והעריצות, לבצר¹ זדון הלב, למעט היכולת להרע במקום שלא יספיק הצדק הפנימי שבלב האדם הנשחת לעדן את הרצון. אם כן הרי החיים, ההויה והסביבה מלאים עושק ומרובה². ואיך יוכל הצדק לסול ארחו ממקור ההויה הכללית? על כן הוא בא במחתרת על ידי הבלי שוא, מגורת אימים ואלילים אלמים³, והמוסר נשחת והאדם מתענה והולך שפל ושחח אם הוא מהחלשים, או מתלבש ברשע וכסל בגסות בהמיות ועריצות אם הוא מהגיבורים. אמנם, כשעם שלם ממשיך בעומק תוך תוכם של חייו הכלליים והפרטיים את זיוה של אותה ההכרה שרכש לו בנסיונו הגדול, שהחקים של ההויה המקפת אינם איתנים כלל באמת ואינם מחוייבים, כי אם עשויים ונועדים לתכלית, וגם הם לחק הצדק נכנעים, אלא, שכל כך רחב הוא ההיקף של הצדק הכללי לפי גודל מדתו של הענק, הוא המציאות הכללית, הכלול מרוחניותה וגשמותה, עד שבחוג הקצר של חייו המורגשים אי אפשר לשאוב מאותו המקור הגדול והרחב של הצדק הכללי, כי אם על ידי המשאב של האמונה⁴ המתמלאת בכלים מכלים שונים שכולם נסמכים ונאחזים בעיקר התולדה הניסיונית

של העם הזה הנפלא בתקופת חינוכו, דור המדבר ויציאת מצרים. וממילא שואב הוא גם כן בנקל מים טהורים הללו גם כן מהמעין התמידי, השכל האנושי והלאומי, בצירוף הפרט, המתלווה אל כל תולדות רוחו של העם הזה, שמתרחב והולך, מנביאים, חכמים, וחסידים ישרי לב שבכל דור ודור, הממשיכים את המעין ממקור נביעתו במחקק במשענותם וממדבר מתנה וממתנה נחליאל^ט.

פרק לא

ישנן מצות כאלה שאנו יכולים להכיר את ערכן בכל עת ובכל זמן, וישנן גם כן כאלה שאפשר שהיסוד העקרי שלהן הוא כבר ניטל ממנו, ומכל מקום אנו חייבים לשומרן מפני שהוא עתיד להיות נחזר לנו, ואנו צריכים שתהיה הרשימה האלהית הנצחית בלתי נפסקת מכח החיים הכלליים של אומתנו, לבל יהיה מקום לעת שתבנה ותשתכלל בכל עז מצבה, לבנינים חדשים ברוחה שיהיו עלולים למעט את כח ההשפעה האדירה והבהירה שהעיקר הנפלא שלה השפיע עליה. זהו התוכן של השארת החיוב של חלקים מיוחדים ממצות התלויות בארץ בזמן הזה, שאינם ממלאים את שלימות תעודתם, כמו מצות מתנות כהונה ולויה, שבעקרון הנן מושכלות ומוכרחות כראוי בהיות כבר האומה עומדת על בסיסה השלם, איש איש על נחלתו מתענג בטוב ארצו ונתון ומסור בכל לב לעבודתה המעשית מתוך הרחבה ושלוה. וכדי להחיות יפה את היסוד הרוחני והמוסרי, הלא צריך שיהיה שבט הלוי מיוחד לעבודת הקודש. התיחדות שבט מיוחד פועלת הרבה להרגיע רוח העם בהתעסקותו בחיים המעשיים, אף על פי שלפי הציור הדמיוני הוא מתרחק בזה מזיום של החיים הרוחניים שמוצא האדם בנפשו תביעה פנימית להתקרב עליהם, ולפעמים הוא מתקצף על ידי זה על הסבל והקישור של עול דרך ארץ שעליו ברצותו להתעלות אל חיי הרוח, ומתוך התעוררות כזאת כשאינה נגדרת במשקל הראוי יצאו לפעמים תדירות המון מכשולות אשר יוסרו יפה בהיות הדבר מתפשט באומה, כי עיקר סבל עבודת הקודש בכל מילואה נתונה על שכם שבט מיוחד, ושרק על ידי הרבות חק קיום המנות הראויות לו מצד העם, יתקיים ויוכל למלאות תעודתו, ובזה ימצא כל עובד אדמתו קורת רוח בעמלו, בידעו כי גם מחלק הרוחני

שבאוצר החיים איננו מניח את ידו, בזה עצמו במה שהוא עוסק להרבות תבואתו וקנינו. אמנם בזמן הזה, גם בארץ ישראל, אין מצות המתנות כי אם חוקית. ואף על פי שהיא חוקית מצד השקפת ההוה, מפני שאין לנו יחש מעשי בהשפעת הכהונה וערך המשפחה והגזע הכהוני אינו תופס כלל מקום בחיינו ההויים, אבל לעומת זה גדול כח מצוה זו בשמירת הקשר האמיץ שבין העבר והעתיד למרות המון ההפסקות הקשות שעברו עליו. וכשנשכיל כמה שוה הוא לעם עולם אותו הכח שיתגלה בו כשהיה במילואו וטובו, שהוא כל כך עשיר בחינוכו וצביונו על ידי תורת אלהים אשר בקרבו, עד שאיננו צריך לדברים חדשים כי אם לחדש רוחו לעורר האהבה הישנה לשוב בתשובה לתורתו תורת חיים שרק באורה יראה אור, וזה יובלט רק במניעת כל הכרח לסדרים עקריים חדשים, יכיר אז וידע כמה גדול הוא הערך של המשכת החוט של העבר גם באותה התקופה המרה שלא היה לו כל כך ערך מעשי בהוה. ומן הפרט נדון על הכלל של עוד כמה מצות שכפי מצב החיים בהוה אין אנו מוצאים להן הכרח וחפץ, ועתידות הן להתגלות במצב העתיד, ויתנו פריין רק בהיותן מצורפות להעבר הגדול והעתיק, שלא היה צירוף זה אפשרי כי אם על ידי השמירה התדירית בכל משך הזמן, גם בהיות המצב לשעה בלתי נאות לזה. וזהו שכרן של עושי מצות שאינם חסים לא בצל חמה ולא בצל לבנה², כלומר, בצל הזמן החולף ועובר, כי אם בצילו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שהוא חי וקיים לעד ולעולמי עולמים, שנאמר "מה יקר חסדך אלהים ובני אדם בצל כנפיך יחסיון"³.

פרק לב

ההשכלה ביראת ד' ואהבתו צריכה להיות מחוברת עם גבורת הנפש וחכמה עמוקה עד כדי להרחיב ההבנה בדרכי הנבואה ובנבואת אדון הנביאים בכלל, איך להשכיל על פי התורה והשכל בצורתה וענינה, ולא להיות מתירא לגשת אל הקודש יותר מדאי. כמו שהראשונים המקובלים העירו^א על היראה היתרה של מי שכבר ראוי לבא למדה זו של למוד חכמת הקבלה, והוא מחזיק בחרדתו מנגע בה שהוא דבר מפסיד ומקלקל מאד. כשיובן כראוי ענין הנבואה לעומקה נבין גם כן יחושה אל השכל האנושי ואל כל הידיעות המעשיות, ואיך באמת כל פרטי הידיעות בין השכליות, בין המעשיות, בין הנבואיות, הנה כולן כאחת התגלות אור אלהי בגוונים נראים כמתחלפים, שאינם באמת כי אם כח אחדות אחד, שעל כן הם פועלים זה על זה ונפעלים זה מזה. ובזה נמצא שהרבה דברים שנאמרו בתורה בין במצות בין בסיפורים, ודאי מוכרח שדוגמתם ימצאו כבר בדברי גדולי וחסיד האומות הקדמונים, אלא שהאור האלהי המפלש עד סוף כל הדורות של נבואת משה רבנו ע"ה, בררה וזככה אותם ממה שעלה בהם מהערבובייה והטעות. וכל מה שנמצא תועלת קיימת בעשייתו וסיפורו, נתקרב על פי חפץ עליון הכולל הכל יחד, ואין ישראל משתבחים כלל בתור ממציאם לחוקי המוסר והיושר בעולם, ואפילו לא לממציאם שורש אחדות השי"ת. אדרבא, שבע מצות בני נח כבר הונחלו מאדם הראשון ומנח, ואחר כך הורחבו בפרסומם אחר שנשתכחו מהמון וירד המוסר האנושי, על ידי אברהם אבינו ע"ה ויתר האבות וצדיקי הדורות. וישראל נבחרו על פי ד' בהתגלות אלהות על ידי אותות ומופתים גלויים, כדי שיהיו מוכנים לקרבת אלהים היותר נעלה, שהיא יסוד העליון והתכליתי למין האנושי, ושמשפע מוסרם

בצירוף הכח האלהי שכבר נגבל בההיסטוריה הברורה שלהם ובארץ הקודש, לכשתצא מן הכח אל הפועל גדולתם ותפארתם כמו שראוי להיות לעם הנושא את היסוד היותר מעולה וכולל לכל המין האנושי בידו, שהוא יסוד הרוחניות של הרחבת דעת השם בחיים האנושיים, אז מאיליה תצא הפעולה לכל העולם ברב הוד והדר. נמצא שישראל משובחים בתור בונים ופועלים בפועל לטוב – שזה הכח לא יגרע דבר מערכו אם אינם ממציאים ראשונים², ואדרבא, כח האמת, שהוא הנחלה האמיתית לישראל, הוא מתגבר ועולה בהיותו מתברר שבמקורו הוא לנחלה לכל הנבראים בצלם אלהים, כי אלקים עשה את האדם ישרי³ – ואחר כך כשנתמוטט המצב נעשו הם סבה לבנין העולם והקמתו ותעודתו באחרית. ובודאי הרבה דברים טובים משרידי הנביאים ותלמידיהם של דורות הראשונים כמו מתושלח, חנוך, שם ועבר וכיוצא בזה, ממדות, נימוסים, הגיונות וסיפורי אמת, נשארו אצל האומות הקדומות והוחרתו בכתובותיהם, עד שביגיעת החיפוש ימצאו בהם כמה דוגמאות לדברי תורה. ובודאי כמה מצות נמצא שעל פי טבע פנימי אנושי יהיו נמצאים יחידים הנוטים אליהן מהשגת קצת מטעמן וערכן, ומכל מקום החותם האלהי המלא בהן, נחקק כראוי רק על ידי התורה ונתינתה לישראל ברית עולם, שהנבואה בצירוף כח החכמה הקדום לה שהביא את בעליה למדרגת הנבואה, בררה את הראוי לברר להיות חוקי אלהים ותורותיו. על כן לכבוד ולתפארת ולחזוק אמונה ויראת השי"ת יהיה משמש לנו כח הדרישה שבזמן, המוצא דוגמאות רבות מעתיקות העמים הקדומים לעניני תורה, כמו שאנו מחזקים לפעמים טעמי תורה בדברים שכלים, מפני שאנו יודעים שהאור השכלי הוא ניצוץ מאור האלהי, ועל כן הננו מוצאים בו מעט דוגמאות כמו שביאר בספר הישרי⁴ [המיוחס לר"ת]²⁸ על ערכם של הדברים האלקיים, שאנו מוצאים בטבע

שבכמה ענינים השכל האנושי היה מכוין להם, מפני ההתגזרות
שלו מהאור האלהי הכללי.

פרק לג

החיפוש בגנזי מטמונים שנתרבה בימינו אלה, נתן חומר גדול לדרישת הדברים העתיקים, וביותר מה שנוגע לחקרי תורתנו ועניני הקדמוניות השייכים לנו ביחש קרוב, היא האשורולוגיה^א ערש אבותינו הראשונים, ומקום המאורעות היותר קדמוניים שיש להם יחש להענינים המבוארים בתורה. והנה, אירע לדרישה זו החיפושית על ידי החושים, מה שאירע להמחקרים השכליים בהפגשם בעניני התורה. כמו שהמחקרים השכליים, אותם שהם יסודי השכל הישר וההגיון הבריא, נעשו סמא דחיי למימינים בהם^ב, שהועילו לפתח את שכלם להבין דברי תורה על אמתתם וטהרתם, ולמשמאלים בה סמא דמותא, מעבר מזה, ומעבר מזה — או למאס את השכל ולהיות בורח מכל עיון ודרישה בדעת אלקים ודרכי תורתו שהיא רעה גדולה ואיומה, או להיות חלילה סר מאחרי ד' ולהיות מבוזי דברו ומפירי מצותו, שהיא אש אוכלת עד אבדון אל הכלל והפרט^ג, כן הוא עם החקירה החושית — שמכל מקום צריך אחר כך להביא בכור השכל את תמצית המשפט העולה מכל מציאות הגניזות — שליושבים לפני ד', העוסקים בתורה לשמה ואוהבי האמת בכל לבם, יועילו לפתח לפנייהם שערי אורה לכמה עניני תורה ולחזק רוחם בעז ד' להוסיף בהם אהבת תורה ויראת שמים; ולכושלים, שעניני התורה מובנים אצלם בהשכלה שטחית ורפויה, תזיק להם דרישה חיפושית זאת והספרויות הנמשכות ממנה, כאותו ההיזק שהעיון השכלי הזיק לכושלים ולנכשלים בו. והנה, כשם שהעיון השכלי כדי לישובו על מכונו היה צריך אריכות הכשר של עיון מרובה כמדתו, כן ההכשר החיפושי — כשם שקלקוליו אינם נמשכים כי אם על ידי ראיות חושיות שאינן באות מכחות שכליים גבוהים, כן גם ההתישבות

איך להיות משנת]מש בו לתועלת ולהסיר ההיזק הדמיוני הנמשך ממנו, אינו צריך כי אם ישוב הדעת פשוט וישר, ויהיה גלוי לעין כל דורש אמת בלא שום העמקה מרובה.

והנה הדבר שנקף לבבות רבים, ואחרים הביא לידי כפירה מוחלטת בתורה מן השמים, ואחר כך לידי הריסה מעשית ובעיטה כפי הסתעפות הטבעית של שרשים רעים, הוא השיווי הנמצא בכמה ענינים סיפוריים בין הכתוב בתורה אל החקוק בלוחות העתיקות מקדמוניות בבל ואשור, כמו ענין המבול, ההפלגה, וכיוצא בזה. אף על פי שהדברים שמה באים בשינויים, מכל מקום גמרו מזה להבין שדברים כמו אלה הם היו אגדות מצויות אצל העמים הקדמונים, ונכתבו בתורה בסגנון אחר קצת לפי תוכן האומה ורוחה. והנה כשנסתכל בדבר נמצא שההוכחה היא עומדת להוסיף אומץ לכל מי שרוצה באמת. שהרי דבר פשוט הוא גם בלא שום חיפוש, שהענינים הנמצאים בתורה בתור סיפורים שהיו, ודאי אי אפשר כלל שלא נמסרו מהקדמונים לכל העמים הקדומים. ובודאי שאי אפשר כלל שלא יתערבו באלה הסיפורים הקדומים, דברים של דמיון ושל טעות. והנה כח הנבואה בכלל הלא הוא כח אלהי שמגלה עמוקות מני חושך, וכשם שהוא חודר עד סוף האמת האחריתית, כן הוא גם כן חודר לסוף האמת הקדמונית. ובודאי נבואתו של אדון הנביאים, שהיתה פה אל פה ומראה ולא בחידות, היא בררה את האוכל מתוך הפסולת ותתן לנו בתורת אמת את האמת הקדומה לאמתתה. ונראה באיזה מקום ראוי להחזיק יותר שיש שם כח האמת — אם אצל אומות כאלה שהיה אצלן השקר והדמיון המתעה שולט כל כך עד כדי התהללות באלילים ובכל הבלי המיתולוגיה, או בתורת אמת המספרת שם ד' אל אמת, האחד המיוחד, שהוא החותם והמסקנא של הדרישה היותר אחרונה וגבוהה עד דור אחרון. והנה בכלל, בעניני מעשה בראשית ישנם ענינים סיפוריים מעשיים וענינים סיפוריים משליים, לדעת הרמב"ם והרבה מחכמי ישראל הקדמונים. והמשליים יש להם ודאי גם כן

יחש נערך לענינים המעשיים, אלא, שכפי הערך של גדולת הרוח וטהרתו כן יגדל ויטהר כח המשל. אם כן, מובן הדבר שהמשלים שנבעו מהסיפורים הקדמונים אצל העמים שירדו בשכלם ומוסרם עד עומק הזוהמא של עבודה זרה וכל התועבות הנמשכות ממנה, ודאי שציורי המשלים נעשים גם כן מלאים הבלים ומעורבים בדמיונות כאלה שכשהם מתבארים ומתפתחים הם מוסיפים דמיון כוזב ומוסר אוילים. על כן, כשם שהנבואה הטהורה ברוח ד' ודבר פיו ית' סיננה את הצד הסיפורי מהכזב והשקר, כן סיננה את הצד המשלי מעירוב התוהו הרשע והכסל. והענינים הראויים לבא בסגנון משלי באו בחקיקה אלהית מיד רועה נאמן על פי ד', באופן שהם ראויים להיות למקור חיים לשאוב מהם מוסר קדוש ונשגב ודעת אלהים טהורה העומדת לעד, הראויה להיות לאור עולם ולמשוש דור ודור.

פרק לד

"זה ספר תולדת אדם" זהו כל התורה כולה אמרו חכמים ז"ל.³ ובאמת להכיר את רוח האדם כמה גבוה ונשא הוא, ושכל מחשבה רוממה ונשגבה כבר חושבה בכח החושב הכללי של המין האנושי, כי הקדמונים שהיו יחידיהם מופלאים בבנין גופם, בבריאות כוחותיהם החומריים, כן היו מצויינים גם כן בבריאות נפשם ובעומק הרגשתם והשקפתם הרוחניות, אשר רק ההמון שירד הלוך וירד בחינוכים רעים ולא יכול להשיג תוכן דעת גדוליו, שבש את המחשבות הגדולות של הקדמונים. על כן הכרח הוא, גם תפארת לתורת אמת היא, שכל מחשבה ואמונה גדולה וכללית, שבהמון עובדי עובדי זרה נשתבשה בכמה ציורים של הבל ושל דמיון, נמצאם בתורה בטהרתם. והכל הוא, מפני שהתורה החזירה העטרה ליושנה ובאה לרפא את המחץ אשר חלה באנושות על ידי נפילת ההמון ורבים ממושלו בעלי היכולת העריצים והפראים, ולהרים את האנושות עד אותה המעלה של הצד הנשגב שמין האנושי עומד עליה בעצם טבעו, ושכבר עמד עליה מצד המצויינים שבאישיו בימים הקדמונים. על כן אפילו מדות, מצות ומנהגים, ישנם רבים שהם ראויים להולד מצד ההשכלה האלהית הזכה. אמנם, בהמשך הזמן נתנוולו במיאוסן של הדעות הרעות והבזויות שנפל בהן ההמון, אותם החזירה תורה לכבודם וטהרתם. על כן, רק בטלנות היא לחשוב שאם נמצא דברים בתורה, מדעות, מצוירים וממצות, שדוגמתן ימצאו בעמים היותר קדומים, לומר על ידי זה שהדבר מעלה טינא בלב לענין קדושתה של תורה, חלילה. כמו שהמצות השכליות, שהן ודאי היו מוחזקות במתוקנים שבאומות העולם, ומכל מקום אותן שנתקלקלו ונתרפו החזירה תורה לחזקן בחיזוק אלהי, וחלק הרוב מעשרת הדברות הם כאלה, כן גם כן היו הרבה

מצות שמעיות, שהן בודאי בעומק ערכן שכליות, שכבר היה להן מקום, בתור הדרכה של קדושה על ידי המעולים שבדורות הקדומים שמהם היו חכמים אלהיים, ומהם גם כן נביאים ושרי קודש. ומה שעל פי החכמה האלהית נמצאו ראויות להיות נקבעות בכתרה של תורה, נקבעו להיות לעד לעולם לחק לישראל. וזה מוסיף לכל משכיל באמת חבה יתירה והדר אלהי על כחן של מצות, שהן גנוזות ביסוד דעת האלהים הצרופה עוד טרם שנטמא אויר העולם על ידי מהבילים ועריצים, וטרם שהושבת רוח האדם מטהרו. ויד ד' בנבואה השלמה והעליונה של אדון הנביאים, היא בררה את כל החלקים הראויים להשאר, כשם שהוסיפה גם כן מה שראוי להוסיף לפי הדבר המתחדש, שהוא ענינם של ישראל ופעולתם לעצמם ולעולם. על כן, החפישה של גנזי קדמוניות העמים שנתרבתה בימינו, והשיוויים הנמצאים ביניהם לעניני תורה, הם מוסיפים אורה וצהלה לכל דורש ד' באמת. וכדאי הוא המחקר הנמרץ הזה להגדילו ולהאדירו וללמד תועי רוח בינה, איך להשתמש בו למטרת האמת, להראות לכל עמי הארץ שיסודה של תורה היא האנושיות הטהורה, מה שבלעדה היא הולכת ומתדלדלת. אתם קרויים אדם, ואין אומות העולם קרויים אדם¹, רק בעסקם בתורה, שאז הרי הם ככהן גדול². ואותם שחושבים שראוי הוא שלא ימצא ברוח האדם וכשרונו העצמי מאומה מקדושתה והודה של תורה, אינם מכירים את ההוד של צלם אלהים אשר יצר אותו בו יוצר האדם. ואם שלא נתגלה הזוהר האלהי בו מפני חשכת הבערות והרשע שכסה כמה דורות, אבל בחקר תולדתו מראש מקדם באורך הזמנים והדורות, שניצוצי אורה נפזרו על ידי יחידי הסגולה שהיו בכל דור ודור, בכל העמים, רק אז נמצא את הערך האמיתי של הנשמה האלהית השרויה בתוכו, ואז נשכיל איך "זה ספר תולדת אדם"³ הוא כל התורה כולה⁴.

פרק לה

כל המגרעות שנדבקו בימים האחרונים, ביחוד על ידי הספרות בחלקיה החצופים, לא יוכלו להתרפאות כי אם על ידי אותו הכח שנזדרז להזדיין, להגביה יותר ויותר את הלימוד והדרישה בחכמת חלק הלכות דעות שבתורה, שאנו חייבים להתחיל בו ממטה למעלה, כדי שתהיה המסכת בזה נקבעת, בקביעות ובהרגל, מחוברת עם לימוד המורגל בגמרא ובפוסקים בחריפות ובקיאיות. אומרים בני פריצי עמנו, שהאמונה והבטחון הם בעוכרינו. והנאצה הזאת לבשתנו מוצאת מקום רק מפני שבמרבית המציירים את ציורי האמונה והבטחון הם אצלם משובשים, קבועים בדמיונות כוזבים, הכל כפי מה שעולה על הלב בתחילת הדעת, ומשונים כפי שינויי השיבושים המוכרחים להיות נקבעים בלב כל אחד ואחד שהוא עסוק באלה הנשגבות בדרכי דמיון הרחוקים מאד מדרכי תורה. והמושגים של דמיון, ודאי כל מה שיהיה הנושא בטהרתו יותר נשגב ויותר כולל, יהיה בהיותו מעוטף בדמיון יותר משגה. על כן מה נוכל לעשות אם האמונה והבטחון, שהם יסודות חיינו ואורך ימינו לעד ולעולמי עולמים, מאפס מעשה ולימוד נתעלפו בצעיף של דמיונות וסברות נפסדות, שאי אפשר כלל להחזירם לטהרתם כי אם על ידי קביעות מסכת ולימוד של כל חלקי המוסר וחובת הלבבות שבתורה. שמנהג זה, יתן פרי שימצאו מבנינו בעלי כשרון רבים שידעו להסביר לעצמם ולזולתם את עמקי התורה ושרשי האמונה, באופן שלא יוכל שום אדם שלא להודות כי האמונה והבטחון הם נר לרגלנו ועטרת לראשנו. ההשפעות האלהיות באו להוסיף עצמה ולא למעט. על כן אי אפשר שיהיה מושג האמונה התמעטות כח דרישת השכל במקום שידו מגעת*, כי אם לתן לאדם יד להיות גם כן נאחז במקום שאין

יד השכל שולט שם באורח פרטי, להיות יכול לכוון אשוריו על פי ערך יותר נשגב ונעלה מערך שכלו. אבל מתי יהיה אחוז בידו?, אם כל מה שיוכל להגיע לו בכח שכלו לא יתעצל וישתדל להגיע, אבל בהיות האדם משתמש במושג האמונה, הבא לרומם ולהרחיב את גדולת נפשו למעלה מגבולי השכל המצומצמים, למעטה ולקמצה במקום שמבלעדי האמונה היתה מתרחבת ומתפשטת בכח הכרתה, הרי הוא חוטא חומס נפשו, והאמונה לא תעלה בידו באופן המלא הוד וקדושה שראוי לה².

וכן הבטחון, מדתו הרחבת כח העז והגבורה, אפילו במה שהוא למעלה מגבולי כח היכולת הקבועה בכחות האדם הגלויים, כי אין מעצור לד' להושיע ולעזור גם לאין כח. אם כן, היא באה לאחר שיאזר האדם בגבורה בכל אשר תשיג ידו בכחותיו החומריים והרוחניים, וכבאו לגבול ששם יש לפניו מעצור כח המוגבל החלש, אל יפול לבבו. וזאת היא מדת הבטחון שצריכה להתחבר תמיד עם מדת הגבורה, המועלת למלא את נפש האדם כבוד ועז³. וכשהיא מתחברת עם הדעה השלמה והמוסר האמיתי, היא מדרכת את האדם בדרך ד' העליונה, ומכשרתו להיות בד' מבטחו. ומעלתו, שיהיה כבוד ד' חופף עליו לעשות לו ניסים, בין גלויים בין נסתרים, במערכות סדרי הטבע. אבל אם מדת הבטחון תהיה ניקחת מבלי דעת ולימוד, מה תפעול? חלישות ועצלות, המשפיעה ירידה בכחות הגוף והנפש, ומתהפכת לרועץ בחיי היחיד והציבור. על כן אין פלא, שעל אמונה שציורה בא בלא לימוד, ובטחון כיוצא בו, יוצאים עוררים לאמר שצריך להלחם בהם. ומתוך שהמעוררים הללו אינם פוגשים אמונה ובטחון שיהיה עליהם חותם השלמות הראוי, על כן הם נדחים מנחלת ד' וחושבים להלחם נגד כל קודש, ולשרף מועדי אל בארץ⁴, ויצא מהם מה שיצא בעוה"ר. על כן, חובתנו גדולה להרבות בדעת ד', בתלמוד של חלקי התורה הנוגעים לבירור של המדות והדעות, כדי שיהיו מקוימות בידינו בצורה הנאותה להן לאמתתה של תורה, שתוסיף לזית חן על ישראל, ותאזרם עז וגבורה, ותעטרם בתפארה של חכמה ודעת את ד'.

פרק לו

מדת האהבה לעולם גדולה היא מהיראה, ובכלל החיוב הוא גדול מהשלילה. ישנם לפעמים ענינים גדולים שצדם השלילי נראה ומורגש, וסוברים רבים שזהו כל עקר קיומם. ובאמת, אין השלילה כי אם מצטרפת אל החיוב ונמצאת ממילא, אבל היסוד הוא לעולם הענין החיובי שאיננו זו לעולם אפילו כשהשלילה כבר מסתלקת. ההבדל שבין ישראל לעמים וההרגשה שאנו מרגישים ביתרוננו הגדול והקדוש בתור עם ד' וחבל נחלתו, נח הוא להבינו בצדו השלילי. דהיינו, בהיות העמים עובדי גילולים ודבקים בכל תועבה, הפליא ד' אותנו לו לעם קדוש, לשאת את דגל יחוד שמו בעולמו ולהתקדש בדרכיו ומצותיו. והנה אותם שחשבו שיסוד השלילי דהיינו פחיתות דעותיהם הדתיות ומנהגי החיים הגרועים של העמים הוא יסוד התורה והיהדות, אלה נעשו רפויים בתגבורת הציוויליזציון, בהכירם באומות העולם דעות נכונות במושגי האלהות והמוסר ושכלול מעשים נאים, אף על פי שבאמת עיקר ההשלמה באה להם על ידי אור תורתנו שהבקיע עליהם, מכל מקום אותם הנסמכים בשלילה, לא מצאו להם יסוד נכון ליהדותם בהוה בין עמים הנאורים*. ומה גדולה היא הטעות הזאת, לתלות יחודם של ישראל ברפיון ושפלות ענינם של אומות העולם, מה שכל ישעינו וחפצנו הוא שתתפשט דעת אלהים האמיתית ותורת המוסר הצרופה בעולם כולו. היתכן שנהיה חלילה מצפים למניעת התקיימותנו הלאומית, אלא, שיסוד הידיעה האמיתית בתורה הוא להבין שקיום היהדות הוא קיום חיובי. יכולים אנחנו לצרף ולטער את מושגי הדת והמוסר של כל העמים, ובפרט אותם המושגים של העמים שינקו יסוד חיותם הרוחנית מתורתנו, עד שיהיו צרופים וברורים מכל שמץ שקר ורשע, ודוקא עם זאת הידיעה נשכיל

להבין את ערכנו החיובי בשמירת תורתנו המצגת אותנו לעם אשר דוקא עם הקניין המלא של סגולותינו הפרטיות, שהן נשמרות וגם מתפתחות על ידי שמירתה של תורה והרחבת הבנתה, הננו מוצאים את אשרנו ומטרתנו, בו אנו מוצאים את האוצר הטוב שהנחילנו אבותינו להיות הראשונים לנשיאת דגל שם ד' אחד בעולם, שהוא היסוד לכל האורה והמוסר הטוב בעבר, בהווה ובעתיד. ומדהדה הרוממה שהנחלנו לנו, בקשר כל כך קדוש ומפליא, בירושה כל כך חביבה, והולכת מאבות גדולים וקדושים עד בנים של דור אחרון, מסתעפים כל הפרטים המעשיים והמנהגיים שהכיר עמנו שהם צריכים לשכלולו השלם. שכל הדבק באמת בעמו בכל צדדי הוייתו, וביותר בצדדי הוייתו הרוחנית, יעשה בשמחה את כל החובות המוטבעות בכלל העם על ידי הדרכתה של תורה עם כל הרחבותיה, ולא יחרף לבבו כלל אפילו אם יראה גויים רבים ועצומים אחרים עולים במעלות הדעת והמוסר מבלעדי תורתנו ומצותיה, מפני שהסגולות שהן צריכות להיות נשמרות ומתפתחות בנו על פי טבענו הפרטי הן נזקקות לכל אותה הדרכה²⁹ של ההתייחסות הארוגה בכלל התורה ופרטיה. וכיון שנהיה משוכללים עם השלמותנו, ודאי נחיה ונתקיים, ובחיותנו והתקיימותנו נבא למטרתנו להיות לעם גדול נבון וחכם כימי עולם. והנה אלה הדברים הם מחשבות של בסיסת³⁰ היהדות על יסוד החיובי, שאין צורך כלל עמהם להביט בעין רעה על תכונת העמים זולתנו בערכם המוסרי והדתי. ואמר הנביא "ונלוו גוים רבים אל ד' ביום ההוא והיו לי לעם, ושכנתי בתוכם וידעת כי ד' צבאות שלחני אליך. ונחל ד' את יהודה חלקו על אדמת הקדש ובחר עוד בירושלים"³. אף על פי שיהיה מצב גויים רבים מתוקן ונאור, מלא אור, ויהיו נלוים אל ד' במוסרם הפרטי והלאומי, "והיו לי לעם"³,

29. מטושטש בכתב היד

30. פירוש: לביסוס

מכל מקום ימצא ערך חיובי ביחודם של ישראל ותודע מטרתם שתצא אל הפועל במקום הנועד לתקומת הלאם "ונחל ד' את יהודה חלקו על אדמת הקדש ובחר עוד בירושלים".

ואף על פי שאין השלילה ראויה להיות ליסוד וכח המעמיד העיקרי בבנין, מכל מקום ממילא היא נמצאת בכחו של החיוב. שאף על פי שנצייר שיש במציאות כמה יסודות מוסריים ושכליים נכונים בקנינים הרוחניים של העמים, כל אחד לפי מעלתו, מכל מקום אהבתנו תהיה כשלהבת העולה מאיליה על מה שהוא נחלתנו הנאותה לנו. וכל מה שנמצא ביותר ערכי מוסר בדתות השונות וצדדי השכלה ותרבות, יותר ויותר נמצא לפי צרכינו בתורת ד' אשר עמנו המיוסדת על האמת הגדולה של רוממות האנושות על ידי ההכרה של אחדות ד' הטהורה מבלי תערובות אל נכר, שכפי גודל האמת כן יגדלו התולדות המוסריות היוצאות ממנה. וכשנחבר לזה שזאת האמת הגדולה לא נפלה לנו על פי מקרה מיוחד של איש אחד שהשתדל להודיעה לנו, כי אם נחרתה בנו בתולדותינו, במאורעות התפתחותינו, בגאון מלכותינו, וזכיית ארצנו וכן בענייני ומרודנו במשך זמן הגלות האפלה, ומחוברת עם תקותינו ועז רוחנו לימים הטובים שיבאו, כי לא תכחד מן העולם האמת היסודית הכללית והעקרית, שכל תקומת האנושות בנויה עליה לכשתובן כראוי. וזה אנו נושאים בקרבנו על ידי החזיקנו בדגל ישראל, במחשבה האמתית והרגש הטבעי לנו עד מאד הלזה, שאין צריך עמו לא פילוסופיא ולא חקרנות כי אם הרגשה בריאה וטבעית שהיא באמת נמצאת בכלל מרבית עמנו, די לקבל נוחם על כל הרעה אשר מצאתנו בכל ימות ראינו רעה, ועל כל העמל שאנו עמלים להחזיק בדגל עמנו ודגל תורתנו, שהוא דגל שם ד' אל עולם אלהי ישראל שנקרא עלינו. ומאחר שאין בעולם עוד עם אחר שיהיה דומה לנו לא בנחלת האחדות האמיתית ממקור אמתתו, ומכל שכן שאין עם בעולם שישא עמו כח האמת הזו, שהביא לחלק גדול מהמין האנושי לשפר כל כך מעשיהם ולטהר

מחשבותיהם בטעמם רק חלק ממנה, בתוך ההיסטוריה שלו, בתוך שמחותיו ויגוניו, בתוך גאונו בעבר ובתוך תקותו בעתיד. אם כן, כשאנו מעריכים העושר הגדול הזה לעומת שארי קנינים לאומיים שבהם עמים מתפארים, נמצאים כולם הם ואוצרות רוחניותיהם עומדים לפנינו במצב השלילה אפילו אחר כל ההשכלה והתרבות וכל חמדת לבבות שנמצא באוצרותיהם. אמנם, סוף כל סוף אין עיננו רעה ביתרונם הראוי להם לפי ערכם, ואנחנו שמחים במתת גורלנו ודגלנו עלינו אהבה. ומתוך האהבה וההשכלה הממוצעת הזאת, הננו באים לשער עוד את היתרון שלא נוכל לתת לו קצב וגבול, יתרון הקדושה האלהית שעלינו הוחל שמו ביותר, אף על פי שהוא יתברך הוא אדון כל הארץ. שזה היתרון שהוא היותר נשגב והיותר עקרי כבר מתגלה הוא בתוקף עזו בכל לב תמים מזרע קודש של עם ד' אלה גם מבלי התחכמות, ועל זה נאמר "פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אִמָּנִים"^ה.

פרק לז

השאיפה להידיעה היותר נעלה, הכרת השי"ת, והצלחה נצחית רוחנית לאדם, נפלה לחבל לשלמי בני אדם בכל עם ולשון. אמנם, מדה יתירה נוהגת בישראל^א שהיא מורשה קהלת יעקב, כל העם כלו מקצה, על ידי קישורם לברית ד' אדון כל הארץ, אשר לו השמים ושמי השמים, ואין עוד מלבדו.

אם כן, מובן הדבר שהוא יסוד להצלחה הנצחית כמו להצלחה הזמנית. אמנם כל זמן שהיה טבע הבריות של הנפשות יפה, לא היה צריך כל כך להרבות בפירושים של בקשות המבוקש העולה מכללה של תורה, שיסודה הוא שיהיה הכלל כולו לעם לד' אלהי ישראל^ב. ומאחר שהמטרה הזאת היא הצדקה היותר גדולה, ממילא אוצרת היא בתוכה את ההשלמה היותר גדולה גם כן בנצחיות. וכל זמן קיום האומה בתור לאם עד חורבן הבית הראשון, היה מצב טבע הנפשות איתן, ההרגשה היתה חזקה, וזאת היתה גם כן סבה ליצרא דעבודה זרה. כי בטבע הנפש הבריאה יש חשק גדול לדבקות של אלהות, ומאחר שלהשביע את צמאון הטבעי של הנפש על ידי דבקות בד' אלהי אמת צריך עמו לימודים והדרכות מוסריות הראויים להיות נלזים למחשבה של אמת הגדולה הזאת, ועל זה נצבת לשטן שרירות לב האדם והחפץ להיות מתענג על נועם החיים החפשיים, "והיה כנור ונבל תף וחליל ויין משתיהם ואת פעל ד' לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו"^ג, על כן ממילא נתמלאה התשוקה הנפשית מיצרא דעבודה זרה, שלא היה אפשר לנצחו כי אם על ידי כח עצום של אנשי כנסת הגדולה, שהיה כל כך נאדר בעזר ד' עד שמצאה ידו להוריד את טבע הנפש הטבעית ממקומה^ד. והחשק של צמאון לאלהות בכלל לא היה עוד עומד על כנו, ועבודת ד' שהיתה עומדת בתור תביעה טבעית למי שהשלים חק

לימודיו ומוסריותיו הראוי לקדושה של קרבת אלהים, נעשתה לדבר של חק המושג אחרי לימוד של אמת מופשטת. על כן ודאי שירידה יש כאן. על כן היא ענין הנעשה בידי אדם. ומעשי שמים היו שיהיה יצרא דעבודה זרה בעולם, אלא, שלא היה אפשר לקבל, ולא רצו לא אותו ולא שכרו.

והנה כפי המצב הטבעי, כל זמן שהאדם משתלם ובא למדה של עבודת ד' שממילא נכלל בה אהבתו ויראתו, איננו צריך שום לימוד על ההצלחה הנצחית, כי הוא מרגישה בעומק לבבו בהרגשה טבעית, ומרגיש גם כן שקרבתו לאור ד' אחד אדון כל העולמים היא תביאהו, אותו ואת עמו, ואת כל המין האנושי באחרית, לתכלית הנצחית הנשגבה. אמנם, כאשר נשברה טבעיות הנפשות, אז היה צורך להעמיד בלימודים את מה שנחסר בטבע. והנה כיון שישראל עלו למדה זו של הרגשה בתכלית נשגבה ואדירה, לא היה אפשר כלל שתספיק להם אפילו לקישורם הלאומי רק ההרגשה הלאומית לבדה, כי סוף סוף ההרגשה הלאומית רק ברגש יסודה, וכאשר ישאל איש עליה לברר מהי תכליתה — לא ימצא מענה. והאומה, שכל רגש של דבר התלוי רק בהסכם ובדמיון שהיה מלא כל העולם כולו — שהוא עבודה זרה, נאסר עליה באיסור כל כך חמור ונתקשר עם תכונת לאומיותה וגורל קיום ממלכתה, — לא תוכל להסתפק כלל ברגש דמיוני לבדו. על כן בהכרח הוא לעלות עמה למעלה יותר גדולה, דהיינו לבאר לה, שמאחר שכל תעודתה הלאומית היא קשורה באחדות אל אחד וכבודו בעולם, אם כן כל מעשיה המוסריים, בין המוסר החברותי, בין המוסר הדתי, הם מנחילים אותה את האושר היותר נעלה הקשור בהכרח בפעולת הצדק היותר נשגב. ובאשר האמת היא שהצדק היותר נעלה הוא מצליח גם כן את הפרטים לעד ולעולמי עולמים, על כן נתפרש אז כבר לכל הקהל מה שהיה ידוע מקודם ליחידי סגולה, ענין ההצלחה הנצחית הפרטית ותחיית המתים, ועם זה נתקשר הכל במושג הלאומיות".

והנה, מי שירצה להעמיד רגש לאומיות בישראל בצביון פחות תכליתי מכפי מה שכבר נתפרש להם, לא יוכל להצליח. כי אי אפשר להוריד אומה ממרום ערכה שכבר עלתה לו. וכיון שכבר בא עמנו למדה זו שרגש ההסכמה הלאומית בהיותו בלתי נקשר עם יתר השאיפות הכלליות הנתבעות מטובי בני אדם והיותר נאדרים שבחושבי מחשבות שבקרב המין האנושי לא יקחו את לבו, על כן אנחנו צריכים תמיד להרחיב החינוכים והלימודים במלא מובן, להודיע ולהודע איך שהרגש הלאומי שלנו הוא מקושר עם הרגשות היותר רחבים ויותר אדירים שיכולים להמצא במרחב המחשבה והרעיון, ועם זה לברר שלא נוכל כלל להגיע לאותן החמורות הנאצלות שהן משאת נפש של בחירי האנושות כי אם באמצעות עשיית חובתנו לעמנו, שהוא נאזר בגבורת הרעיונות היותר עליונים בתורתו ויד ד' אשר עליו. אם בדרך זו נלך נעשה ונצליח ונוכל להרחיב ולהאדיר את כבוד הרגש הלאומי עד למדה זו שכל אחד מישראל לא ימצא את אשור, את מנוחת נפשו הטבעית, ועם זה את מילוי חובתו היותר נאדרה לשם ד' אלהי ישראל, כי אם בהיותו זריז בכל כחותיו להשלים את כל מה שהוא חייב לעמו. דהיינו, שיוציא אל הפועל כל מה שיש בכחו לעשות, בין לבדו בין על ידי שיתופו עם כל העם יחדו, לטובת האומה בחומריותה וברוחניותה בכל הצדדים היותר רחבים, באופן זה נעשה ונצליח בע"ה. אבל אם יעלה על הלב לקצר את המטרות ולקמץ את כל הכחות הרוחניים רק על רגש לאומי מקוצר – שיוכל למשוך רק בדרך ארעי לב עמים כאלה שמצד טבעם היו יכולים עדיין להמשך אחרי כל רגש שאין לו יסוד שכלי, לולא שמצד אורן של ישראל שנגה עליהם בצירוף כמה סיבות הוציאו מעט ממצב שפל זה, ועוד לא לגמרי – ענין זה אף על פי שנראה שהוא דרך קצרה, ומבלעדי טורח של תיקון מעשים ותשובה לשם ד' אלהי ישראל ותורתו ושמירת בריתו נוכל להשריש רגש לאומי בעם, מכל מקום הוא דרך ארוכה מאד. שרגש זה, שהוא איננו כלל

לפי מדתן של ישראל, ולפי גודל נפשם לא יקח את הלב בחזקה, ואין עמו אותו הגאון של שם ד' אלהי ישראל הנקרא על עמו ונחלתו, על כן לא יוכל כלל להתמיד ולעשות פרי. על כן אין לנו דרך אחרת לבצר את בדק חומת בית ישראל כי אם בעצה הכתובה על ספר תורת ד' אלהי ישראל, "ושבת עד ד' אלהיך וגו', בכל לבבך ובכל נפשך. ושב ד' אלהיך את שבותך ורחמך", "והביאך ד' אלהיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה, והיטבך והרבך מאבותיך". די לנו להשפיק בילדי נכרים ולהתעלם מהבנת כחנו העצמי הטבעי והמקורי, שבו אנחנו מיוחדים מכל עם ולשון בתור אומה אחת יחידה בעולם ששם ד' נקרא עליה בכללות, וחותרם אלהי עולם חתום על תולדתה, "ד' בדד ינחנו ואין עמו אל נכר". ועלינו לקוות שאותה התשובה שלא פעלה כל כך מצד חשבונות היחידים לעצמם, שסוף כל סוף מיעטה את הצביון של היושר מלהתפשט במלא רחבו, תפעול — אחרי ההתרוממות של ההרגשה הלאומית עם הידיעה שהיסוד העקרי לכל שלמות חומרית ורוחנית הוא נעוץ בערך דבקותינו כנסת ישראל וחפצנו בכבודה ועזה — עד שהלימוד הנכון באורה של תורה שנלמד לשמה יביא אותנו להכיר ולדעת כמה נעלה ונשגבה היא האהבה הזאת, וכמה אצילות נפש ותקוות של אמת יש בה, וכמה היא קשורה בכל המון המחשבות היותר עליונות ונשגבות שיכולות להמצא בחוג האידיאלים האנושיים, אז נמלא רוח ד' לעבוד לטובת עמנו בארצנו עם כל הדברים המכשירים אותנו להגיע להכונה הנדיבה והעליונה הזאת, שעמה ימצא כל הוד וכל זוהר של רגש ושכל. אבל חלילה לנו להשפיל ולקמט את הנקודה הרוממה הזאת, שהיא אוצר אורה לעולם מלא, היא אהבת כנסת ישראל, כמה שנקצץ נטיעותיה ולחשוב שעמה אין צורך עוד להתנשאות הרעיון של עולם נצחי ורוחני, שהוא הדבר התופס יותר מקום בקרב בחירי האנושות בכל העמים ובכל הדורות. ואפילו הפילוסופיא האנושית הקלסית, שבאה לשאוף לאלה הנשגבות ולבררם גם לפרסמם בהמון, היתה

גם כן מחוברת עם מצב לאומי חזק מצדם, ובאו לעולם עם כל התביעות היותר נאות והדורות שבצד היופי שבמחשבה, שדוקא עם הצלחה ומנוחה שתמצא באיזה עם תוכל להתעורר בכל רחבה, כמו שמתעוררים דוקא אז כל חכמת יופי, לשירה ולזימרה, לציור ולחיטוב, כאשר יתברר לנו למדי ממצב הפילוסופיא וקורות העסקנים שלה ויחושם עם לאומיותם. ומה נאמר עוד על עם ד' וחבל נחלתו, זרע אמת, שמושגי האמת הטהורים שיסודתם היא האמת האלהית של הכרת אדון כל המעשים ושלילת עבודה זרה התגברה בהם באופן כל כך אלהי ונשגב. וכבר אמרה אביגיל לדוד בעת תגבורת הלאומיות "והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים את ד' אלהיך"^א, "כי מלחמות ד' אדני נלחם"^ב, שצריך על זה עקשנות לא מעטה שלא לראות כמה היה תמיד פשוט מחובר יחש הצלחה הרוחנית הנצחית עם הצדקה הלאומית לעשות טוב וחסד עם כנסת ישראל בכללה, "איזהו חסיד, המתחסד עם קונו"^ג, ומה גדול דיבורם של דורשי רשומות, שאמרו "עם קן דיליה" יג דא כנסת ישראל.

פרק לח

מתוך מיעוט הלימוד ביסודי התורה בעמקי המוסר וחכמת דת קודש, באה אלינו הצרה הזאת, מה שנמצאו אנשים שהם בטבעם בעלי מוסר טבעי באופן הגון, והם בועטים בתורה ובאמונה, ונעשים בין המהרסים את קדושת השי"ת מ"שאל". וזה בא להם מפני שלפי טבע נפשם הם צריכים למושגים של מוסר בריאים ורעננים כראוי לנפש בריאה החנונה בכחות והרגשות נעלות. ומתוך שרוב המחזיקים בתורה ויראת ד' אינם משתדלים להתרומם לטעום ממתקה ודבשה של תורה באור דעת ד', שרק על ידה היו מכירים אמיתות גדולת הנפש המושפעת מכחה של תורה ויראת ד' האמיתית, ולא הורגלו כי אם במדה הירודה של יראת העונש, שאין צריך עמה לא עיון מרובה ולא הדרכה של גבורה ועז של רוממות הנפש, על כן יוצא מזה חילול השם הגדול בעוה"ר שאותם בעלי ההרגשה הטבעיים, שמעצמם לא התנדבו כל כך לעמול בתורה עד שיכירו רוממות ערך המוסר הנשגב והמלא גבורה וקדושה ואור עולם היוצא דוקא על פי התורה והאמונה השלמה הראויה לכל איש חכם לב באמת היודע להתפאר בתורת אמת ובשם ד' אלהי ישראל שנקרא עלינו, אותם האנשים רואים את הצד השלילי שיש במוסר הנמוך, שאינו כי אם משום יראת העונש ואהבת השכר, כשאנו מתעלה למה שהוא רם ונשגב ממנו, שהוא כח העבודה מאהבה, שאינו בא כי אם לפי מדת הידיעה הבאה בלימוד של קביעות ועשירות רבה במקצעות השונים של תורת המוסר והיראה, שאי אפשר כלל להמצא מבלעדי לימוד בסדר נכון, למגרס תחילה בבקיאות, מלמטה למעלה, ואחר כך למסבר בעומק עיון ודעה שלמה², על כן בהיות אותם בעלי הכשרון העומדים מחוץ ולא נכנסו בעמלה של תורה, כשהם רואים את הציורים הנמצאים אצל

רוב היראים והנם שפלים ומטושטשים, ואורח החיים היוצא מתמציתם הוא חושך ואפל ומלא שגיאות וחלישות כח, הם נמהרים לחתוך שזאת היא תורת הדת, וזה הוא מעמד האמונה. על כן הם מתנערים ללחום על כל קודש ולהחליט השגיאה הנוראה, שצריך לחפש אחרי אידיאלים אחרים שהם חוץ מאורה של תורה, שכל מי שיש לו קצת דעה יבין וישכיל מה גדול הוא האסון הרוחני והחמרי שמוכרח לבא בעקב דעות רעות ומשובשות כאלה, שהם עומדים לעקור חלילה ביצתם של שונאי ישראל¹, בבחירת אלהים חדשים, ולהטיל איבה ותחרות בין ישראל לאביהם שבשמים², תחת אשר היה להם להבין שהצדדים היפים שיש לכל שאיפה וכל גבורה ועז, בין לאומי כללי בין פרטי, כשהם מתעלים להיות הולכים למטרות רמות, [את] כולם נמצא בתכלית השיגוב רק באורה ובגבורתה של תורה. וכשם שדברי ימינו הם עדים חיים על זה, שבכל עת שעמדנו בחסן הכללי והמדיני, היה תמיד מעוזנו בשם ד' אלהי ישראל, וירידתנו לפי הערך של עזיבתנו את שמו הגדול ללכת אחרי אלהי נכר הארץ לשאוב ממעינות זרים. ועכשיו, שכבר אנו מכירים עד כמה מיעוט ההכרה של עצמותינו הפרטית הטבעית לנו עשתה בנו שמות, ותפזר את כחותינו ומבחרי בנינו להיות נוטרים כרמי אחרים ואת כרמנו לא נטרו³, כי אם בוקקוהו וישסוהו⁴. על כן, עלינו כעת לשוב לשאב בששון ממעיני הישועה של תורת אל חי אשר בקרבנו, שבה אנחנו מצויינים, וזה יסוד כחנו ורוממות קרנינו. ואם נעזוב זה היתרון, אין לנו כל מאומה, כי אם חולשה ורפיון צלמות ולא סדרים. אמנם, מתוך הציור הכוזב שנצטייר בלבב בעלי הכשרון, העודרים במערכה בספרות ובחיים בפועל, שיסודה של תורה בעומק המטבע שלה היא אותה שמצטיירת לרגלי ראות דרכי חיים, ואולי גם כן דברים כתובים ונדפסים של אנשים כאלה שלמרות היותם בלתי עלולים להשחית וקרובים להכנע למוסר ויראת ד', אינם מסוגלים כלל ולא יחפצו ולא השתדלו להוציא אל הפועל דרך של חיים הבא מכח עז של

דעת ד', הבא מאמתתה של תורה כשהיא נשמרת ונעבדת כראוי. על כן, רק בתתנו מקום רחב ידיים לעיונה של תורה בסידור נכון אל בנינו הצעירים לכל אחד כראוי להם, ולגדולים המגודלים בתורה ויראת ד' כראוי להם, כדי שיצא כח הגבורה והעז הנמצא בתפארתה של תורה אל הפועל, ל[ה]ראות כל הרחוקים מה הם החיים העדינים והמלאים הוד שהם נובעים ממקור תורת אמת, רק אז תסור ותמחק מן הלב המחשבה הרעה המקטרגת ואומרת נואש' לכל הטבה של תשובה אל שם ד' ית' ושמירת התורה והמצות, מה שהוא יסוד קבוע בגאולתן של ישראל, שאינו בא כי אם מתוך תשובה". אבל מאהבה, שהיא לעולם מחוברת עם דעה והבנה, כדתיקון רבנן^ט לומר תשובה אחר בינה, כדכתיב "ולבבו יבין ושב ורפא לו"^י, אבל תשובה שאינה מתוך בינה לא תוכל להגיע למטרתה הרצויה. על כן קמים עליה שוטנים ומהרסים. ואלה הם יסורים של אהבה שגורמים להאחיב אותנו לאבינו שבשמים שנאחוז בדרך הטובה אשר צונו ד' לדרוש ד' ועזו, למען נוכל להתהלל בשם קדשו ולהשתבח בתהלתו תמיד, לעיני כל הגויים, "תכתב זאת לדור אחרון ועם נברא יהלל יה"^{יא}.

פרק לט

השתלמות האדם צריכה להיות בחפצו וביכולתו. כשיוציא אל הפועל את הכשרון המוסרי באופן נשגב יהיה חפצו שלם ומנחה אותו אל המטרה הרצויה, וכשיוציא אל הפועל את כשרונו המדעי בכל חכמה עיונית ומעשית וכל מלאכה, תשתלם יכולתו. כשנעיין יפה, נראה שחסרון החפץ הוא מונע יותר גדול מחסרון היכולת, ולולא חסרון החפץ כבר היותר רע שנמצא במצב האנושות היה קרוב להיות מתוקן¹. כל שליטת האדם באדם – שרע לו, נובעת יותר מחסרון החפץ [מאשר] מ(ב)חסרון היכולת. על כן אם נבא לדון על מצבה של איזו אומה מתי אנו יכולים לקרא אותה בשם אומה חיה, ומתי יתחיל היאוש לתקפנו אודותה, תלוי יסוד הבחינה בחפץ הכביר שלה ובבחירתה להיות קיימת בתור אומה. ואם לפעמים נמצא שהתגברות החפץ יהיה נדמה כאלו היא מעיקה להתפתחות היכולת, איננו מביא כלל לידי יאוש נצחי. כי ברור הדבר שבכל מקום שהחפץ מתגבר תמצא היכולת, יען שהחפץ הוא העד הנאמן על הכלל שהוא מרגיש ביתרון חיותו, וכיון שהוא מרגיש ביתרונו, כבר הוא ראוי להחזיק ברכה. על כן, אם נמצא את אבלי ציון וירושלים שהם חלושי כח דואבים וכואבים מזכרון חורבן בית קדשנו ושממות ערי אלהינו, מעומק הרגשת ירידת כבודנו ונפילת עטרת ראשנו, כל מה שנמצא שהגלות והשפלות פעלו ביותר לדכא את הרוח, הוא לנו לאות ששם ההרגשה החיה של החפץ האדיר מקננת. ובמקום שחפץ אדיר נמצא, בטוחים אנו שאור ד' יזרח ושערי יכולת עוד יפתחו. כך היא המדה בכללות כל עם ועם, אלא, שכל העמים שאין להם מטרה נצחית בעממותם לא מצינו כלל שיהיה החפץ מתקיים בדורות שעברו אחרי פיזור כחותיהם הלאומיים, מפני שכבר פסקה ההרגשה של הכרת היתרון

בחיים לכללותם בתור עם, אחרי שנפסקה שלשלת התועלת שהיחיד נהנה מאיגוד הכללי. על כן בטל החפץ הלאומי של העמים הקדמונים שעברו מן העולם, ועם אבידת החפץ באה אבידת היכולת באפס תקוה לעתיד. מה שאין כן "עם ד' אלה"³¹ "עם עולם", "כימי העץ ימי עמי", תעודת צרכם לעצמם ולעולם להיות לעדי עד בתור [עם]³¹ לא פסקה. על כן לא פסקה מהכרתם, וכפי גודל ההכרה פועל החסרון דכאות הרוח. ואלה נדכאי הרוח, המתנודדים למראה עין כצללים, הם הם נושאים בקרבם גבורה נפלאה של חפץ אדיר וטוב לראות בשמחת גויינו. ובכל עת שתגלה ותראה עת לעשות לד' ועמו, מהם או מתולדותיהם, יהיה מתגלה כח החיים הכלליים. "אז ידלג כאיל פסח ותרץ לשון אלם", "ובאו ורננו במרום ציון".

31. כנראה שבשטף הכתיבה נחסר המושא. הושלם על פי השערה

פרק לט1

כל המהפכות שנתהוו בעולם וכל ההתקוממויות שבאו על יסודי האמונה, הכל הוא לטובה^א, כדי לצרף הסיגים שעלו במושגים האלהיים על פי חזון שוא ומקסם כזב של אנשים רעים ולפעמים גם כן פתאים ועצלים, עד שהמושגים הפנימיים בציור הרעיון הקדוש והמרומם, יסוד האמת ועמוד החכמה, דעת ה' יתברך, נפלו ממרום עזם ונתחברו בציורים מטעים, עד שרק התיבה והשם נשארו ולא התוכן הפנימי כלל^ב. וכיון שבתוכן הפנימי לא היה כלל נמצא אותו הטוב הראוי להמצא בדעת ד', יצאו מזה קלקלות מעשיות מדותיות ומוסריות רבות, עד שגרם אותן המהומות שנתהוו בעולם, וקמו רבים בכח כפירה וכחש להשכיח שם שמים מהבריות. ואותו הרעש עצמו מעורר את טהורי הלב ונקיי הדעת לברר ביותר את המושגים שעליהם יסודות האמונה מבוססים, עד שיתאימו כראוי לפי אמתתם, ושיתנו את פרים לכל טוב מעשי, שכלי ומדוטי כראוי להם, כי מקור מים חיים הוא רק אור פני מלך חיים. השיבושים שבדעות הבאים מצד חסרון לימוד, עושים על פי ההרגל את חותם שלהם המטושטש על המחשבות הקדושות, והם מטמאים את הקודש, עד שבמשך הזמן המחשבות בעצמן הן מתחברות, על ידי ההרגל והפרסום, עם הסיג שלהן, עד שלא הישרים, הנוטים שכמם לסבול עול תורה, מוצאים נחת בציוריהם הפנימיים, והם מתרחקים מאהבה ושמחה המפריחות כל טוב; ולא העזים והקשים, מרגישים את האפשרויות שבאור הגדול והעצום הגנוז במחשבות הרוממות, שאין להן מקום להמצא כי אם בהשפעת התורה. ועל כן, מתהווה התנגדות גדולה וכפירה בזרע, עד שאפילו מנאצי ד' המעיזים לכפור בעיקר, לא את דעת ד' המה מנאצים, כי אם את הרעיון הכהה והחשוך הנכנס בלב רוב בני

אדם, כשהם זוכרים את ד' ממניעת³² לימוד ודעת אמת. ולפי רוממות כח אור האמת שיש בזכרון השם יתברך, כן גדול הוא מאד כח הדמיון הכוזב שמתחבר עם הציור האדיר הזה כשהוא איננו מנוקה מהקדמות של דמיוני שוא. על כן, עיקר התשובה היא להסיר הסיגים מקבלת עול מלכות שמים, "ולא יכנף עוד מוריד"³³, שבא רק על ידי התפשטות הלימוד האמיתי של הדעת את ד' והתרחבות הלימוד של תורת המוסר בחלקיו הראשיים ברב הרחבה. כי האדם איננו יכול לקבל טהרת מושג מאור ד' כי אם כפי הכנתו המוסרית הפנימית, וכל זמן שהכלל לא למד את דרכי היושר והמוסר כפי המדה המוכרחת, אז כל מה שמצטייר בלבבו ממושגים רמים, ומכל שכן מהמושג הרם והקדוש של שם השם יתברך, הוא מקבל צורה מטושטשת ונמוכה. והדבר מוכרח כפי המצב השפל של הנפשות הנמוכות³⁴, שנמיכתן באה מחסרון מזון רוחני טוב ונאות. והמלחמה על הציורים מתפשטת גם כן על המעשים. כי מעשי המצות הם מתלכדים עם הציורים הפנימיים, וכיון שהפרסום של הציורים הפנימיים ביחש לקדושת השי"ת עומד במצב שפל, נערכים גם כן כלל המעשים התוריים על פי ערכם. ונמצא שמי שיש לו בריאות ברוחו, ואיננו יכול לסבול ציורים מדומים ונמוכים, הוא מתפרץ מפני קדושת התורה והמצות בפועל. על כן, עלינו להחזיר עטרה ליושנה, לברר גדולתם של המחשבות והאידעים³⁵ של עבודת ד', איך הם מתאימים עם כל הגדולות של המחשבות היותר זכות וברות של חמדת האנושות, ואיך הם מתאחדים דוקא עם קבלת עול מלכות שמים כשהוא מובן כפי הנכון להיות לפי מעמד ההשכלה האנושית, שאז הוא מרים את כל הגיון ומעלה את כל רגש, עד שמביא את האדם, הכללי והפרטי, להתנשא מעל כל

32. הכוונה במצב מניעת

33. הכוונה אידיאות

מושגים הצרים המכווצים בחוגו הצר, ומדריכו על במתי ארץ להתענג על ד' בנחלת יעקב, נחלה בלא מצרים³³. כשהתרוממות השכל מגעת למקומה הראוי לה, שוב מתבאר יסוד האמונות וערכן, עד שאין הלב מתנקף עוד כלל למראה הסתירות ההמוניות הנראות בין האמונות השונות להיות מתיאש מכל אמונה, כי אם אדרבא בין עב הענן יעבור שלום, ויכיר וידע את מעשה ד' הגדול איך ידו הגדולה בחסדו נטויה על כל יצוריו וביותר נגלתה על המשפחה האנושית בפינתנו בכדורנו, שמזה נשכיל לציורים יותר כלליים ויותר נשגבים, ונתרומם לאור הנצח בבטחון ועז נפש המתמלאת ענות צדק וכל המדות הקדושות. כשנשכיל, שלא די למין האנושי ביחש לאלהים חיים רק כשידע את השם הנגזר והמוסכם של אחדות ד', ולא כשישנן לו בשפתיו דרכיו ומדותיו, כי אם רק כשיהיה כל כך מתרומם עד שיוכל לשאוב ממעיני הישועה של דעת ד', האחד הקדוש רם ונשא עדי עד, את כל חייו, אשורו וטובו. אבל בהיותו עומד במצב שפל, לא די שלא יוכל לשאוב מים טהורים, כי אם עוד ביותר ידלחו המים הזכים בהיותם יורדים מרום חביונם אל עמק עכור של נפש מזוהמת באהבת מוסר הרע, מוסר אוילים³⁴ ואוצרות רשע³⁵, מאילו יקרו לו ממעין נמוך גם נרפש של עבודה זרה, ודמיונות נמוכים, שעמהם יתלקטו פירווי מוסר כפי אשר יוכלו שאת. על כן, יד ד' אשר נגלתה על ישראל ביציאת מצרים, היתה דרושה להקדמה רבה של דרכי האבות, רוממותם וקדושתם, מוסרם הנעלה, ועם זה זיכוכ גדול בכור הברזל, והדרכה נשאה על ידי בחיר האנושי, משה זרוע תפארתו³⁶, שרק באופן כזה היה אפשרי לאור זרוע זה להיות נקלט, ועם כל זה רבו לו גם כן המכאובים ועצמו הנפילות, עד שעם הדרך הכבדה תבא המטרה. והנה הציורים היותר צחים וצרופים הנם מחוברים עם יסודי המעשים, אבל גם בתוך האומה עצמה³⁷, לא כולם היו

34. בכתב יד 'עצמם'

ראויים לעמוד בעומק ים האורה, והיו נפשות כאלה שהרוממות הזאת המתנשאת עד אין סוף, ומתפשטת עד אין תכלית לפרטי המעשים הנובעים מהציורים ומביאים לתעודה היותר רוממה ואמתית, אינה לפי ערכן, והיו מתקלקלות מאור הבהיר. וזהו שגרם רעש היציאה מהכלל, בכתות, צדוקים, כותים, וכל החיל הנופל, המתחלק על הדרך. אמנם הרוח הפנימי רודה בהם, ומתוך שאינם יכולים לקבל אותו הצביון הכללי, הם נדפסים בדפוס ניגודי, שהוא בעולם המעשה סמל איבה ותחרות. וכן, כשבאה האנושות בחלקיה לאותה המדה של אפשרות שאיבת נטיפות ממעין הגדול של אור ד' אחד, אי אפשר שיהיו מוכשרים כל כך להיות יונקים מאור האדיר בלא פתוח וחינוך ארוך ומוקדם. על כן, רק במעולים שבהם היה לטובה אור הנעים הזורח, אבל לרבים יצאו זמורות זר וזר נרחב למוסר נשחת, מה שלא היה כזה אם היו מחזיקים באילולים הראויים לפי ערכם. מכל מקום האור ינצח. אבל המדה הנמוכה שאי אפשר לה להתאחד עם האור הגדול, היא מתנודדת ויוצאת לפעלה בדמות שנאה והתנגדות לישראל, אבל המישור הפנימי הוא אור ד' שבסוף יזוכך. ואם לפי מושג המקור של הגזע האילולי מתרשם איזה יסוד ורעיון קרוב לו גם על שדמות אור הטוב, אי אפשר שיהיה באופן אחר, וזו האמת ההמונית שלהם. ואם לאדם שכל כך חפץ להועיל לאנשים רבים, ועלתה בידו בכמה ענינים, מיחסים לו שם של אלהות, אי אפשר כלל שיהיה מתקבל בציור אחר אור כל כך מאיר בלב עמים שהם מצד עצמם מוכשרים לאילולות, ודוקא באופן כזה מושפע עליהם הטוב המוסרי¹. ולכשיתרוממו ביותר ויכירו כמה נשגב ונעלה הוא כבוד אלהים מליחסו לאדם, אפילו יהיה מלא חמדת אהבת הטוב בתכלית, אז יהיו הציורים הקנויים שלהם מצדם הטוב עומדים על כנם, והדעות יתרוממו כלפי השכלת דעת ד', ויהיו מעלין בקודש ולא מורידין². ההסתעפות וההתפשטות היתה אחר כך מוכרחת להיות מתנגדת להיהדות לפי אותה המדה של יצר הלב, ועמה באו גם כן חזיונות

של מגרעות שנסתבכו באומה הישראלית מירידותיה, עד שנעשו יחד למסכה אחת בתואר מלחמה להיהדות¹, מה שבאמת היא רק יוצאת בעקבותיה². וכן היה עם הסעיף השני³, לפי ערך מושפעי היה נשפע ונעזר עזר אלקי, והרי כמה מדרגות ישנן גם כן בנבואה, ואם לא עלה שום אחד למעלה כללית של שינויי סדרים בכללות הבריאה כמשה רבינו ע"ה, הוא מפני מיעוט מדרגתם ומיעוט הצורך להשפעה רוחנית אדירה, אבל החפץ הכללי חפץ ד' הוא. ועם הזהירות הרבה להבדיל בין הקודש האמיתי למה שהוא לערכנו חול וגם טמא, לא נבהל לחשוב תועה, שאי אפשר להתאים עם דעה ומוסר טוב לערכם את הציורים הדתיים שלהם ואת המנהגים המסתעפים, שהם בונים את בית היושר והטוב וזיכך המחשבות להם לפי מדתם, והם מכשירים אותם לאור הגדול האחדותי הכללי⁴.

וכן הדבר הולך גם כן ביחש לעובדי עבודה זרה, כל אומה לפי ערכה. זהו יסוד הסבלנותטז היוצא לא מקלות דעת לאמונה, כי אם מחכמה ומאמונה שלמה כי יד ד' בכל משלה⁵, ושהוא נוהג בחסדו כל דור גוי ואדם יחד, כי מעשי ידיו כולם. למדה זו צריכות הנפשות בתחילה להתרומם במוסר טוב ודעה הגונה, ואז יוצע כח השלום הכללי ביחד. שהשלום הפרטי שבין אישי האומה וכתותיה יפולש על נקלה, ושלום המחשבות יחובר עם המעשים, עד שכל עם ד' ישובו להיות למודי ד', יודעי תורה ומקיימי באהבה, ומוכשרים במוסר יסודי וטבעי, המועיל להיות לחומר להמוסר העליון, של עבודת ד' המיוחדת לעם סגולה, "ממלכת כהנים וגוי קדוש"⁶, ואז יכירו כל העמים את כבודינו ולנו יאמר "עם הקדש גאולי ד'"⁷. כמו שכבר הוכן זה היסוד אפילו בעומקן של הדתות העומדות ממעל להאלילות, המוכרחת להתבטל "כהמס דונג מפני אש"⁸, ורעיון הכבוד הזה לכלל האנושי, ולאהבת ד' על כל האדם, לא יגרע, כי אם עוד יוסיף אור אש קודש על זהירות הקדושה העליונה של עם ד'. כמו שהכהן הגדול, כל מה שיוסיף דעת מעלת

אחיו הכהנים בזכרו שהוא מתעלה עליהם, יוסיף קדושה וצדקה וזהירות במעלתו בדברים המיוחדים לו והאיסורים הסובבים את מעלתו הנשאה. במלאת מדת הכרה כזאת, תלך ההשפעה הכללית מהשלמת האדם הכללי, בתור שלמות אנושית, הלך ושב, משפעת ומקבלת^{כא}, בין ישראל לעמים באופן בטוח, כמי השילוח, ומוסיף עצמה בכל עת ובכל תקופה. והרעיונות הכלליים הם מתאחדים בעומק הכונה של התורה ומצותיה בפרטי פרטיות ומציגים את ישראל לגאון עולם משוש דור ודור, יצאו מן הכח אל הפועל באופן גלוי מוחש ומוחלט בחיים. "ישמח ישראל בעשיו, בני ציון יגילו במלכם"^{כב}. ו"יהי כבוד ד' לעולם, ישמח ד' במעשיו"^{כג}.

כל המלחמה של שליטת הדת בעולם המעשה על ידי ממשלת כהני הדת בהנהגת המדינה שכל כך רבו המחאות עליה, אינה תולדה מעצם הכפירה כשהיא לעצמה, כי אם מפני שכפי גודל החכמה של דעת ד' כן צריך עמה זהירות רבה משיבוש, ובאשר על פי רב אין העסקנים המפורסמים עומדים כל כך במעלה עליונה של זיכוך הדעות והמדות עד שתהיה השפעתם באה מעצם דעת ד' ודרכיו, אם כי מעורבים בהנהגתם צללים רבים של דמיונות כוזבים, שאי אפשר להמלט מזה כי אם בהיות ההנהגה מסורה בדברים המעשיים לאנשים שרוח היושר הפשוט יחיה אותם, ואף שלא יצעדו במעלות רמות, מכל מקום לא ישתבשו בדמיונות גרועים, עד אשר יבוגר המין האנושי ויקומו בו חכמים גדולים בדעת אלהים טהורה, אז תשוב ההנהגה לבעליה, "והיתה לד' המלוכה"^{כד} "והיה לד' למלך על כל הארץ, ביום ההוא יהיה ד' אחד ושמו אחד"^{כה}.

פרק מ

אף על פי שהציורים השכליים הם לכאורה גבוהים מהעצות המעשיות, מכל מקום עיקר גבורת הרוחניות מתגלה דוקא כשבאים על ידי המסקנות השכליות לידי החלטה מעשית, וכשהשכל כל כך גבוה עד שמרום עזו יכול להתפשט עד עומק הפרטים המעשיים ביותר דקים, זהו עוצם שבחו ותפארתו. על כן דוקא משה רבינו ע"ה שראה באספקלריא המאירה¹, הוא היה ראוי להיות נביא של תורה ללמד לישראל תורה ומצוות ומשפטים מעשיים, עד שהמעשים שהם נראים פרטיים ונפרדים הם פועלים ונפעלים על כל הכלל כולו, עד שכל החזיון השכלי והמעשי של החיים כולם וכל המציאות מתאחדים באחדות אחת.

והנה הציור של הכרת השם יתברך וכבודו הוא הסבה העקרית בהרמת החיים של הכלל כולו, כי אין דבר המרים את החיים כמו הכרת האמת, ואין דבר שממנו יצאו המון רבה של פעולות ממשיות לדרכי חיים כמו מן האמת. על כן, האמת היותר כוללת והיותר גבוהה, כל מה שתהיה יותר מבוררת ויותר זכה ויותר מאומתת ומורגשת, יגיעו ממנה השפעות יותר עצומות. על כן, תיקון החיים כולם תלוי בתיקון עולם במלכות שדי בתכלית הידיעה הברורה והזכה שתהיה מחוברת עם ההרגשה היותר זכה ועדינה, ואז כשתתפשט על כל המציאות כולה אין קץ לשפע החיים הטובים שיצאו ממנה². אמנם, אצל כל אחד ואחד מתגלה ציור האלהות באופן מיוחד כמו שכל הציורים אפילו המוחשים, וקל וחומר המופשטים, מתראים בפנימיות הנפש של כל אחד בגוון מיוחד. ובודאי אין זה באין תעודה, כי אם כל הציורים הפרטיים הם חלקים מהתגלות האור הגדול, וכל מה שבני אדם יתקרבו יותר זה לזה, ישפיעו הציורים הנפרדים אחד על חברו, עד שלפי ריבוי

ההתנוצצות של הציורים הפרטיים אלו באלו שיוצא על ידי הדיבורים והמעשים, המכתבים וההנהגות ויתר המון האופנים שציורי האדם הפנימיים מתגלים על ידם לחוץ, כן ישלם יותר הציור הכללי, ויוכר יותר עז האמת, ויתגבר כח הטוב היוצא מהשפעתו.³⁵

והנה למען דעת שאין שום ציור יוצא מכלל האחדות, הוא ענין עבודת הקרבנות, שהוא תולדה מהציור היותר פשוט שמתגלה ענין האלהות לפי הסקירה היותר בוסרית במין האדם, ומכל מקום גם בה זורח האור האלהי.³⁶ ואדרבא, כשהציורים כולם מתקשרים מלמעלה למטה, עד שאפילו באותו הציור העומד בתחתית הסולם זורח האור הכללי, זהו הדרך המביא להשתכללות הבריאה כולה ושלום העולמים ממשמש לבא, שאז כבר נחדלות התגורות העיוניות הבאות לרגלי הציורים הפנימיים שבמושג האלהות, כיון שמובן שדוקא בקיבוץ כולם יחד יצא האור האמיתי ויזרח אור הטוב, החיים והצדק האלהי בעולם.³⁷ על כן, אין קרבן רצוי כי אם כשהעולם עומד במצב טוב והגון, באופן שראוי שכל הציורים יעלו ויתאחדו לתכלית הטוב. אבל כשעומד³⁸ העולם במצב הפירוד והסקירות הפרטיות מתגברות, אז הלא הקרבנות ראויים הם להתהפך לתועבה שבהנתקם מאור החיים העליון הלא הם מסמיכים את ציור האלהות באופן היותר חשוך, וסותמים בעד אור השכל הטהור וההשגה הבהירה המביאה לזיכוכ המעשים והמדות.³⁹ אבל כשהכל מתקרב והכל מתאחד, הכל עולה והכל מתקשר, אין שיעור ואין ערך לאותו העז והבטחון של הוד דעת האלהים וצדקת השם יתברך המתראה מאור האלהי המתפלש בכל עז חסד עולמים בכל מקום, "מלא כל הארץ כבודו",⁴⁰ "בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך".⁴¹ ומה גדלו דברי חכמים ז"ל⁴² "והנה סולם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה",⁴³ זה הכבש, שכהנים שהם

35. בכתב יד 'כשהעומד'

כמלאכי אלהים עולים ויורדים בו, על כן "בהקבץ עמים יחדו
וממלכות לעבד את ד'"^א, בזרח אור ד' על ציון ועל מקראיה^ב,
"שם יזבחו זבחי צדק"^ג, לרדוף צדק צדק^ד, ו"שלוש שלום לרחוק
ולקרוב"^{טו}, "וראו כל בשר יחדו כי פי ד' דבר"^{טז}.

פרק מא

אין ריקות בטבע. כמו שאינו בטבע המציאות החמרית כך אינו בטבע המציאות הרוחנית בענין הדעות. וזהו דבר שרישומו ניכר אפילו אצל כל יחיד ויחיד, ויותר הוא מתברר בעם שלם. על כן, כיון שטבע האדם הוא לחקור ולדרוש בכל מה שיוכל לחקור ולתור, לברר מה שיוכל לברר ולשער מה שיוכל לשער, על כן התשוקה שלו מתגברת ביותר במה שהוא לו יותר נעלם, ומכל שכן כשהוא עם זה יותר נשגב. על כן, אין שיעור וערך להתשוקה הטבעית הנמצאת בכלל המין האנושי ומתגלה במצויינים שבבעלי הכשרון, לחקור ולתור, לשער ולצייר, בענינים הרוחניים, בצוירים המופשטים, ובדרכי ההנהגה העליונה וחיי השכל והמוסר. ואם יאמר אדם, אשליך מעלי כל המון החשבונות הרבים ואשכבה במכוני רק בענינים המעשיים הקרובים אלי לבדם, יוכל רק לומר כן לשעה, אבל רוחו תשאהו אל על. ותחת שבהיותו עסוק כפי כחו לברר עד מה שיוכל ולשער כפי האפשרי, ולהגביל כל דבר בערכו וגדרו, למען חלק בין מה שמבורר ובין מה שמשוער, אז הכח הנפשי שבו הדורש את תפקידו עושה את פעולתו כפי טבעו. כשאינו חופש וחוקר ואינו מרומם את נפשו אז גם כן נפשו לא תנוח, אבל, היא פועלת אז לא כפי טבעה הבריא — כי אם כפי טבע כח המצייר המקולקל מחמת עצלות וחסרון התעמלות — המביא לחילוף החלקים הרוחניים, שהם פרטי הצוירים, והתמדתם, כמו שמביאה ההתעמלות הגופית לחילוף החלקים החומריים באופן יותר בריא מהעצלות והשביתה. על כן, מתחדשים בקרב צוירים של תהו ושל שקר, שהם שבים להיות רעים לו ורעים לעולם, וכיון שהם מתפשטים בקרב עם שלם אין שיעור להפרעות היוצאות והנפילות הרבות הבאות לרגליהן. אמנם, עוד הדבר תלוי בשיעור

החסרונות היוצאים מן השביתה השכלית לפי ערך הכשרון. כי עם שהוא חמוש בכשרון שכלי גדול לדברים הנעלים והנשגבים, מובן הדבר שטבע כחותיו מסכימים לזה הרבה, והשביתה ומניעות הדרישה מולידה בקרבו כחות רעים והפוכים מדרכי החיים לאין שיעור. אמנם, אותם שאין הכשרון שלהם גדול ומוכשר כל כך להצצה של דרכי עליון הגדולים ודברי יושר היקרים, אף על פי שמכל מקום הרי כל האדם נברא בצלם אלהים ואי אפשר שלא יהיה בשום עם ולשון הכשר והכנה לדעת את ד', מכל מקום כיון שהכשרון איננו בשיעור גדול, לעומת יתר חלקי הנטיות, ביחש לדברים האלהיים, לא תהיה השביתה גורמת אצלו כל כך קלקולים. על כן, אין כל אומה ולשון שבעולם ששכחת השי"ת והמיעוט של תלמוד תורה יגרום לה היזק כמו ישראל, שאין להם תקומה כי אם כל זמן שקולו של יעקב נשמע בבתי כנסיות ובתי מדרשות¹, וכבר עמדו על זה בניסיון. כי הם נוצרו מתחלת הגזע, והוכשרו אחר כך על ידי כח התורה והשפעת הנבואה, להמציא פעלים כבירים וכחות נאדרים בדעת ד' וכבודו ודרכי חיים הנובעים ממקור האמת היותר טהורה ונשגבה. על כן, כשהם מפסיקים מהעסק הטבעי שלהם הכשרונות לא ישבתו, כי אם יכבשו להם דרך לחזות חזון שוא ותהפוכות, דברי דופי ודעות רעות, המביאות אבדון להאומה בעצמה ולעולם, בצאתם אל הפועל. על כן, הכפירה השלילית, המספקת, אף על פי שלכאורה איננה כל כך רעה כמו עבודה זרה עצמה שמצבת דברי שוא בערך חיובי, מכל מקום היא ניר לחטאת מרי². כי לא יעמדו הדעות על אופן השלילה, כי אם מעצמן יבראו להן מושגים חיוביים³, וישובו בתור אמונה קנויה נשחתה. על כן, אין שיעור וערך לרעת עזיבתה של תורה המביאה לכל התוצאות השליליות, והרינו חייבים להתגבר ולהתחזק ב"ימין ד' רוממה"⁴, "ונדעה נרדפה לדעת את ד' כשחר נכון מצאו, ויבוא כגשם לנו, כמלקוש יורה ארץ"⁵.

פרק מב

הקצוות מתחברים, קילוסו של הקב"ה עולה מכל מקום, מגן עדן ומגיהנם, מן הצדיקים ומן הרשעים". על כן, על כלנו החובה מוטלת רק להגביר את כח הטוב בכל האפשרות, באופן שכל כך יתגבר ויתנשא עד שהכחות הרעים יהיו תוכים לרגליו², וירבו הודו ותפארתו. ראוי היה שהאדם יחיה וישתדל להשאיר שם וזכר לו בארץ למען הטוב והיושר, שזהו אהבת ד' הטהורה, אהבת דרכיו שהם חסד משפט וצדקה, אבל הדבר רחוק מן האדם מצד שפלותו. החיים עצמם עומדים במצב כל כך שפל עד שאי אפשר כלל להסכים שראוי להשתדל להתהוותם, ועוד יהיה זה צדקה. על כן, ההסכמה ממחזה ההוה היא מוחלטת, שנח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא³. אם כן, אין כלל במציאות שיצא הדבר הגדול של בנין העולם בהמשך סידורו ועלייתו, על ידי כח הטוב לבדו, על כן ברא הקב"ה את הכחות הקשים שהם גורמים גם כן רעות רבות, ומכל מקום הם מביאים לתכלית התיקון וסוף הברכה לבא⁴. על כן, בחטא יתחולל האדם⁵. ישראל אמנם נקדשו, שהם התחייבו בפריה ורביה ממצות ד' עליהם, מפני שידיעת השי"ת לאמתתה מובילה אל הידיעה של אושר החיים שסוף סוף יבא, על כן יש בזה צדקה ומצוה רבה להרבות חיים. אבל אומות העולם שאינן מוכשרות להשכיל כזאת, והדעה הבלתי משוחדת הנותנת נח לו לאדם שלא נברא⁶, היא עושה בעצם את העסק להתהוות החיים והבאתם — לחטא, ומכל מקום התכלית נעשית, "הוא אמר ויהי, הוא צוה ויעמד"⁷, עד שיחזור הכל לטוב. גם אם היה מתגלה הוד החיים והצפיה לעתיד כראוי, אין האדם מוכשר להתרומם כל כך לחפוף בטובה הרחוקה מצד עצם טהרת היושר שבנפשו. על כן, היצר הרע הוא הסרסור של המציאות, ומכל מקום האדם צריך

להשתדל לקדשהו בקדושה שכלית והדרכות נאות. ונמצא, שהוא מתעלה אל התכלית בדרכים נאים ומתקדש ומטהר עצמו מלכלוכי הדרכים האמצעיים.

כן הדבר בנוגע לכללות האומה. ראוי היה שכל כך יתרוממו הנפשות לבקש תקנתם וכבודם של ישראל בכל צד ואופן שיהיה, מתוך היושר הגדול והתכלית הנעלה לנו ולעולם, ומתוך הכמרת¹ הלב למצב הגלות האיום והנורא, והתשוקה היתה ראויה להיות כל כך גדולה עד שלא יעצרוה שום דבר ועיכוב, לא עיכוב מוסרי ולא עיכוב חומרי, אבל הידיעה שהכל ביד ד' ולתכלית נשגבה, וההבטחה שאנו בטוחים שנשוב אל מכונינו ואדמת קודשנו, היא החלישה את ההשתדלות וגרמה לשכך את הזריזות. אבל כל זמן שמזדמנת אפשרות לעשות, לא היה צריך כלל להיות נחלש כי הלא כל האמצעיים מעשה ד' המה. אבל ההכרה הזאת שכל האמצעיים מעשה ד' המה, צריכה הכנה רבה ועליה גדולה בהשכלה, בהרגשה ובחיים. גם צריך שיתעורר הרבה החפץ שנהיה אנחנו הפועלים כל מה שנוכל², אבל ירדנו, ולא נתרומם כל כך. מה עושה הקב"ה? הגביר חוצפא בעקבא דמשיחא שנתרחקו רבים מעומק הדעת והאמונה, ופרצו פרצות עד שנחלש רושם דעת ד' בקרבם, על כן אין ההבטחה מחזקתם, ונשארה התשוקה מצד המיית הרחמים והצרות ההוות, ומעט מצד כח ההתנגדות לאמונה ותורה ומצות, ומכל מקום ההתעוררות תפעול את שלה לחמם הלבבות להתנער ולפעול. ומצד יראי ד' ואוהבי שמו צריכה לבא הפעולה של התקדשות הפעולות, עד שנכוון לרומם את הנפשות שמה שנעשה על ידי הסמך של שכחת ד', יעשה ביותר ויותר על ידי הכרה פנימית להכיר את חפץ השי"ת, והוד קדושת המצוה הרבה — של העסק להשיב לבצרון שה פזורה, ולהכשיר הרוח לדרוש עצות נעלות ונשגבות איך להשמר מכל מוקש לב, כי אם עוד להרבות על ידי זה פרי ברכה בדעה ואמונה, במוסר השכל ושכל טוב, עד שיתחברו פזורי עם ד' להיות גוי אחד בארץ לשוב אל ד' מאהבה,

באהבה עזה ורוממה הבאה מהכרה והדרכה נשאה, מאוצרה של תורה שמחתמת חותם אהבת ד' ודבר קדשו על האומה בכללה. "ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב", ורוח ד' אשר עלינו תשפיע שפע ישע וצדקה על צאצאינו, "כי אצק מים על צמא ונוזלים על יבשה אצק רוחי על זרעך וברכתי על צאצאיך", "זה יאמר לד' אני, וזה יקרא בשם יעקב, וזה יכתב ידו לד' ובשם ישראל יכנה".³ והתכלית תבא מתוך ההתנגדות וההתגברות שתטהר את הסיגים ותעמיד את הרעיונות, מפרק לפרק ומתקופה לתקופה, על מצב טהרתם.

פרק מג

יסוד הסבלנות בדעות שיש בו כמה מעלות טובות בחיי החברה ותיקון כמה מדות טובות, צריך לבא לא כפי הרגיל לחשוב מפני הרפיון הנמצא בלב לאמתת הדעות הפנימיות שהן מקשרות את האדם לקונו, לתורה ולעבודת השם יתברך, שהרי אי אפשר כלל שיסוד תיקון המדיני יבא מדבר המביא רפיון והפסד³⁶ לתכלית הפנימית העליונה של האדם, התלויה לפי ערך בירור עוצם דבקות נפשו בשם השי"ת ובתורתו. אמנם, יסוד הסבלנות הוא בנוי על פי ידיעה האמיתית של עומק החסידות, שהנהגת השי"ת את עולמו היא הנהגה עליונה מאד, וכל הכחות אפילו ההפכיים הרבה הם מצטרפים הכל לתכלית הטוב. על כן, גם הטעויות בדעות והמבוכות, הכל הן צריכות לשעתן, אלא, שעם כל זה אין כאן שום ביטול לחובת ההשתדלות לכל מי שחננו ד' דעה והשכל ללמד ולהאיר את חשכת המעשים והדעות. אבל אותה ההתקצפות הבאה מתוך יאוש, או מתוך פחד, שמא יצא העולם חוץ מהכונה העליונה ח"ו, זהו מיעוט בטחון. והעיקר היא מידתו של ר' עקיבא שהיה מצחק אפילו כשראה שועל יוצא מבית קודש הקדשים³⁷, שידע שהכל חוזר לטובה³⁸. ובזה יתרחב הלב לשא באומץ רוח את כל החליפות, וללכת כנגד רוחו של כל אחד ואחד בטוב טעם, ולהזדרז לקנות דעה חכמה ודרכי המליצה והדיבור הנכון, איך להוציא אל הפועל בשפה ברורה ומדויקת את כל מחשבה טובה וקדושה המביאה אורה וברכה לעולם, כדי שתתקבל בדרכי נועם ושלוש, עד שיתגבר כח האמת ודעת אלהים אמת, ותורתו תהיה נשתלת

36. בכתב יד יתכן 'ניפסד'

יפה בלב רבים, למען יסורו מכח ידיעתם והכרתם הפנימית מדרכי רשע וכסל של הרשעים הולכי חשכים.

דרך תיקון הדור, הוא אמנם בתחילה הדרך הכללי, דרך הרוח, כי צריך לצקת רוח ד' אהבת התורה והמצוות, והדעות המביאות לזה, והמדות וההרגשים המתחשים להם, על לבב בני הנעורים. וכל זמן שצריך לעבוד על דרך הרוח הכללי, שלא יהיה הפוך מדרך רוח ד' אשר עלינו, אין צריך כל כך לדקדק בתוכחת המעשים בפרטיות, כל זמן שמרגישים שהדברים עוד לא יהיו נשמעים. כי כמו שיש בחולי הגוף חולי הנפש – שכחות הנפשיים מתחלשים ואחר כך בא על ידי זה רפיון וחלישות באיברים, וישנם גם כן חולי הגוף שמקום המחלה הוא העצם והבשר ומכל מקום על ידי זה נחלש גם כן הכח הנפשי – וצריך לרפא את החלאים שיסודם הוא מחלת הנפש בדברים המרפאים את הנפש, וחולי הגוף בדברים המרפאים את הגוף, אף על פי שהמחלה מתגלה בשני האופנים, בשני החלקים בגוף ובנפש, מכל מקום הדבר הולך אחר השורש. כן הדבר במחלות הזמן, שנחלה כח הרוח מפני שזה זמן כביר שלא שמנו עסק קבוע איך לכוון את רוח ישראל בדעת והשכל בדרכי השי"ת לפי הערך הנדרש, על כן עלו במערכות של חינוך הרוח קמשונים וסברות של בוסר, והולידו על ידי עצמם או על ידי גרמתם כמה חסרונות. וזרות הרוח לתורה ולישראל, שעושה מחיצה של ברזל בין ישראל לאביהם שבשמים, גרמה קציצת נטיעות המעשים, כי הם מוצאים את מעשי התורה והמצוות כמו זרים לרוחם, "אכתב להם רבי תורתי, כמו זר נחשבו".² על כן אין מועילות פעולות פרטיות איך לקרב אל המעשים, כי אם צריך לכוון את דרך הרוח על ידי הסרה של יתידות הדרכים שעמדו לשטן לדרך הרוח, וללמד את הוד והדר, את החן והיופי, את האמת והצדק, שיש בדרך ד' הטובה והרחבה, עד שנזכה להביאם למדה זו שיהיו המעשים קרובים ללבם ונשתדל אז בתיקון המעשים. אבל להקדים המעשים כל זמן שהרוח הוא זר ומהרס, אין בו תועלת.

כי אם לאט לאט צריך לקרב את הלבבות ולהמשיכם גם כן למעשים, שהמעשים הם הגורמים היותר גדולים לתחית הרוח וקדושתו. אבל העיקר צריך שיהיה טהרת הרוח, ואחר כך תבא הברכה המעשית, שהיא החותמת והתכלית. "כי אצק מים על צמא ונוזלים על יבשה אצק רוחי על זרעך וברכתי על צאצאיך. וצמחו בבין חציר כערבים על יבלי מים. זה יאמר לד' אני וזה יקרא בשם יעקב, וזה יכתב ידו לד' ובשם ישראל יכנה". אמנם צריך על זה משקל גדול והבחנה גדולה, מתי להניח, ומתי להתחיל זירוז המעשים בצירוף חינוך הרוח הכללי.

פרק מד

שלש מחשבות משוטטות כעת בעולמן של ישראל, וכל זמן שתהיינה מפורזות הן וענפיהן, הן מתחככות זו בזו ונלחמות זו בזו, עד שכל אחת מתאמצת להרוס את אשר השניה בונה. אבל, כשישובו הלבבות למנוחה ויכירו כי כל אלה יחד למקום אחד פונים, והנה וענפיהן צריכים להתאגד למטרה כללית אחת שאין עמה פירוד וסתירה, אז תחת החיכוך הסותר תמצא לנו השתתפות הכחות שכל אחד מחזק את חבריו ומאציל עליו מהודו, בתחילה בכללות ואחר כך גם כן בפרטיות ובענפי ענפים.

המחשבה הכוללת היא אמנם בכל אלה מחשבת הכל לדאגת האומה בעד כללותה, ובזה היא מתעלה מירידת הדאגות הנמוכות הנבלעות רק בגבול היחידים. שכל זמן שהדאגה מסובבת רק בחוג היחידים, איננה עלולה לרומם כל כך את הלבבות, שהרי סוף כל סוף דאגת יחידים מסובבת ומסבבת רפיון, רחמים של הכמרת^ה הלב וכיוצא בזה. אבל דאגת הכלל, אומה שלמה מצד כללותה, זה מוסיף עז והדר לכל המשתדלים בזה וממלאתם גבורה וכבוד פנימי. המחשבה האחת, להגן עבור הכלל גם כן במצב הגלות, גם בארצות אויב, לדרש משפט וזכויות אדם בנימוס ודין. והנה אם היתה רק המחשבה הזאת לבדה מושלת, היא מסוכנת מאד. מגזעה יצא הריפורם, וכבר נסינו למדי מה שהיא נותנת לנו, רפואתה חלושה ומכתה אנושה.

אבל הלא עוד מחשבה אחת יש, שרוחה נמצא בראשונה, והיא מתפשטת גם כן להלן. המחשבה הכללית היא, כי גם בארץ אויב איננו עוד מבקשים זכויות אדם בשכר ביטול הצורה הלאומית שלנו, כי אם בתור עם. גם עם שלם שהוא יושב בארץ ועוזר להצלחתה הכללית יש לו המשפט לתבע זכויותיו, כמו ועוד יותר

מאדם פרטי. וכמו שכאשר היינו במצרים היינו לגוי, מצויינים³⁷, ומכל מקום היתה הרשעה רבה על מה שאמרו "הבה נתחכמה לו"³⁸, עד שאלהי המשפט הראה בפועל את עותתם עלינו, כן גם כן כעת על אדמת נכר, עלינו להשגיב בכחנו הכללי ולהיות לגוי בכל הדרכים והענינים המשמרים ומקיימים ומפריחים את כחותינו הכלליים, ועם זה לדרוש הזכויות במשפט וצדק. וזה אמנם, יביא להמחשבה השניה³⁷ — להשתדל עם זה לרכש לנו אחוזה בתור עם לבדד, באופן שנוכל להתרומם ולהתעודד כראוי. כי איך שיהיה, יש גבול לדרישות הלאומיות בגלות גם מצד המשפט, אף על פי שכמעט אין גבול לדרישת היחידים בתור זכות אדם.

אבל המחשבה הזאת לא תאמר די. שהרי אין לנו ארץ שנוכל למצא את ערכנו האמיתי כראוי, שנשא את דגלנו העבר כאשר יאתה, אם לא נשוב למקור חיינו, לציון, לארץ חמדה אשר בה ראינו את יד ד' עלינו שהפליא אותנו מכל העם אשר על פני האדמה. על כן, אף על פי שאי אפשר לנו לעכב כלל את הפעולה להתאזר בעז עם בעל ארץ נושבת ועז שלטון פנימי, בכל מקום שימצא לנו³⁹, כיון שאין ארץ ישראל עדיין מוכנת לנו, מכל מקום אנחנו צריכים להתקשר הרבה לאה"ק על ידי יסוד מרכז רוחני עליון, באופן שהישוב הקטן שבארץ ישראל יכלול בקרבו את שלש המחשבות גם יחד, וישפיע על התעודה הכללית, בין שבפיזור הגלות, בין שבאכסניא, שהיא עתידה להיות מוארת באורה של ציון. וכשם שהפעולות השלש, והפועלים, צריכים להיות נמזגים לענין אחד, כן הענפים צריכים להתכנס למקום אחד ולחדול ממלחמות וקטטות, ולהתחבר לאחדות ולשלום.

אמנם, המחשבות הן נובעות מחילוקי הנטיות מפני שמעטים המה אנשים שסוקרים כמה צדדים הנצרכים לפעולה כללית, והמון המחשבות והדרכים שיש בכל צד נראים כסותרים זה את זה, אבל

37. הכוונה: הנוספת

באהבת השלום ועומק הדעת מתבררים הענינים איך שאין סתירה בכללים, וממילא אין גם כן סתירה בענפים. היראים, הלאומיים, המתבוללים, כל אחד מהם לפי ריבוי השינוי שיש במדרגותיהם הפרטיות של כל אחד ואחד, כל אחד יונק ממחשבה אחת בפני עצמה. וענין דרך התיקון, שיעשו אגודה אחת ויקבלו אלה מאלה רק הטוב הגמור והתיקון בידיעה ובמעשה בתכלית ההצלחה כל אחד על ידי ההכרה כי על ידי ההשתדלות בשלש המחשבות והחפץ להביאן לפעולה, כדי שתצמח מזה התכלית העליונה שאורה הוא דוקא בציון הר קודש אלהינו, דוקא מחיבורם תצא ישועה וכבוד ד' יראה על עמו, ארצו, ונחלתו. "ונתתי בציון תשועה לישראל תפארתו".

פרק מה

כשאנו באים להכניס בנו את צעירינו, אותם שנפגעו מתגרת יד הדעות הרעות באופן שנתקלקלו אצלם יסודות התורה ועקריה על ידי אותם הפקפוקים שהכניסו בהם בעלי ההרס והשלילה, צריכים אנחנו ללכת עמם ממדרגה למדרגה. בתחילה, אנחנו צריכים להציל את המעשים, את היסוד המוסרי, ואחר כך נוכל לעלות עמם גם כן עד תמצית החשבון של הדעות. אבל קודם שנבצר להם מקום הגון במעשים, אין תקוה כלל להשיבם אל הבצרון של הדעות. כי מי שמעשיו מקולקלים ומטמא את עצמו בעבירות בפועל, בפרט כל זמן שההסכמה גברה אצלו שכן יהיה מנהגו כל ימי חייו, שוב איננו מוכשר כלל להודות על האמת ולחדור עד עומקה אפילו רק בחדרי לבבו, ולא תועיל שום תוכחה והתוכחות. על כן, בתחילה צריך להעמיד אותם על בסיס נכון מעשי, אף על פי שאי אפשר שיהיו המעשים כהוגן כל זמן שהלב ריק מדעות אמתיות, ומכל שכן כל זמן שארסן של דעות רעות עוד מוצא מקומו בו. מכל מקום, אף על פי שבודאי בדרך קבע אין מקום למעשים מתקיימים בלא דעות טהורות המגינות עליהם כראוי, אבל אנחנו צריכים להשתדל רק למצא מעמד ארעי למעשים עד כדי שתתחולל דעתם של צעירינו הנהוגים כשבויי חרב בידי משפיעים מתעים, ויוכלו לקבל השפעה טובה ונאותה של דברי יושר ואמת שאנחנו חייבים ללמדם מעומקה של תורה. בזה תהיה ודאי תועלת גדולה כשנעמיד אותם על מעמד המעשים, להיות חיים חיים כשרים ככל עם ד', שלא לפרש מדרכי ציבור. והתשובה המעשית גדולה היא מאד, מפני שהיא מכשרת את הלב להתשובה היותר עליונה, תשובה מאהבה, הבאה בחסד ונדבה ודעת נפש. הבסיס האמיתי הוא תורה שבע"פ, שיסודה היא קבלת האומה⁸,

שעל זה אין לפקפק כלל. ואין צריך לדרש בזה דרשות מופשטות, כי אם לשאול "הלנו אתה אם לצרינו"^כ. על כן, אפילו תורה שבכתב נתקדשה בקדושת תורה שבע"פ, וזה נעשה בימי אחשוורוש "קימו וקבלו"^י, שנעשתה הסכמה כללית לקיום התורה בפועל לדורות עולם, על ידי הכרה פנימית שהיא יסוד חיינו. על כן, שוב הפרטים הולכים ונמשכים לפי גודל החבה של האומה, ומי שמחבב את האומה יותר הוא מתחסד עם קונו^ז, ושומר את כל הדברים המעשיים שהם קניני כנסת ישראל ברב דיוק. על כן, הננו פטורים מחשבונות רבים של תרמית הכפירה המנקפת את הלב, כי הדברים ההיסטוריים אינם צריכים לשום עדות והתפלספות. זהו היסוד הנמוך התחתון^ח, אחר כך עולים מזה להיסוד היותר גבוה, להכיר את ערכה של כנסת ישראל ואת קדושתה, את הבדלתה מכל העמים, ואת אשר היא מופלאת מכל משפחות האדמה בבחירה האלהית הגלויה והמופלאה. זה יתן עז והדר למעמיק וחוקר להתעלות במעלות הקדושה והאמונה, לבא ליסוד תורה שבכתב, שגם עם כל ריחוק הזמן כל האמת האלהית והעדות הנאמנה גלויה לכל. וכאשר הכפירה אין בידה שום טענה ודאית^ט, כי אם מה שמנקפת את הלב ומטילה ספיקות בחלושי הנפש הפורשים מן התורה ושמירתה, על כן, אם היו הכופרים אנשים ישרים והיו אומרים לכל הפחות, כחק אוהבי אמת, שהם מסופקים באותם היסודות שיראי ד' המאמינים מחזיקים לברורים ודאיים, אז היה מיד אפשר להשיב להם ולהשיבם בתשובה שלמה, בבירור שוקט ובטוח, להציע סדר הטענות ולמה הם מסופקים בדברים ברורים וגלויים. כי למשל, על יסוד מציאות השם יתברך, הלא לא רק מהתורה לבדה ידענו, כי אם גם המון גדול של חוקרים חפשים השיגו בשכל ובמדע; וכי מדרך המוסר והאוויר של החיים יש בידיעה הנשגבה הזאת טובה רבה למין האנושי, מבורר גם כן לכל מבין. אלא, שנמצאו אנשים רעים וסכלים בכל דור שהשתמשו בידיעה הגדולה הזאת, שהיא האמת הכללית ואורו של עולם,

בדרכים רעים, מפני שאמרו רק את התיבה ולא הבינו בה כל מושג עליון פנימי, על כן נהפך הדבר לרועץ. אבל, על כל פנים מה עלינו לעשות? עלינו לטהר את המושג על ידי השפעה של תלמוד תורה חכמה ודעת אלהים, שאז יצא לנו אור האמת בהדרו ונקבל ממנו את הטוב ואת הקדושה שמשפיע על יודעיו ומתהללים בשם קדשו. וכיון שמציאות השם יתברך ואחדותו מתבררת, ודאי התורה כולה כבר סמוכה לה, שכדאי הדבר שהאומה שהיא הביאה לידי פרסום כללי את הידיעה הזאת בעולם, שתהיה נושאת עליה לעולם חשיבות מיוחדת, ולחשיבות מיוחדת שלה צריך לזה הסתוריא אלהית מיוחדת, שזה נעשה, ולהמשיך את הכח ההיסטורי הזה צריך עם זה כל התורה כולה, לכלליה ולפרטיה. ואם יאמר אדם על איזה פרטים שאינם מובנים לו, נוכל להשיבו שכל סדר כללי על כרחך ימצאו בתוכו דברים שלא יובנו לכל יחיד, ודי לאיש חכם המבין אל כללות התכלית להוקיר את הפרטים בשביל הכלל, וכל מה שיוסיף חכמה, יוסיף אורה בפרטים גם כן. וכל מה שתהיה גדולת האומה יותר חקוקה בנפשו, יהיה יותר מכבד בכבוד אלהי את כל מנהגיה ותורותיה, וממילא היו כל ציורי השוא של הכפירה הולכים ובטלים. אבל הכופרים המה רעי לב, ואף על פי שהם יודעים שאין הכפירה עומדת כלל על יסוד ודאי, הם מתפארים שהם כופרים מוחלטים, ומתאמצים להשפיע מרוחם על העולם, ובזה הם ראויים להיות שנואים ומתועבים כמו שהם באמת. ועל ידי התגברותם הם מעוררים רעות וקטטות, ומשביתים שלום אנשים ישרים, בין בפועל בין בציור, עד שמזדמן הדבר שההכרח מביא לצאת כנגדם ברדיפות בפועל, שהם דומים לכלבים שוטים הנושכים ומזיקים, שאפילו להבחין אם הם חייבים בדבר או לא אין לנו, שאין אנחנו צריכים לראות כי אם את השיעור של ההיזק הכללי הנצמח מהם כדי לעמוד על נפשנו מהם ומהמהם. והנה עד ימי אחשוורוש היתה התורה נהוגה רק משום כפיית ההר כגיגית", ובכללות האומה היה רצון הפכי, והיה תקיף יצרא דעבודה

זרה. כי לא הכירה האומה בכללותה, איך שאפילו לצורך קיומה הטבעי לה, אי אפשר לה כלל בלא תורה. ולהתנשא עד המדה העליונה, שיש צורך עליון לתורה בשביל קיום העולם כולו באחרית, על זה לא יכלו להגיע רק השלמים מיחידי הסגולה^ט. על כן היו אומרים אחר הגלות ביחוד "נהיה כגוים כמשפחות הארצות לשרת עץ ואבן", ובאה התשובה "חי אני נאם אדני ד' אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם"^י, ואז היה צריך להמשיך את כח קבלת התורה מהר סיני דוקא. והנה כל רושם אפילו היותר גדול הוא מתקטן והולך במשך הזמן, על כן, עם כל עומק הרושם שעשה מעמד הר סיני וכל מעשה ד' הגדול של יציאת מצרים על ישראל ועל העולם, מכל מקום, ברבות הימים הכח מתמעט. וזהו שאמר המן: אלהי שלהם נעשה ישן^י, על כן, אין כח פועל כל כך בקרבם, וממילא אפשר לכלותם או לאבד צורתם. אבל מאת ד' היתה זאת, שאחרי עבור תקופה הארוכה שהיה מעמד האומה ברפיון ביחש לקישורה עם התורה מצד פנימיות הכרתה, הכירה אחר כך בימי אחשוורוש שיסוד קיומה הוא דוקא התורה, ועל כן קבלוה^י ברצון כללי וחפשי, שמעתה אין אנחנו צריכים להמשיך את יסוד התורה בפועל לענין הקיום המעשי מהכפיה, כי אם מקבלת ישראל ברצון. והוקבע כח הכרה כללית, שהאומה לא תחזור מהסכמתה כי זה הוא כחן של ישראל שהם "בנים לא ישקרו"^י, כיון שקבלו ברצון והכרה עומדים לעד בהכרתם, עד שמעכשיו, הם מביטים על היחידים הפורשים מהם ובוגדים בתורה וקיומה ביד רמה רק כפושעים מדיניים שחטאם יעלה עד שמים, מפני שהם פושטים יד בחיי האומה, שלבד מה שהיא אומתם שהם חייבים לחזקה ולאמצה, והם מחללים את כבודה וממעטים את דמותה וכחה, גם בכלל לאנושות היא אומה כללית, מעיין חיים. על כן, הם יותר רעים מסתם פושעים מדיניים שבכל עם ולשון, והם רעים לשמים ולבריות. אמנם, אף על פי שלענין הקיום המעשי הדר קבלוה בימי אחשוורוש והננו רואים בזה יד ד', אף על פי

שהוא בהסתר, מכל מקום לענין הערך של הכבוד והאלהיות שבתורה ודאי הדבר נמשך ממעמד הר סיני, אבל כיון שיש הבסיס המעשי, והאלהי מפני ההוכחה ההיסטורית כבר אין שום יראה מעקרי חיורי המקיפים את הר סיני, שצורתם היא צורת חמורים כסיפור רבב"ח^ט. ואפילו ירבו דברי הבל ומחשבות תפל כחול הים, לפקפק על זמן כתיבת התורה וסידור פרשיותיה, אין זה מעכב אצלנו אפילו כמלא נימא מאמונה שלמה, שתורתנו תורת אמת היא וחיי עולם לנו עדי עד. מפני, שכך הכרנו כולנו בהכרה כללית וטבעית פנימית, מוסיף על העדות המסורה מאבותינו מצד גלוי שכינה, וכך אנו חפצים לחיות להיות לעם לד' אלהינו, ואנו מכירים שאין לנו שום קיום אחר בעולם כלל, כי נתברר לנו שמושג האלהות הוא נטוע בעומק הטבע האנושי, ואי אפשר כלל שתהיה אומה שלמה וחיה ומתקיימת בלא דעת של ענין אלהות^{טז} ועניני עבודת אלהים. וכיון שכן, אפילו אם יפתה לבבינו חלילה אל הכפירה והשלילה, הלא לא יעמוד הדבר כי אם עד ארגיעה^{יז}, ומתוך השלילה יתחיל הדמיון לשוט לבקש לו מחשבות רוחניות ויתעה בתוהו לא דרך^{יח} של עבודה זרה ותועבות^{יט}. ולבד מה שלנו אין ודאי שום תקוה לחיות על זאת הדרך, כי כל ההיסטוריה שלנו חתומה היא בחותם אמת של ד' אלהים אמת, עוד הדבר מביא אסון ואבידת תקוה של התאחדות לכל האנושות. וכיון שאנחנו רואים שדבר אלהינו יקום לעולם^כ, וכל דברי ד' באו עלינו, ואנחנו חיים וקיימים, וחפצים חיים לעמנו דוקא על פי סדרנו ותורתנו, ממילא אנחנו יודעים גם כן את הערך הפנימי של האמת של אמתתה של תורה במה שנוגע לענין ערכה האלהי שאין לה סוף ותכלית. ומכל מקום, לעולם ברית תורה שבע"פ הבאה מכח הכללי של האומה עומדת להיות סייג לתורה עדי עד, כדי שלא נהיה צריכים לבא עם אפיקורוס ישראל בטענה של מחקרים דקים, כי אם להודיע שאנחנו חפצים לחיות דוקא עם התורה, ועל כן אנחנו אוהבים אותה באהבת ד' יתברך, ואוהבים אנו את כל המעשים,

הלימודים והדעות, שמביאים לאהבתה ולכבודה, וממילא אנו מוכרחים לשנא את שונאיה ולבזות את בוזיה, שהם שונאינו ובוזינו. על כן די להשיב לאפיקורוס ישראל את התמצית של ההסכמה הלאומית^{כא}, כשהוא בא להצר לנו. אבל אפיקורוס נכרי^{כב}, לו נוכל לומר טענות שכליות ומושכלות והוכחות כי איננו מחוייב להכנס בהסכמתנו, ומכל מקום ראוי לתקן גם אותו, כדי שיכיר על כל פנים כבודה של תורה ואלהיותה למען יוכל לקבל ממנה אותה ההשפעה הכללית שהיא משפעת על כל באי עולם ברואי בצלם אלהים. וכאשר ההכרח של הטענות השכליות סר מחוג המעשי מפני שיסוד תורה שבע"פ מקיימת הכל, אז השכל חפשי, ובחופש והרחבת הדעת יוכל להגיע לאמת האהובה. ואחרי כל העומק והבירור יגיע לאותם המושגים המקובלים, שהוא הכלל של התורה, יכולת ד' והשגחתו, שיתר הפינות התוריות נמשכות מהם והולכות על ידי בחירת ישראל ועליית ערכו, נצחיותו, ופעולתו על העולם. והדברים עולים ומתעלים עם נצחיות החיים והכרה עליונה בסוד ד' בכל מעשיו, שמלכותו מלכות כל עולמים וממשלתו בכל דור ודור^{כג}. וכל מה שהכרתנו הפנימית מתגדלת, ועינינו נפקחות יותר להביט אל האורה הגדולה של התורה, ואת האלהיות הגלויה המובלטת מכללותה, אנו חודרים עד פרטיה, והננו מכירים שכולם הם לנו פרטים של חיים, ומתגדלים על ידי כחותינו האנושיים הכלליים, והכרתנו הלאומית, והננו חפצים עוד ביותר להבליט את צביונינו בפועל, לשוב אל המקום אשר היה שם אלהים אדיר לנו^{כד}. וכשאנו פוגשים על זה דרכים ועוזרים, הננו רואים איך יד ד' עשתה כל אלה, על ידי כחה של תורה שהיא קיימתנו עד כה, והננו שבים ומביטים על שורש מחצבתנו אל אבותינו הקדושים אברהם יצחק ויעקב על פעולתם, ועל כל היקף התולדה הראשונה, עד שהננו מוצאים את עצמנו מוקפים מכל צדדים בים של אור מאורה של תורה, עד שכל עצמותינו תאמרנה שהיא כולה דבר ד', וכל דבריה אמת וצדק^{כה}, נתנו מרעה אחד^{כו}, על ידי נאמן בית^{כז}, שלא קם

כמוהו^כ, להוציא מבית עבדים גוי רומסי חומר^{כט}, ולהרימם במצב עליון כזה, שיהיו ראויים להתקיים קיום ארוך ומתמיד, ולפעול עוד להאציל מרוחם על עמים רבים, להעלותם עילוי מוסרי, ולהיות עומדים מוכנים להתנשא, אחרי עבור המון גלים של תלאות עליהם, שבהתקבץ כח השכל, המחקר, העיון, הרגש, החפישה, והסקירה ובחינת התולדה הכללית והפרטית יחד, נעשה כח האמת כל כך מובלט, עד שאין צריך עמו מופתים פרטיים, כמו שאין אדם צריך למופתים על מציאות עצמו וישותו, כל זמן שהוא מרגיש את עצמותו, בהיותו שלם ובריא בגופו ורוחו, וכיון שכחן של ישראל מתחזק, כח הרשעה נחלש והולך, עד שיכונן כסא לצדקה, לאמת ואמונה ודעת אלהים, על כסא דוד ועל ממלכתו, להכין אותה ולסעדה באמת ובצדקה^ל.

פרק מו

יסוד החירות שאליו מתאווה מין האדם בטבעו, הוא שיהיה יכול לחיות על פי טבעו הטהור בלא שום מעיק ומכריח – לא העקה חומרית, לא מוסרית, ולא שכלית. וכן כל עם ועם שכבר עלה למעלה זו להכיר הכרת עצמותו יפה, הוא כבר שואף לחיות על פי טבעו הטהור, ומתפרץ בעז לנצח כל הגדרים שמקיפים אותו מסיבות שקדמו שאינם מניחים אותו לחיות על פי טבעו.

והנה כאשר נחפש בטבע כלל האדם, נמצא שישנם דברים רבים שהם נדמים שהם מיסוד העבדות ובאמת הם עיקר החירות, מפני שמתגלה בהם ועל ידם דוקא, צביון הטהור של הנטיה הפנימית האנושית. וישנם דברים כאלה שמתדמה לכאורה שהם ממכשירי החירות, ובאמת הם מעבירים את האדם מחייו הטבעיים ומשליכים אותו לתוך עמק שחת של עבדות נוראה. ועל זה צריכים תמיד טובי בני אדם וחסידיהם לעמוד על המשמר, להורות לבני אדם את הדרך של החופש האמיתי שאליו הוא נושא את נפשו, ולהצילו מהעבדות הבזויה, בין אותה שהיא גלויה בניוולה, בין אותה שמתלבשת בצורת חירות, שהיא עוד יותר מסוכנת ומביאה רעה איומה לכלל המין האנושי.

כאשר נבא לכלל חשבון בטבע הטהור של האדם, בין הנטיה לאמונה או לכפירה, בכללות, נמצא ברור, שהאמונה היא לאדם טבע נטוע, טבע מחוייב בכלל. כל יסודי החיים בכללות בחיי החברה לא יוכלו כלל להתקיים אם לא יתחבר עמם כח האמונה, במה שראוי להאמין, ובמדה שראוי להאמין. החיים המוסריים לא ימצאו מעמד כל עיקר מבלעדי משען האמונה. אין החברה האנושית יכולה להעזר מעזר השיתוף בכל כשרון של חכמה ודעת, כי אם בעזר האמונה. נאמין לרופא המוסמך ומוסכם שירפא את

החולה, ונמסר אליו גם כן לניתוח מסוכן במקום סכנה. נאמין לחושבי מחשבות בכשרון כשיציעו לפנינו ענין מדעי הדורש שיתוף מעשי, אפילו אם לא יוכלו המשותפים כולם לרדת עד סוף מיצוי החשבון. נאמין להורינו אשר בחסדם נתגדלנו, שהננו יוצאי חלציהם, והננו ממשיכים על ידי זה את סדר חיי המשפחה והמולדת. אלה וכיוצא באלה הם תוצאות הטבעיות של האמונה. ויותר מכל אלה עומדת בחוזק עז טבע האדם — האמונה באלהות. זאת התכונה היא מגלה לנו את טבע האדם, בין בחיי הפרטיים, בין בחיי הציבור. יחש לאלהות מרגיש האדם בעצם טבעו, על כן לא נמצא שום קיבוץ אנושי שיהיה קיים ומסודר באיזה אופן, שיהיה בלא זיקוק לאמונה באלהות, יהיה באיזה סגנון שיהיה. וזה מראה לנו בגלוי את טהרת הטבע של הנפש האנושית. אשר על כן כשאנו רואים לפנינו שני דרכים, הדרך האחד הוא לרומם את יסוד האמונה מתהום השפלות של הטבעיות הגסה שלו, שנפל בה מצד בערות האדם וחולשת נפשו, שאז נשיב לו את טבעו הטהור בעוצם מעלה ורב יתרון; או הדרך של השלילה, לכפות את טבע האדם, על ידי אמצעים מלאכותיים חוץ לטבעו, ולהזקיקו לעקור מלבבו את יסוד האמונה. הננו רואים שהדרך הראשון הוא דרך האורה, דרך החופש הגמור, שכל היסוד התרבותי נשען עליו לאמתתו, לא לקלקל את הטבעיות האנושית כי אם להכשירה, לרוממה ולעדנה, ואז יחיה חיים בריאים מאושרים ומתוקנים. והדרך השנייה, דרך הכפירה והשלילה, היא דרך העבדות, ההתגברות שלעד לא תצלח, להעתיק את האדם מטהרת טבעו ולעשותו הולך כצל בלא מעמד של חיים רעננים, מה שלא יצלח לעד. ולא תוכל הכפירה המוחלטת להתפאר שמצאה ידה לכוון שום קיבוץ הגון הנמשך ומתקיים, אפילו באותה המדה שעשתה השפלה שבאמונות. מפני שאפילו האמונה היותר שפלה יש לה בסיס טבעי באמתת המציאות ובטבע הנפש האנושית, על כן היא מתקיימת בצורתה כל זמן שהמחזיקים בה עומדים על אותו המעמד הנמוך שיוכל להסתפק באותו המושג

האמוני הצר והשפל, ואחר כך כשהציבור מתעלה, היא קונה לו מושגים יותר מנוקים ומבוררים – מזדמנים סבות ומעוררים שמרחיבים ומטהרים את מושג האמונה באלהות על מעמד יותר ברור ויותר נאצל ועדין. אבל השלילה איננה כלום, ולא נבראה בטבע החלק הרפה שבמין האנושי כי אם כדי להיות לכח מעורר על יסוד הטהרה של המושגים של האמונה. על כן, הם מתגברים ביותר בעת מעבר מתקופה לתקופה, שאז העם עומד לטהר את המושג החיובי. מעוררת אותו השליליות שאין עמה על כל פנים מושגים של טעות חיובית, מפני שאין עמה כל חיוב, וכחה לעולם רפה ומפוקפק, לאזר חיל, להחליף את הציורים הצרים והרקובים (על) [ב] ציורים חזקים, בריאים ואיתנים, כדי שאותו היסוד הטבעי, שהוא האמונה באלהות, יתרומם למעלתו היותר רוממה, שהיא התעודה המנהלת את האנושות לחופשתה הגמורה.

האמונה באלהות כשהיא צריכה לצאת לפעלה בחיים, צריכה היא ע"כ למעשים מסמנים ומגבילים מושגיה. והמעשים, היא לוקחת מחיי המוסר הכלליים הטבעיים כמה שאפשר, ומצרפת גם כן את המעשים הנאותים לכל אומה לפי טבעה, לפי מקוריותה, ולפי מקריה וסדרי תולדתה, כדי שתהיה מבונה³⁸ יפה בעומק החיים. ומיד ד' השליט בעולמו, מזדמנות הערות בלב גדולי רגש וחפץ המסויימים בעולם³ לכונן סדרים (סדרים)³⁹ כלליים, בכל עם ולשון לפי ערכם. אמנם, להתאים את הדעות הרחבות והטהורות עם הטבע האנושי הישר והפשוט, זוהי מלאכת הקולטורה הכללית, וביחש לדעת אלהים זהו חלק ישראל בעולם, עד שהדעה היותר עליונה של מושג האלהות, שאפילו כשיתעלה המין האנושי בתכלית

38. בכתב יד מצוי כתם דיו לפני המילה ואחריה 'בונה', ונראה שהיה כתוב מבונה

39. המילה נכתבה פעמיים, בסוף העמוד ובראש העמוד הבא, ונראה שנכתבה בטעות

מעלתו לא יוכל לבקש רם מזה, מפני שהוא רם על כל רמים – אחדות ד', זה נשאו ישראל בעולם, ונגלה בחייהם הלאומיים. על כן, יש טבע מיוחד לעם ישראל לנטיית דעת אלהים הטהורה, שעל פיו הוצרכו להדרכה מיוחדת, שהתגשמה במעשים על ידי תורה, בגילוי יד ד' בכל אורך ההסתוריה הנפלאה, יציאת מצרים, מתן תורה, ברית אבות ועוד. ובפרטיות הכירה האומה שחייה הטבעיים הפרטיים צריכים לכל כך גוונים מעשיים שהכל יהיו נסמכים על יסוד דעת ד' הטהורה ואחדות עליון, ישגב שמו לעד, עד אשר יסוד ההכרה העצמית של האומה בצורתה, הוא יסוד תורה שבע"פ, הכולל שלטון כללות האומה על עצמה כפי עצם טבעה שהולך מראש צורים עד סוף כל הדורות. והמתקומם להרפות הקשר, הלא הוא מתקומם גם כן על החופש הלאומי, והוא בא מעבדות המתלבשת במסוה החירות, שעליה צריכה לבא הזהירות היותר אדירה מהארס שיוכל להתפשט מזה במחלת השלילה, הנוטלת יסוד החיים מכל עם ולשון וקל וחומר מישראל, שכל כך עמוק ומיוסד הוא מכון החיים הכלליים והפרטיים שלהם על בסיס הדעה החיובית של יסוד אמונת אלהים חיים ועל תוצאותיה, בחיים, בחברה, במשפחה, במעשה וברוח.

וזהו פשוט, שכמו שבטבע הילדות מתגלה גם הכשרון היותר נשגב, כמו המצייר האמן יצייר ציורים דלי ערך בילדותו, וזהו אות על פנימיות מציאות כשרונו; והילדה תשתעשע בבובה עשויה, מפני נטייתה העצמית הטבעית לגדל ילדיה בגדלותה; כן האנושות הספיקה בילדותה ביחושים של הציור של האלהות כפי הערך הקטן והצנום של הילדות. אבל מה היא העבודה? בכל עת שהאנושות הולכת ומתבגרת, על בעלי הרעיון הנשא והרוח החפשי הטהור להשיב לאנושות את חופשתה הטבעית, ולהעמיד את הנטייה הפנימית שלה, שמצד הצד היותר עליון ופנימי שברגשותיה, על הבסיס היותר טהור ונשגב. אבל לשוא יתעמלו החפשים הרפים,

שחופשתם היא מלה ריקה מכל מושג חופש⁴⁰ כזה שאין בו שום מחשבה ברורה וודאית היכולה למלא את האדם בכללו רענונות ועז של חיים, מחשבת השלילה שאין כחה כי אם בספק ופקפוק, ולהיות משוגע ממראה עיניו. לשוא יעירו מלחמה על המציאות, ימין ד' רוממה והיא תעשה חיל. כי אי אפשר לכלוא את הרוח והוא בגאותו ירקיע לשחקים, ועד אל אלים יגיע, וכהנדוף עשן ינדף כל חלושי רעיון, שכחי אלה, המחלישים את עז החיים בחולשת נפשם ורפיון רוחם, ומתפארים הם עוד בשקר שהם גבורים, בשעה שכל החופש האנושי היותר אדיר ונשגב האצור בממשלת המחשבה היותר רוממה ונשאה, הוא נצב להם כצר.⁴¹ "יושב בשמים ישחק, ד' ילעג למו".⁴²

והנה המחשבה העליונה של דעת ד', שהיא יסודו של עולם, ורק בה ימצא האדם צדקה ועז, צריכה טיפוח עצום איך להרגיל את כל החיים עמה, איך להתאים את מה שנראה נמוך ופרטי עם מה שהוא נשא, נשגב ונעלה. הרגל זה לקח על עצמו עם ישראל. וכדאי הוא זה לאנושות בכללה להקציע לה עם אחד היותר מוכשר לזה, להקנות על ידי עבודתו התמידית בהתרגלות ארוכה ובכשרון מיוחד הבא על ידי נחלת אבות ושלשלת היסטורית שישא עליו, את הדבר הכללי הגדול הזה העומד להיות לנס עמים, לכונן את המעמד החפשי של הרוח האנושי על בסיסו הנאמן לו, שאיננו יכול להיות, לא על ידי השלילה החלושה בעיקרה שאינה נותנת כלום ואין בידה לרומם רוח האדם כלל, שכל כחה של השלילה אינו כי אם להשקיע את האדם בחומריותו, וכל מחשבה עליונה, וכל אצילות נפש, תראה כמו צללי תהו, ואיך תרומם; ומכל שכן הדעות החיוביות שהן במצב הבוסר, שהן מתפרדות פירוד עצמי בתכליתן ותכונתן אצל כל עם ולשון שמביאות פירוד פנימי וחסרון יחש נצחי, עד שאי אפשר כלל לרוח האדם שיעלה על ידן עבודה כללית

40. לענ"ד המילה עולה לפניה ואחריה

משותפת. אבל המחשבה של דעת ד' במלא ההוד האפשרי להגיע ללב האדם, הלא ימצא עמה, בדעת שלטון הכח המוסרי והשאיפה הכללית, לרומם את החיים ולהקיף גם כן את מושג החיים בהקפה רחבה במצב ההווה, וגם לשוטט לשא חזון בכללות גם כן על מצב העתיד, שיוכלו תקופות רבות ושונות לבא⁴¹ והמציאות של החיים תתעדן ותתרומם, והאדם מוצא בנפשו עז ובטחה, והצדק המלא חודר עמוק ללבבו. וההרגל הזה הוא נדרש לאותו הסדר של מצות התורה שהוא ראוי להחתים על ישראל את הצורה היותר נאותה להם לפי טבעם, מצד התכונה הלאומית שלהם בפרט ומצד השיתוף הכללי של המין האנושי הנמצא עמהם שהם משפיעים עליו ומושפעים ממנו⁴², שהדבר הולך ומתגלה על פי המון המסיבות, הטובות והרעות.

אמנם, כאשר אירע לעצם המחשבה האלהית שבשביל שנכנסה בלבם של אנשים שלא הוכשרו לאורה הגדול, אחרים מפני מדותיהם הרעות, ואחרים מפני סכלותם, עד שהעיבו את היפעה הגדולה של המחשבה הרוממה המאירה את כל המחשכים, ומתוך כך עמדו אנשים, שמהם היו גם כן בעלי מוסר גדול, לבקש שלילה מוחלטת. אבל לא השכילו, שאם כח החיים עשה גם כן רעות רבות, מכל מקום לא בשביל כך ישוב לאפס ותהו, כי אם נשתדל שיטהר ויתפתח כראוי - כן המחשבה האלהית, שבכללה אצורה כל התמצית של כל רוממות מוסר וצדק, תטהר ותנקה על ידי אור הדעת, הנעזר הרבה על ידי השפעתם של ישראל, שלא הוצרכו בכללותם לשא את האלהות על ידי מתולוגיה אפלה, בשעה שכל העולם כולו לא היה אפשר לו כי אם על ידי החושך העב והמזוהם של עבודה זרה אלילית ונתעבה. אם כן צריך לעת כזאת, שהשלילה, שהיא בת המות, פורשת כנפיה על פני העולם מחסרון כח ומיעוט אור החיים, צריך ישראל להראות את כחו להאיר אור

41. בכתב היד ישנו כתם דיו על המילה. תוקן על פי השערה.

הדעה החיובית הנושאת עליה את אור החפש האמיתי, שממנה תצא ישועה לעולם כולו. ותחת אשר כל כחה של השלילה בא רק מפני אשר רבו המשתמשים בדעה החיובית בשפלות נפש, שעל ידי זה יצאו תוצאות מאדיבות^ט, להראות איך ישראל חי וקיים, פועל ושואף, דוקא על ידי הידיעה החיובית שהיא נחקקה עליו עצמו בהיסטוריה שלו, שאין שום עם בעולם שתהיה הדעה החיובית העליונה חקוקה על עצמיותו, כי אם, או שהם מוכרחים לגשש בחשכת המחשבה השפלה של עבודה זרה, או להתנווד בשלילות. גם העמים שקלטו את התרבות הכללית ממקור ישראל, מכל מקום מובן הדבר שכדי שתתעלה הדעה הזאת לשא פרי לברכה, צריכה להיות פוריה ורחבה הרבה, שאי אפשר להיות כזאת כי אם עם החיים של המקור הראשון, מקור ישראל. וכל אשר יחיה ישראל בחיים יותר חזקים ויותר טהורים ומלאים ענין, על פי יסוד הדעה החיובית העליונה הזאת, דעת ד' אחד הטבעית באמת לכל האדם אשר על פני האדמה, תתברר השאלה שתוכל אומה שלמה לחיות באור של חיים המופעים מאור ד' בלא צורך של שום החשכה, ובאין שום מעצור מחופש הרוח. שרק עם הקניה הטבעית שנמצאת בכל האומה בכללה ללכת באור ד', יוכל החופש האמיתי להיות מחובר עם דעת ד' הטהורה, וממנה נוכל להאיר במלא העולם הקולטורי בכל אומה ולשון על פי דרכה, עד שכל העמים כולם יכירו וידעו את הצורך הגדול שיש לכל האנושות, שהאומה שיש עמה וצפון בקרב תולדתה כח הדעה הרוממה שהיא אור העולם, שהיא תהיה מלאה בצביונה בכחה וממשלתה. "והביאו בניך בחצן"^{טו} "ובנתיך על צד תאמנה"^{טז}. "וידעת כי אני ד' אשר לא יבשו קיי"^{טז}.

והנה ביטול יצרא דעבודה זרה בא מרפיון כח החיים החפשיים, שעל פי יסוד החיים המלאים הנפש האנושית יש לה צמאון של הרגשה להיות מתגעגעת לאלהים. אמנם, מושג האלהות אי אפשר שיתברר כי אם על פי שכל ולימוד טוב, אבל הגעגועים והאהבה

לאהות מונחים בטבע הנפש. על כן, בהיות המצב של החיים בבריאות הרעננות לא היה אפשר כלל למציאות השלילה שתכבוש לה מקום, כי כל יחיד היה מרגיש שחייו אינם מלאים כי אם בהיות יחשו לאלהים מוצא בו מקום הגון, והמקום הזה היה צריך להתמלא בעבודות מעשיות, בתפילות, בשירות, בשמחה וכיוצא בזה, ככל הכחות הנפשיים שתופסים מקום גדול בנפש, שהם מתפרצים לצאת אל הפועל בכל אופן הגילוי הנאות להם. והנה אז לא היה מעמד בינוני כי אם, או להדבק באלהי אמת, שזה אי אפשר כי אם על ידי תורה והדרכה קדושה וטובה שאז מתגלה כח החיים ביחש האלהות בעצם זיוו והדר טבעו העליון, ואם לא ישלמו ההצעות המכשירות לדעת אלהי אמת, התשוקה מכרחת להיות דבק בעבודה זרה. על כן, כאשר הכשר הנפש להדבק באלהי אמן⁴¹ תובע מן האדם הדרכה מוסרית יפה והכשר של קדושה, לתפוס בקרב לבבו ציור נעלה ונשגב, נעלה מכל תמונה מוחשית שנאסרה לישראל, היה משום כך קשה מאד להפריש את הכלל מעבודה זרה, עד שעצת ד' היתה על אנשי כנסת הגדולה שבטלו יצרא דעבודה זרה⁴². וזה פעל אמנם הרבה גם על העולם כולו, אבל זה היה תיקון של הכרח. אבל באמת היה זה גם כן החלשה לכח החיים, כיון שעל ידי הלימודים הרבים ודיוקי הפרטים של החובות המעשיות, נכפף החפץ הכללי של היחש לאלהות עד שצריך להעירו אחר כך על פי חכמה וחשבון של דעות האמתיות, פתקא מן שמיא דכתיב ביה אמת⁴³. תחת אשר העבודה לד' היתה תחילה טבעית ויוצאת מטבע הנפש באהבה ושמחה, נעשתה בציור ההמון כמין עול ועבודת עבד. רק יחידי סגולה, על ידי ריבוי לימוד, יכולים להתרומם עד לאותה המדה של הטבעיות של צמאון הנפש לד' כפי הטבע הנטוע, ולהשבירה בעבודה, במעשים טובים, או בעבודות הקודש, בשירות ובת⁴⁴. על כן היה מצב המקדש

42. בדרך כלל נפתח 'ובתלמוד תורה', כאן יתכן 'ובתשבחות'

והקרבנות בבית שני שלא כפי עצם מעלתו בבית ראשון. שעיקר יסוד הקרבנות בנוי על טבעיות החיים המלאים והשלמים שעוד עתיד העולם לשוב אליו, וישוב להרגיש הרגשה מלאה וטבעית להוציא אל הפועל יחשו אל השי"ת באהבה ושמחה טבעית פנימית, שביותר תצא בכל עזה אצל כלל האומה, וביותר אצל כלל האנושות בהקבץ עמים יחדו וממלכות לעבוד את ד' כ^א. שזהו חק, שבהמון תצאנה השאיפות הפרטיות בכח עצום וגדול, כמו שהבקשה של כל חפץ כללי תצא ברעש וכח עצום, ומתגבר תמיד הכלל נגד העומדים לשטנה נגד חפציו הפנימיים המורגשים לו בכל חם לבו בעז חיל גדול.

אמנם, ממיעוט כח החיים שירדו הכשרונות הטבעיים ממעלתם ואפסו הגיבורים האמיתיים החיים חיים מלאים עצמה, בין כל הרפיונות אשר השפילה לעפר את קרן האנושות נמצאת גם כן השלילה, הכפירה באלהות, מחסרון הרגשה וחפץ של חיים במילואם. אמנם, עכשיו עומד המצב שהתקופה ההיא עוברת היא, כי ירד חפץ ההתפלספות^{כב}, ותחת רעיון ומחקר נכנס חפץ החיים לפעם בלב עמים רבים, ומזה יצא יסוד הלאומיות, שפורצת גדרות הצדק היושר והמוסר^{כג}, ובכתות אחרות תפעם גם כן את החפץ של ההשבה לעבודה זרה^{כד}. על כן לעת כזאת, עת היא לישראל להתנער להכיר גם כן את חפצו הוא. יכיר שהוא צריך לשא בגאון את חפצו הפנימי, "כי הנה החשך יכסה ארץ וערפל לאַמים ועליך יזרח ד' וכבודו עליך יראה"^{כה}. חשק עבודה זרה, ב"ה, כבר נכבה מן הלב של כללות האומה, וחפץ החיים מתחיל להתנער. על כן, אנחנו צריכים רק להכיר את מה אנו חפצים, והחפץ הפנימי החסון ואדיר אצל הכלל הוא, לשא את דגלו במה שהוא חטיבה אחת בעולם^{כו}, בתור אומה ששם ד' אחד אלהי כל הארץ אדון כל המעשים הוא אלהיה, שחקק את ידיעתו והכרתו, חבתו ואהבתו על תולדתה בפועל, השמירה הנצחית שלה נגד כל שוטניה, ובאהבה גלויה מראש מקדם. על כן, היא מתפארת בשם קדשו, והיא אוהבת את

אלהיה, וחפצה להוקיר את בריתו אשר באה בו באופן מצויין ומפליא, ברית התורה. ועל פי ההכרה הפנימית שגם אנחנו ככל העמים יש לנו הזכות לגלות גלוי לכל את חפצנו, מבלי להתחייב לתן חשבון לאחרים למה אנחנו חפצים בכך, ישא ישראל את דגלו ברמה ויעשה בגאון שם ד' אלהיו¹² את כל ההתאמצות אשר תשיג ידו לכונון לו בסיס בארץ, בסיס כללי על ידי שאיפה להיטיב מצב ההוה כל זמן שהוא בפיזור בגולה. אבל דוקא על ידי התגברות כחו לאלהיו, עם השתמשו בכל מכשירי הזמן ותולדות החיים המתקנים להוציא אל הפועל את צביונו וחפצו הכללי, ועם הטבת המצב ישאף לכונון לו גם כן סדר לאומי בקרן המזדמן לו¹³, כדי שעל ידי אלה שני הכחות יחד, כח הפיזור וכח הקיבוץ, יוכל לשאוף אל המקום אשר משם יצא בעבר ויצא בעתיד כל הודו והדרו, ולתבע מכל העולם כולו את הגזילה אשר נגזלה מאתו, בעת שיראה שכבר הוא למוד וראוי לחיות בארצו על פי רוחו, ושרוחו הוא רוח ד' אלהים חיים, אשר יביא רב טוב לעולם כולו כשיתחזק ויתכוון במקומו הראוי לו, שהוא הר ציון וירושלים, גי חזיון¹⁴, מקום הנבואה ויסוד אור האלהי בעולם כולו.

זאת היא תעודת הציונות, אשר כשתכיר את ערכה תכבוש לה המקום האמיתי הראוי לה בישראל ובכל העולם כולו, ועל ידי חפץ החיים הפנימי והאדיר תגרש את מחלת היאוש הכפירה והספק מכל העולם, על ידי מה שתגרשהו ברב כשרון ממנה עצמה¹⁵. כי בהתגבר כח ההכרה העצמית בקרבה, אז לא תחוש עוד מכל פקפוק שאינו מוצא מקום כי אם בגויה חולה וגוססת, שחייה תלואים לה מנגד, לא בגוילים שבספר תורה חיותה הנפלאה תלויה, כי אם בהבטחה שלא תשכח מפי זרעו¹⁶, בתוכן הפנימי של האומה, בהכרתה את עצמה, שכח אלהים חיים אלהי ישראל שמתמלא בקרבה על ידי הוייתה והמשכת צורתה, שבא על ידי קיומה של תורה באהבה. על כן, הקראים ששכחו את הערך העצמי של האומה, לא ידעו להכיר כח מנהגי מורשת אבות. הם אינם נסמכים כי אם באותיותיה של

תורה, וקל וחומר הנוצרים והמושלמים שלקחו יסודותיהם מעצם גוף התורה לבדה, מבלי פנות אל הזיקוק של הכרת חיים הפנימיים שלה באומה, אשר התאחדה עם יסוד חייה – האומה הישראלית, הנה אמונתם מתנודדת. כשיבא יד מבקר לבקר כתבי הקודש, ואפילו אם רק בהשערה פורחת באויר כפי מעמד הבקורת בזה, יוצא רוחו⁴³ לאמר שנתאחרה כתיבת התורה כפי הקיצוניות של עקשני המבקרים, שוב כל יסודותיהם בטלים. לא כן בית ישראל "העמוסים מני בטן, הנשואים מני רחם"⁴⁴. אנחנו מרגישים את התורה בחיים שלנו במילואם בקיומנו, בחפצנו, בהרגשתנו, ובחוש ההיסטורי שלנו, אפילו אם היו כל דברי התורה בכללם אצלנו רק מסורת בעל פה, כשהתאחדה והתאימה כל כך עם כל מעמד חיינו, הננו יודעים בזה יד ד' ובריתו. וקל וחומר עכשיו, שמעמדנו ודעתנו את עצמנו נותנים לנו דעה וחוש חיים לדעת את החלישות שיש בכל התוכן של הבקרת השלילית, וביותר שאפילו היתה מצורפת רק דעת ד' הטהורה, דעת האחדות, עם המורשה וההיסטוריה והרצון הלאומי לבדו, כבר ניצב הכל חי וקיים. ויש לנו רשות ככל העמים, והרבה יותר, להוציא ברמה את חפצנו ולהגיד את שאיפתנו, שכבר הוברר לנו שאיננו יכולים לחיות כי אם עם שמנו ושם אבותינו, ששם ד' אלהי אבותינו נקרא עליהם ועלינו, ורוחו אשר עלינו יהיה על בנינו לעד, לא רק במוכן דתי לבדו כמו שהוא מובן אצל כל העמים, כי אם גם במוכן של יסוד החיים הלאומיים והעמדת הצביון הכללי, אשר בהתקבץ בחוכרת כל ניצוצי האורה הפזורים, מסתלק מן הלב כל ספק ופקפוק, והדעות החופשיות האמיתיות נושאות את פירותיהן כראוי. לא[חר]⁴⁵ הבאות בתור ספק ופקפוק, המוצא רק רפיון וחסרון כח של כל עז וחיים.

אמנם הדברים צריכים ללכת בהדרגה, תחילה צריך לחזק את יסוד חיינו בקרבנו שעליו אין אנו צריכים להרבות במופתים והוכחות,

⁴³המילה אינה ברורה בכתב היד, יתכן לקרוא 'לא אלה'

רק לברר את רצוננו הכללי, יסוד תורה שבע"פ וחביבות דברי סופרים, שאומרת כנסת ישראל שהם חביבים לה יותר מדברי תורה^ל, מפני שקבלתם תלויה בגוי כולו^ל, וחפץ החיים של כללות האומה הוא נעלה ונשגב מכל חקר. והדבר מתעלה ומתקדש לפי ערכה של האומה ברוחה המוסרי, וביחשה לדעת אלהים, ואין בכל העולם כולו מי שלא יודה שרק עם ישראל הוא היסוד התיאולוגי הטהור בעולם בתור עם. ואחר כך בהתגברות כחותינו, ממילא נראה גלוי לכל את האמיתיות הפרטיות, עד שממילא יהיו דברינו לאור גויים^ל ולהרגיע עמים רבים, כשתתחבר המחשבה היותר מעולה שמכל הפילוסופיא של המחשבה האנושית אל הדרת חיי העם, שהוא היסוד הדתי לעולם, וכבודו וערכו יגדל כל כך עד שארחות החיים הנובעים מעצם דעת האלהות בטהרתה יהיו למקור חיים לאדם רב, ודברי הנביאים בחיבורם לדברי התורה ולכח המעשי הברור בעולם ביחש לשלטון הצדק והמוסר הטהור, יכו רק אז גלים בחיי האנושות. "קול צפיק נשאו קול יחדו ירננו, כי עין בעין יראו בשוב ד' ציון"^ל.

וכל התיאולוגיות שבעולם ירויחו על ידי אור ד' להיות מתעלות ומיטהרות, כי רובי מניחי הדתות היו אנשי דעה ויושר לבב, ורבים מהם ואולי כולם זכו לרוח הקודש על פי מעשיהם^ל, שהכל לפי מעשיו רוח הקודש שורה עליו כדברי תנא דבי אליהו^ט, ואפילו נכרי שעוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול^ט, אלא, שמפני הירידות ההמוניות ירדו הציורים אצלם ירידה אחר ירידה עד שנהפכו לרועץ ולהשפלה גדולה בהרבה דברים בחיי הרוח והמוסר ובהרבה ענינים למזיקים בחיי החברה. אבל אור ד' אדון כל המעשים, שעל ידי אור ישראל יודע כי הוא מחולל כל, והוא המנהיג את הדורות מראש ועד סוף, יתרוממו הרוחות להכיר שאף אם הלבושים החיצוניים היו מועילים עד עכשיו בדתותיהם, מכל מקום כיון שכבר אפשר לחיות באור יותר תרבותי, שוב יש לטהר את המושגים ולהעמיד את התכניות של הדתות על מושגיהן הפנימיים

היותר טהורים, וממילא יתעלו מטומאתם האלילית, להיות בנות ליסוד הרוח הגדול רוח ד' אשר על ישראל להכיר כח ד' אמונתו ועזו, ולעבדו באהבה, ותבטל מעקרה ההבדלה הדתית. אף על פי שתהיה נבדלת בנימוסים ובדברים מעשיים כפי חילוף טעמי היופי וסגנון המוסר שבכל עם על פי גזעו ותולדתו וכל העובר עליו, אבל יכירו הכל שאין הבדל עצמי, והדבר הולך למקום אחד, לכבוד שם ד' אחד, החפץ בדעת אלהים שהוא חסד משפט וצדקה בארץ^{מא}. שרק זה יבקש ישראל להודיע בעולם, שיש תקוה לרוח האנושי להתעודד עד מרום שורש חיי החיים, ועד מלון קיצם^{מב} של כל האידיאלים היותר יפים ומלאים צדק, וממילא יסורו כל השטנות העומדות לבקש לקעקע יסוד האמונה, שבאו בעקרון לא מצד איזו התנגדות של הכרעה מדעית. אדרבא, ההכרה של דעת ד' הטהורה חייבת להיות מקובלת אצל כל חכמי לב וכל ישרי דעה, אלא, מפני שראו אחרים שהעב טיט^{מג} שטפלו נושאי הדתות על המושגים האלהיים מזיק יותר ממה שהתכנית הפנימית מרויחה, גמרו אומר כי יותר טוב להניח את המין האנושי בתרבות שוקטה ונמוכה, לבקש את החיים בהוה לבדו, ולהתדבק רק במושגי החוש ולעדנם כפי האפשרי בשביל עונג החיים, ולהכניס גם כן את המוסר החברתי בכלל העונג. אמנם, הטענה היתה צודקת לפי המצב של החשך שהיה שורר בעולם בהוה, אבל הוא דבר שלא יצלח, כיון שמעומק הדעת אי אפשר לכלא את הרוח. לא יעמד האדם על עמדו ויחפש את אור האמת היותר נשגב, והוא לא יבא אליו כי אם בעברו המון תקופות דמיוניות שיסבכו לו אותן הרעות שהוכרחו לבא על ידי שיבושי הדעות. על כן לא תמצא השלילה את אשר תבקש, כי אם דוקא טהרת הרוח ורוממותו, במלא מובנו, והשלילה של דרכים מפולשים מנוקים מכל מכשול, לבא עד מרום העז של השגה בהירה ואהבה מלאה חיים לשם ד' אלהי עולם, המתפשטת כל כך בלבבות עד שמכרעתם לעשות רק צדק ומשרים וחסד משפט וצדקה, שהנה הנם דרכי ד' הכלליים, שהמה הנם

סגולת החיים. וממילא ירפו כל העלילות והבדותות המבקשות לחפש עלילות על האמיתיות הגלויות שבתורת ישראל, האמיתיות ההיסטוריות שהן כל כך נאמנות עד אפס מקום למצא בהן תנודה מצד בירורן ההיסטורי, שיסוד הכל הוא המשך יציאת מצרים ואלות הברית והנבואות והנלוה להן מתחילה ועד סוף. אמנם כל כך יתגבר כח ההכרה מהחפץ הפנימי המרומם את כל לב על ידי מה שנגלה אורן של ישראל בעולם בהוה, ועל ידי השפעתם לישר דרכי הנבוכה בין משאלות הרוח והמעשה, עד שגם מבלעדי כל העבר תהיה מתקבלת עדותם של ישראל. "ולא יאמרו עוד חי ד' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים. כי אם חי ד' אשר העלה ואשר הביא את זרע בית ישראל מארץ צפונה ומכל הארצות אשר הדחתים שם וישבו על אדמתם"^{מד}, ותהיה שיעבוד מלכויות עיקר ויציאת מצרים טפלה לו^{מה}.

פרק מז

תכלית המצות בפועל, ביחוד השמעיות שאין טעמן גלוי, היא לרומם את כח החיים והמוסר של כנסת ישראל בכללותה. על כן, לא בכל עת ימצא האיש היחיד מצד עצם מצבו טעם למצות בהשקיפו על פרטיותו. אמנם, לפי ערך הכח המוסרי שהוא מתגלה בכל נפש, כן תתגבר אצלו הנטיה לאיזו מצוה מפני שיש בה צביון מכון נגד מה שחסר לו בעצם נפשו. וישנן מצות כאלה שלא יוכל להרגיש חסרונן בפנימיות פרטיותו עד שישא דעו על יחש חיבורו עם כל הכלל כולו. וגם בכלל, ישנן מצות כאלה שמתגלות ביסוד כנסת ישראל מצד עצמה², וישנן כאלה שהן נושאות פירות מצד יחושה לכלל העולם בכללותו. לפעמים יהיה כח המוסר של איזה איש כל כך גדול רחב ונשגב מצד פרטיותו, עד שפרטיות המצות יהיו נראים כמעכבים אותו משאיפתו הרחבה, ואז צריך הוא לצרף את הרוממה שבשאיפות שהיא טובת הכלל כולו, וימצא טוב טעם ודעת לכל דבר בפרט. וזהו יסוד הסקירה הקודמת למצות – "בשם כל ישראל"³.

אמנם, לפעמים ירגיש האדם כאילו יש לו מועקה מוסרית, מה שהוא צריך להתכנס דוקא בפרטיות העבודה המעשית. אבל תבא מפני שרק איזו נטיה אחת יש לו בנפשו לגדולה ולעז מוסר כללי גבוה, ומכל מקום איננה כלל מושלת על כל כחותיו הנפשיים. על כן ימצא, שבכמה פעמים הוא מתנודד ברפיונות מוסריים, שרק בכח המצות שהן באות לצרף את הבריות⁴, יתקן עצמו להיות עומד על בסיס הגון וקבוע. "ואני כזית רענן בבית אלהים בטחתי בחסד אלהים עולם ועד. אודך לעולם כי עשית ואקוה שמך כי טוב נגד חסידיך"⁵.

אמנם, פעמים רבות יחוש בעצמו איזה צמצום בגשתו לעבודות

פרטיות מעשיות, מפני שכפי תכונתו הוא צריך לרומם את השקפתו בכלל על הערך של המצות כולן. על כן, ימצא את עצמו מצד השקפתו הראשונה הפעוטית שנתחברה לצורת המצות ויחושן בנפשו, כאילו הן קטנות ומצומצמות לפניו. על כן, צריך להרחיב דעתו בדברי תורה בעומק דעה ורגש, עד שישכיל לרומם את כללות ערך הקדושה של הציור הפרטי של תורה ומצות בנפשו. ואז יאזר בגבורה ויעוטר בתפארה, ויזכה להביט על המצות בפרטיותן בהבטה מלאה הוד אלהי, המוספת לו אהבה שמחה וגדולה בנפש. וזה המאורע יארע גם כן בדור שלם, בשעה שכבר יגיע זמן התפתחות הדעות, שיוכל להשקיף על התורה והמצות במבט⁴⁴ יותר קדוש ורם, יוקטנו אצלו המצות הפרטיות ותגלה בהן העצלות וזלזול, ואינם באים כי אם כמבשרים ישע של זירוז לרומם את הרוחות ביותר. "אם נזדקנה אומתך עמוד וגודרה", "עת לעשות לד'", "מתי? בעת אשר "הפרו תורתך". והנה דורנו זה בא עד משבר. המצות שנתנו כל כך אור וחם ללבן של ישראל, נפלו בלב רבים מערכן וכבודן מאפס הכרה, וביותר מהתישנות ההכרה הכללית המפורסמת שעברה, שצריך לחדש רוח נכון וחדש, ולהפיח מאוצר רוח ד' אשר על עמו ונחלתו בכללות רוח חיים בטל של תחיה, על ערך כללותה של תורה ופרטיות המצות, לעשות להן אזנים, באופן שישא גם הרוח היותר עדין ויותר מוסרי את חילו לנוב פרי תנובה לאהבת התורה ומצותיה. והדור הצעיר שמבקש לראות חיים של גבורה ושל אהבה, יוכל ביושר לבב להתקרב לתורה ולמצות, בתביעה פנימית מוסרית שתוכל להתרחב ולהתגדל עם הגידול של כל הרעיון המלא של פיתוח המוסר הכללי האנושי והמוסר הלאומי, בהכרה עליונה ומפוארת, שדברי ד' הם דברים חיים קיימים נאמנים ונחמדים לעד ולעולמי עולמים.

44. בכת"י 'במטב'

פרק מח

כל הדעות היותר קדושות ויותר טובות יכולות הן להתהפך לרועץ בזמן שהן נעזבות מלעבדן וללמדן. ועוד כל מה שתהיה הדעה יותר גדולה בערכה, יותר היא עלולה להצטייר בציור של חושך אצל מי שאינו משכיל ענינה. וזהו היסוד העקרי שגורם נפילתם הגדולה של הדורות מני אז. שמעזיבה של הלימוד העצמי, העיון והציור החי, הולכים הציורים הלך וכהה עד שהם מתהפכים למפלצת. שתחת שכשהם בטהרתם מביאים כל טוב וברכה בעולם, כשהם נקדרים בקדרות דמיונית, מביאים חשכה ואפלה. ומתוך שישראל עם הספר הוא באמת רבתי בדעות⁴, על כן הוא זקוק יותר לתלמוד תורה, לדעת והבנת הדעות, ו"גלה עמי מבלי דעת"³. והדעת צריכה להיות קרובה להבנה חיה אצל כל איש מהאומה שהוא רק ראוי להבין ולהשכיל, שאז יאיר אור הדעת בטהרתו גם על ההדיוטים. "וזרעתי את בית ישראל ואת בית יהודה זרע אדם וזרע בהמה"². אבל כל זמן שאותו החלק המוכשר להיות החלק המדעי של האומה הוא הוזה שוכב¹, ומניח את מושגיו להתישן ולהנוול, מה תוכל להיות התולדה אחרת מרקבון פנימי, גסות של בורות מעבר מזה, מחוברת עם פריקת עול וכפירה מוחלטת ופראית, ומעבר מזה כשלון כח, קדרות ועצבון, המנוול את האדם ומוריד את ערכו. על כן, צריכים אנחנו להתחזק מאד למלא את החסר לנו, לרכוש לנו את דעותינו הקדושות⁴⁵ בטהרתן, להסיר ממנו את הפחד הנפרז מכל מחקר אלוהי וכול הגיון דעה, שכבר צווחו על זה קמאי דקמאי. יש לכל דבר גבול. גם ההריסה לחקור במופלא היא דבר מזיק, אבל זאת תזיק ליחידים. אבל העצלות

45. הושלם על פי השערה

והפחד הנפרז מכל רעיון ושכל, ישפיל את הכלל וימית את כל יסוד החיים⁷, יטשטש את צורת האמונה, וירבה מריבה ופירוד לבבות מהתפוצצות כל רעיון לרסיסים לפי חילוקי הדמיונות באין כח חובר ומאחד, וירחיק את התשובה הבאה דוקא אחר בינה מן הלב, וירחיק את הישועה הבטוחה לבא דוקא בגללה, "ולבכו יבין ושב ורפא לו"⁸.

ציור הבטחון כשהוא בטהרתו, כשהוא נלמד יפה, כמה דברים טובים הוא מסבב בחיי האדם הפרטי ובחיי הכלל. וביחוד כמה נכבד הוא לישראל, "אשרי אדם עוז לו בך"⁹ "ישראל בטח בד'". אבל כמה צריך הוא שיוכן כפי מה שהוא. יסוד החיים הלא הוא הכח לפעול ולעשות, כל איש לפי ערכו, וכל חברה לפי ערכה. החיים הטובים המה, שתהיינה הפעולות מסודרות יפה ועולות תמיד במעלה בהוספת ערך והשלמה. והנה האדם הוא איננו חפשי גמור, פעמים רבות יתיצבו לו כצר מונעים רבים שיעכבוהו שלא יוכל ללכת מהלך החיים שלו, שלא יוכל לפעול לפי תכונתו וערכו, ואז הוא צריך להתגבר עליהם בכל עז. ועל זה צריך שיבטח בד', שאם אפילו כחותיו לא יספיקו לו, מכל מקום "אין מעצור לד' להושיע"¹⁰, ותשועת ד' תשגבהו להסיר המניעות, למען יוכל לפעול ולעבוד ולחיות כראוי. חיי האומה בכללה הם גם כן כחיי האדם הפרטי. החיים הטובים שלה הם כשהיא יכולה לפעול כפי ערכה בכל כחותיה. החיים הרעים הדומים למות, כמו "חללים שוכבי קבר"¹¹, הוא המצב שבו לא תוכל לעבוד ולפעול. הנה אלהי ישראל הפליא עמנו ניסים בעת אשר לא היתה בנו אפשרות לעבוד, בעת שהיינו משועבדים לפרעה במצרים, והראה אותנו שלא יפול לבבינו¹². כל המניעות שבעולם לא יוכלו למנע אותנו מלחיות את חיינו כשנלך בדרך ד' הטובה שהיא מביאה אותנו לתכליתנו. על כן, הבטחון הבא מהידיעה של ימין ד' שעלינו לטובה, צריך להוסיף בנו אומץ לפעול בכל אשר תשיג ידנו לתשועתנו, ולא להניח שום סבה המסבכת טובתנו הכללית ולא לחתור על ידה

להכין תשועה לעמנו, שלא לפחוד פן לא יעלה בידינו. הרי אנו בטוחים שחסדי ד' לא יעזבונו. אבל מה מוזר הוא ציור הבטחון כשהוא נהפך לעצלות וחסרון חפץ לפעול ולהתעודד. וכי בשביל כך יצר השי"ת כח הבטחון בנפש, כדי להמית את האדם או את האומה במדת העצלות והיאוש? על כן, כל זמן שלא נזדמנה לנו שום סבה איך לעשות לטובת כללנו, ודאי היה כח הבטחון משמש שלא לאבד תקוה, ולדעת כי חוט של חסד ד' עלינו נטוי ולא יעזבונו לעד בגלותינו, ועוד נקום ונחיה לפניו. אבל כיון שנתגלו לעת כזאת נטיות ואפשרויות⁴⁶ איך לפעול לטובת מצב האומה באיזה אופן שיהיה, חלילה לנו לומר שמדת הבטחון, שהיא יסוד הגבורה והעז, תהפך לכח עוצר ומעכב את כח החיים מלפעול ולעבוד. והנה כל זמן שכח הדעה בציור האמונה והבטחון חלש, גורם הדבר שהמזדרזים לפעול המה חלושי האמונה וקטני הבטחון. ומובן הדבר, שבמקום שיש חסרון לימוד וחסרון הכנה מקדושתה של תורה, ע"כ צריכות להזדמן כמה רעות בסדר הפעולה והדעות הבאות לרגליהן. והכפירה הולכת בעזה"ר ומתחזקת, מפני שהכל מכירים שאין העצלות ושפלות הידים מדה טובה והגונה, וכיון שהיא מסובבת מהבטחון והאמונה, אין לך חילול השם גדול מזה. על כן עלינו לעדן את כחותינו ולטהר את דעותינו ולשאוב מי הדעת של יסודי התורה מעמק התורה, בחיבור השכל הישר והטהור, כדי שכל הציורים של דעת התורה והאמונה יעמדו בנו בצביונם השלם והמלא, ואז רק הם יוסיפו לנו עז ועצמה, לפעול ולעבוד בגבורה ודעת, ולעשות חיל בישראל, כאשר כך היה מנהגן של אבותינו הגיבורים הצדיקים מעולם, בהכירם יפה ש"שכר מצוה מצוה"⁴⁷, והפעולה בעצמה, היא החיים היותר טובים ונאים. וכשהפועלים הם חכמי לב, יודעי דעת ד' שתורת ד' בקרבם, יפיהו רוח חיים ואור נגה מאורן של ישראל על כל הפועלים. והכח הגדול

46. בכתב יד 'ואפשרויות'

הפועל ליראת ד', לאהבתו, לאמונה ולתורה, יחובר עם הפעולות הלאומיות, ויצוק לתוכן רוח מלא רוח חיים ועז, ויתגברו הכחות בידעם כי ד' עמם. וכפי ריבוי הרושם המעשי, כן תרבה מדה הכבוד לעצם הדעות הנשאות, ויגדל כבוד ד', ותתרבה התשוקה לשמע לדברי תורה, וירבה כבוד חכמים, ומיום ליום ילכו הכחות הלך והתאגד לתכלית החיים הטובים, חיי עם ד' בדרכי ד'. ובהגלות לעין כל, שמרוח הבטחון ודעת ד' מבארה של תורה יתוספו הכחות הפועלים, ישובו גם רחוקים לדרש את ד' ולשוב בתשובה מאהבה, ואז חפץ ד' יצליח ובאורו עלינו יופיע. וכאשר יבאו מצבים כאלה שהכחות הטבעיים לא יעצרו חיל, להביאנו אל המטרה של השלמת חיינו והרחבת פעולותינו כראוי לנו, אז יראה הוד ד' וכבודו, להופיע עלינו בימין עזו גם בניסים ונפלאות וימין רוממה², וכמאז צאתנו ממצרים יראנו נפלאות³. "כי לא יטוש ד' את עמו בעבור שמו הגדול"⁴.

וזאת לדעת, כי רוב השטנות שעמדו על דרכי ד' ותורתו באו מטענות מוסריות, שרובן באו רק על ידי נושאי דבר ד' שהעוו את דרכם, ומתוך כך נתחלל שם שמים על ידיהם. כי בעצם, הטענות השכליות עומדות תמיד לימין התורה, תורת אמת⁵. על כן, עלינו החובה שלא לתן מקום לטענות מוסריות לבא בעקיפין על תורה ואמונה. ואין לך דבר שיצא כל כך בזעף בתור טענות של מוסר, כמו ענין היוצא מתוך חפץ כללי המתפשט בעם לתשועתו הכללית. על כן, חלילה לנו להעמיד את יסוד התורה והאמונה במצב ניגודי לאותן השאיפות החדשות של תחיית האומה ועזר העצמי שנתרבו בימינו. אדרבא, עלינו להעזר מהן ועל ידן, לרומם שם ד' ולכבד התורה ולומדיה, בהראנו ברור את היסוד המקיים והעוזר לכל פועל לאומי, שנמצא דוקא ממקוריה של תורה. ו"תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם"⁶ "וכל בניך למודי ד' רב שלום בניך"⁷.

פרק מט

בימינו אלה, שהוא זמן של מעבר מתקופה לתקופה כפי מה שאנו רואים תסיסת הרוחות והדעות, נראים הדברים שכדי לתן כח בתקופה הבאה שתשא עמה את כל כח החיים של העבר, צריך להתאמץ לינק מכל חלקי הטוב של התקופות העוברות. על כן, אין הדור מסוגל להיות מתפרנס רק מכח היסודי של ההוה ולא של איזה תקופה פרטית, כי אם צריך להרחיב ההשקפה על כל הדורות וכל הזמנים, ולצרף כפי היכולת את כל הצדדים האפשריים להיות מצטרפים יחד. על כן, פירות הרוח הנשארים לנו מהדורות הקודמים צריכים שישתמשו כולם יחד בסדר סיסטמתי. ובאמת, בכל אופן, אי אפשר להבין תקופה אחת כשהיא בפני עצמה, רק צריכה היא לעולם להיות מחוברת עם התקופות הקודמות והמאוחרות לה, אז תובן לנו תכליתה. למשל, כשנסתכל בפעולת הרוח שפעלו המחקר והפילוסופיה לכל מחלקותיהם, ביחוד הצד הרציונלי, ולעומתו, המיסטיקה וחכמת הסוד וכל ענין הקבלה וסוד ד', כשנקח כל אחד בפני עצמו, לא נדע כלל איך יכנסו המחקרים היבשים והמתקרבים כל כך אל החושים, לגבול המוסר העליון של אהבת השי"ת ויראתו וכל עז כח הדבקות והיראה הפנימית שנמצאת על פי דרכה של תורה, ואיך יכלו להתמזג זה בזה. ולהיפוך, כשנביט בעוסקים בקבלה לפי חילוק מיניהם, ונתבונן עד חקר תהום עיונם והרחקתם מעניני החומריות, לא נשכיל איך אפשר למזג דעות רמות כאלה עם מנהג החיים המעשיים. אבל התקופות פעלו כל אחת את שלה, ובלא הכרה מורגשת פעלו הרוחות זה על זה, עד שנתחברו יחד הרוממות והעז, הגבורה והענוה, הקדושה והרחבת הרוח, אצילות הנפש והבחנת החושים, עד שבמשך הזמן נתמזגו הכחות ועכשיו כבר אנו יכולים לקבל מהמזג כח שלם,

לברר וללבן את החלקים היותר נאותים לנו לשימושנו לפי מצבנו בתקופה שלנו⁴⁷, שהיא רבת ענין וממולאה בגוונים שונים; להתלמד איך לקרב את הדעות הנראות יותר רחוקות זו מזו, על פי ההבנה ביסודן ואיכות צירופן בהמשך החיים של הדורות. ואז נבין, שאפילו אם נמצא נטיה אחת מן הנטיות שהתגברו באיזה דור, שנראית אצלנו כמין הפרזה, אין זה כי אם לפי מה שאנו מביטים [על]⁴⁷ אותו הדור כענין בפני עצמו, אבל בזמנו כבר פעלו עליו גם כן החבלין² הנסתרים הצריכים למיזוג, שאותם לא נוכל להכיר מרחוק. ועכשיו, זאת היא העצה של השלמת ההבנה ומילוי כח השימוש וההנאה מכל דור ודור חכמיו וסופריו, על ידי שנתרגל בסקירה רחבה מקפת וכוללת ביחש המצטרף, ועתידין כל הנביאים שיאמרו כולם שירה בקול אחד³. וזה יהיה בשלימות לעתיד לבא, "ביום חבוש ד' את שבר עמו"⁴, ואנחנו חייבים להתקרב לזה כפי היכולת.

47. אינו בכתב היד

פרק נ

אף על פי שכלל המוסר האנושי הוא שוה לכל האדם, מכל מקום כל עם ולשון נוטל ממנו לפי תכונתו הפרטית. על כן, לעולם מחוברים הם חיבור טבעי תוכן המוסר הכללי עם המוסר הפרטי הלאומי. ומי שמבטל מהאדם את המוסר הלאומי הוא על כרחך נוגע במוסר הכללי גם כן. ביותר הדבר ניכר בישראל שהתעצמה הצורה המוסרית אצלם בדפוס המיוחד שלהם, על ידי העילוי הגדול שהיו צריכים להתעלות ממצב המוסר שהיה שורר אז בעולם שהיה בתכלית השפלות. על כן נשא אותם השי"ת על כנפי נשרים, ברוממות מעלה, ונקבעו אפילו המוסרים הכלליים, כמו "לא תרצח" ו"לא תגנוב" גם כן בחותם יציאת מצרים. וזהו אות שאין באפשר להפריד את המוסר הלאומי הישראלי מבלי שיארע נזק גם כן להמוסר הכללי. על כן, בהיות יסוד העם במילואו הוא ודאי כחו המוסרי, אנו רואים שהיא טעות גמורה מה שכל אותם שהם חושבים מחשבות כלליות על ישראל אינם פונים לבצר את מוסרו הלאומי, שרק בתוכו יתכנס גם כן המוסר הכללי, שאז יהיה ראוי להיות עם חי, בסדרים טובים ונאותים חיי כבוד ומשרים. על כן, מעלת התשובה הכוללת כל התורה כולה היא מוכרחת להשבת כח העממי בישראל, באיזה אופן שיהיה, לבד מה שבאמת, אין המוסר הישראלי המיוחד כי אם הרחבה מאירה להמוסר האנושי לפי אותו הערך שישראל מצויינים בו.

להבליט ביותר את הצורה של המוסר הלאומי צריך להתגבר בחיזוק תלמוד תורה, כי הרחבת דעת התורה בישראל וההרגל בה הם מחבבים את המושג של הצורה המיוחדת למוסר המיוחד של ישראל, שיסודתו הוא באהבת ד' המתרחבת על ידי אהבת התורה וההכרה של רוח ד' השורה בכללות על ישראל, באופן שכל הנטיות

הפרטיות של המנהגים הדיניים והמצוות, הן מכשירות את הלב לקבל את הרוח המיוחד, שכשיתגבר על ידי תוספת הכח של ההכרה הלאומית במלא מובנה, יהיה מלא בצביון של גבורה וחיים שכולו אומר כבוד, "ונודע בגוים זרעם וצאצאיהם בתוך העמים, כל ראייהם יכירום כי הם זרע ברך ד'".^א על כן, צריך שלא יקטן בעינינו שום פרט אחד, דין אחד, הלכה אחת, אות אחת מן התורה, הכל מצטרף לחשבון גדול ואדיר. מהקפת הכל יצא הכלל הגדול שאיננו נשלם כי אם מקיבוץ פרטיו, וכל המזלזל בפירוים בא לידי עניות.^ב החסחון^ג הרוחני הוא יסוד נערץ לעושר הרוחניות. וזה למדו ישראל הרבה, עד שרבים התפלאו על עז רוחם, ורבים בזו להם על החזיקם באומץ רוח כל כך מעשים דיוקיים, ולא שמו אל לב כי הם מתאספים כולם יחד באוצר הכללי למלא את הצביון הכללי כדי לתן פרי תבואה לכח חיים בכללות האומה, עד שנותן כח אפילו לדורות שכבר עזבו בעצמם את היהדות המעשית על פי מהלך שיבושי הדעות הצרות שלא שמו להם למטרה כי אם את ההוה. אבל חלילה לסמוך רק על הכח הנצבר מאז. הננו רואים שהכח מתרופף מפני שהוא צריך לחידוש תמידי. באו ונחזיק טובה לאבותינו שחסידותם וכח זהירותם וחביבותם להמצות, הם הם שעמדו לנו להחזיק מעמד בכל משך הזמן של סערת הדעות הסוערות להפיצנו.^ד אבל עלינו להכין להעתיד גם כן כח וחיים, עם צירוף יתר הכחות הטובים שרכשנו לנו ושהננו עתידים לרכש, גם את אותו הכח של החסחון^ה, של ההבטה בעין יפה על כל מה שהוא משלנו, ממוסר, ממדות, מדעות, מדינים ומנהגים, לאהוב הכל ולחבב הכל. אז יתחזק קשרנו הלאומי, ויתחזקו כחותינו פנימה. והכח המאחד יצעד צעדיו הנכונים בהכרת ערכו, לפלס לו נתיב חיים על פי כל הדרכים שרכש ושירכש לו. "ואשם דברי בפך ובצל ידי כסיתיך. לנטע שמים וליסד ארץ ולאמר לציון עמי אתה".^ו

פרק נא

תכלית התורה היא לרומם את הלב האנושי, לעדנו ולהביאו למעלתו הראויה לו, למעלה כזאת שאפילו אם יעזב להיות מתנהג כולו על פי נטיית לבו לבדו, ילך הולך ועולה בדרכי חיים שיהיו מביאים אחרית ותקוה לו ולעולם. והדבר הולך ממדרגה למדרגה בדרכה של תורה. בתחילה צריך ההכשר לבא בדרך כללות, בישראל ובמין האנושי, להרגיש יפה את הטוב והצדק האמיתי, ואחר כך ההכרה הולכת ומתגברת עד שהיא נכנסת בלב כל יחיד גם בפני עצמו. בתחילה אומר הכתוב ונתתי תורתי בלבם ועל לוח לבם אכתבנה^א, ואחר כך באים ימים אשר "לא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ד' כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם"^ב.

והנה קודם שבא זה המצב הנאור לעולם צריך דוקא זיקוק גדול לחק משפט כתוב, וזה יסוד תורת משה, "אמרת אלוה צרופה"^ג שנתנה לצרף בהם את הבריות^ד.

והנה לפי אותו הכח הניתן לאומה בכל עת ובכל דור, כן תלוי זיקוק שלה לדברי תורה בין דברים שבכתב לדברים שבע"פ. כי כללות דברים שבע"פ, אף על פי שרבים מהם הם מן הקבלה, מכל מקום הלא הקבלה עלולה היא לשכחה, ואחר כך צריך להשיב אפילו הדברים המקובלים על פי בית דין והסכמת חכמי הדורות. וקל וחומר שיתכן להיות דברים רבים שבעקרון נסמכו על הכרעת בית דין, ופשטא דקרא "ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם"^ה מורה כן שזהו עיקר הקבלה, וכדברי הרמב"ם^ו שבית דין הגדול שבלשכת הגזית הם עיקר תורה שבע"פ. והנה, כשישראל עומדים במעלה עליונה והלב טהור לגמרי, אפשר להשתמש בכללים יותר רחבים כמו "למדרש טעמא דקרא"^ז

ולהורות, שיש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה¹ כשיש על זה הוכחה וצורך². אבל כפי ערך הנפילה של האומה, כן הלב הוא יותר עלול להוציא משפט מעוקל נגד התוצאה של האמת הכללית המוציאה אל הפועל את היושר הכללי שהוא יסוד כל התורה כולה³. על כן, אז נעשים מאורעות של חתימות, שהכתוב אומר "צור תעודה חתום תורה בלְמַדִּי"⁴. ופעולת החתימות היא לתן שם ושארית לההדרכה העליונה המביאה להמעלה הרצויה גם בשעה שהלב בעצמו אינו עלול כלל להנהגה מקורית. והנה, מצב הכלל בכללו הוא פועל ודאי על מצב הרוח שבקרב. על כן לפי הפיזור והשפלות, שפלות הנפש ושפלות המצב שישראל עומדים בו בגלותם, אין לשער מה היו התוצאות אם היה העם חפשי לגמרי בדרישת התורה בלא מקרים של חתימות. ודאי, לפעמים כשהיה נוטה לנטיית יראה וחסידות היה מקבל עליו בחובה סיגופים וענייני חסידות יותר מהראוי, והיו נקבעים בסגנון של קביעות שהיה קשה לסור מהם, וכשהיה נוטה ליאוש וקשות⁵ היה מטביע דוגמאות כאלה על חיי הכלל; שאי אפשר כלל שדור אחד וסדרי חייו לא יפעלו על הדורות הבאים, אבל החתימות הן פעלו כי רק מה שנחתם בדרך מיצוע פועל פעולתו על הכלל, ולא מצב נפשי מיוחד של איזה דור. ובכלל, זהו רוח ד' שחל על החתימה שנגלו בה כחות קיבוציים של כל הזמנים וכל הדורות, לפי האופן המועיל לקיום האומה בצביונה וקדושתה, אפילו בימי החושך היותר נוראים.

והנה, דרך ההתעלות של הלב הוא תמיד שיתרחב להכיר את נועם העבודה של היושר והצדק מצד עצמו, עד שיגיע להיות עושה דברים לשם פעלן ולדבר במ לשמן בלא תכלית של קרדום ושל עטרה⁶. וכל מה שיהיה הצדק יותר כללי ויותר מתמיד וחובק יותר תקופות ארוכות, כך ראוי הוא שיכפוף אל תוכו את הפרטיות של האישים ולפעמים גם כן את הדורות. אמנם, בתוך הכפיפה עצמה צריך שתמצא הכרה כל כך ברורה עד שמפני התעודה הכללית

היוצאת מהנהגה כזאת, שהיתה צריכה להחשב כעול ומשוי מפני שאינם מרגישים בהוה לה צורך, תהיה בכל זאת נחשבת לעבודה אהובה וחביבה מפני גדלות הנפש להכיר את כח החיים שיש בעצם הצדק והיושר עצמו. ומזה נובעים המאורעות של הקרבת אושר הפרט בשביל שמירת הכלל בהלכות, שיצאו עליהן העוררין. למשל, המאורעות שעל ידי חשש קידושין של איזה בליעל, כל זמן שלא נתברר יפה על פי גדרים של דין תורה, תסבול עלובה נקיה וכיוצא בזה, מפני שיסוד חיי המשפחה צריך שמירה גדולה, והדבר המגביל את האישות הלא הוא הקדושין, ואם יחלש היסוד הרשמי הזה, שוב תוצאותיו מתחלשות, ואין שיעור לכל הרעות החומריות והרוחניות הבאות אל הכלל על ידי רעה זו של חלישות היסוד העקרי של מעמד חיי המשפחה. ונמצא, שאף על פי שהלב הצר והקטן איננו מרגיש באותה הגדולה והתפארת שיש באכזריות זו וכמה מהרחמים שיש בה על הכלל, ולולא שאנו זקוקים לחתימה היינו ממהרים להכנע למעמד הרחמים של השעה, מפני שכשל כחנו להביט על התוצאות הכלליות שיוצאות מעיוות משפט במרכז החיים כזה; אבל הלב הגדול של חותמי התורה, שהם דייקני עד עומק הדיוק את דרכי החיים, וכחם היה יפה לסקירות כלליות, מצאו את יסוד הצדק היותר גדול וכללי ליסוד מוסד להחיות על ידו את החיים הפרטיים. נמצא, שהמבוקש של תחיית הלב הוא מבוקש נאה ונכבד, אבל תוצאותיו צריכות להיות הגדלת הלב עד שיחוש בעצמו את צורך ההסכמה לאשר הוא עושה כעת בדרך גזירה. אבל אם הלב הקטן ירגיל עצמו לשעבד את כל פעולותיו לרגשי נפשו הפעוטים המתפשטים רק על צרכי השעה והמקרה הבודד, אז כבר נוטל הוא את חיי הלב הנצחי השלם מן העולם. על כן, חלילה לתן מקום להתגלות לב כזו בדבר המסור לכל, כמו תפילה, והעושה מדותיו של הקב"ה רחמים משתקין אותו שאינן אלא גזירות". אבל איזה גזירות הן? גזירות המביאות רחמים

גדולים כאלה שהם עומדים לקיים העולם לעד, חסדים נאמנים, "ואכרתה לכם ברית עולם חסדי דוד הנאמנים"⁴⁷. והנה, היסוד של חבלי משיח הרוחניים⁴⁸ הם באים מפני שהדורות בכלל כבר הורגלו בעת ההכשר אל שפלות הגלות לשאת עול תורה ומצות אפילו בדרך גזירה, ואפילו באופן המנגד לחוש היושר שלהם. מפני שלא היה אפשר כלל שיהיה ההמון מבקש השויה לחקי התורה עם חוש היושר המצומצם בפרטיותו, כיון שכל זמן שלא בא הזמן הראוי לקיבוץ האומה ותחייתה, על כל פנים בדרך חפץ ורצון להתאחד ולחיות חיי עם, לא היה נכנס בלב כלל שום ציור של יושר, כשיוצע הענין בתור תעודה של דורות. אבל כשהדור בא לזמן עקבא דמשיחא⁴⁹, שהדבר מוכרח שתחילה יכנס בלב כח החיים וחפץ כללי לחיות חיי אומה מסודרת, אם כן, עם החפץ הזה מתרבה כח הרגש לדעת ולחוש שיש מקום לטובות כלליות של דורות להיות מסוג כח היושר והצדק שראוי שהלב יתמלא ממנו, וכיון שהוא מוצא את ההרגל להרחיק כל כח רגש פרטי חפשי בחוג קיומה של תורה, סובר הוא שכך היא המדה שהתורה חלילה סוגרת בעד רגשי הלב הפרטיים שלא יתפתחו כראוי, כיון שהיא מרגלת לעשות הכל בגזירה. אבל באמת צריך לבאר לו שתכנית הגזירה הינה⁴⁸ הקיום של הצדק הכללי בכל עת, גם בעת הירידה, ולהודיעו גם כן שלא תזוה דעתו עליו, שעל כרחו צריך הוא להודות שעכשיו, רק בעת הצעד הראשון להתגלות החפץ של חיי הכלל, עודנו רחוק הרבה מהכרה אמיתית במהות הצדק הכללי, ועדיין חסר הוא הרבה מקנין שלם בעצמיות הנפש למדה עליונה זאת במלא מובנה. מכל מקום, לפי ערך הכשרו ההולך ומתפתח לפי קרבתו אל יסוד הבנין הכללי, כן צריך שתבואר לו תכנית הענינים. על כן, טעמי תורה ורזיה הם דברים מוכרחים להתגלות בעקבא דמשיחא, כדי שהלב החי המתחיל להתנער יחוש

בכל חום חייו וכל תוקף הרגש שלו את הנועם העליון הפנימי שיש בדרכיה של תורה, תחת אשר הורגל לחשב אותם רק לגזירות של הכרח. עד שבכל דור ודור יתעלה יותר ויתקרב אל המטרה להיות כל כך משהו הרגשתו הפנימית לעומקה של תורה, עד שתמצא התורה כולה חרותה על לוח לבו¹¹, אז יוכל לשאוף חיים חפשיים במלא המובן, ו"תחת בשתכם משנה"¹² "בארצם משנה יירשו"יט. וכל זה בא מאהבה של תורה, הבאה מאהבת שם ד' אלהי ישראל ושמירת בריתו, תחת אשר עם עזיבתה יוכל לפול לאותו המצב הקטן והשפל שהלב הצר והקטן שלא נתפתח כראוי בעז ובגבורה עומד עליה. "על מה אבדה הארץ"¹³ "על עזבם את תורתי אשר נתתי לפניהם ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה"¹⁴. ההליכה בתורה, היא ההקפה הכללית עם הסקירה על פעולת התורה לעתיד לפי מהלך הזמנים והתעלות הנפשות. וכשהשקפה כזאת נסקרת יפה, היא מרוממת את הנפש עד שמכירים את גדולתה של מתנה טובה של חמדה גנוזה¹⁵ זאת של התורה, ומברכים עליה לא בשביל הענין הפרטי של עסק זה של עכשיו שעם התורה, שראוי גם כן לברך אחריה¹⁶, כי אם על היסוד הכללי הנצחי המקיף את התעודה בכללה. שעל זה אמרו חכמים שלא ברכו בתורה תחילה¹⁷ — בדעה פנימית שהתורה היא הקריאה בשם ד'. שמאז התחיל אברהם אבינו לקרא בשמו, ולבאר קריאת שמו עם ידיעת דרכיו שהם יסודי המוסר לעשות צדקה ומשפט¹⁸, הרינו עסוקים עם הכללים הללו לקנותם ולהקנותם לנו ולעולם. "ובנו ממך חרבות עולם מוסדי דור ודור תקומם, וקרא לך גדר פרץ משובב נתיבות לשבת"¹⁹. על כל פנים, העיקר היסודי להחיות את הלב הוא ללמד ולהודיע שהערת התורה היא מבא להערת השכל²⁰, והעבודה הבאה מהערת השכל היא היותר עליונה. אבל אנו בטוחים שבשום אופן לא תבנה הערת השכל מסתירה של הערת התורה, כמו שאין הענפים מצליחים על ידי קציצת שרשיהם. ומה נואלו החושבים שאותה הטענה של התגברות כח תחיית הלב, להרגיש בעצמו את הישר

והטוב ולהיות נוטה אליהם מעצם הטבע המוסרי החקוק בו הוא דבר חדש, בשעה שכבר היא נלמדת מפי החסיד בעל חוה"ל בהרחבה גדולה. אמנם ודאי צריכים אנו זריזות לרומם את כח המוסר, אבל תעזור לנו הרבה הרחבת המוסר בכחה של תורה, לא כדעת המתעים החפצים לדחק את הקץ ולבנות בנינים בשמים בלא שום יסוד. המה יראו עותתם בזמן קצר כי יראו פרי מעשיהם. שאמנם המוסר הכללי צריך הוא לקבל עליו הגוון הלאומי, זהו אין בו ספק, ובאיזה אופן שנגביר כח מוסר באומה יקבל עליו איזה טבע פרטי לפי הכשרון המיוחד, אם כן, למה לנו לחצוב בורות נשברים אשר לא יכילו המים^{כ"ה}, בעוד שאנו יכולים להרחיב את מעיין חיים שלנו שיהיה לנהר שפלגיו ישמחו עיר האלהים^{כ"ט}, למען תהיה כלילת יופי משוש לכל הארץ^ל כאשר היתה מאז מימי עולם.

פרק נב

בדברים הרוחניים בכלל, דעת השלילה מביאה יותר תיקון לעולם מהחיוב. כמו שבהשגת האלהות כבר נודע לכל שהשלילה היא הידיעה העקרית, והחיובים כל מה שיתרבו הלא יהיו מוגבלים ומשוערים לפי דעתו הקלה של האדם, על כן אינם מביאים כי אם ציורים של שיבוש. כן הוא בכל המושגים^א התלויים בענינים שהם למעלה מציורי החושים שלנו, ובכלל זה גם כן בענין הנבואה בכללה, ונבואתו של משה רבינו ע"ה בפרט.

ובתורה מן השמים שהיא צריכה בציורה לבאור ענין הנבואה, הנה לא בא לנו בקבלה דבר ברור על דבר ציור הנבואה וערכה^ב, ממילא מובן שכל מה שנצייר בדרך חיובי הוא רק דבר דמיוני עולה על הלב^ב שאין זה שום ענין ליסוד תורה ואמונה. על כן, העיקר ביסוד תורה מן השמים הוא רק הפקעת השלילה, היינו שלא לאמר שמה שאמרנו מפי עצמו אמרה, בלא השפעה אלהית. וזה בודאי מושכל לכל מי שרואה פעולת התורה על ישראל ועל העולם כולו. ובכלל אי אפשר לשום פעולה כללית גדולה קבועה לדורות שלא תהיה מושפעת השפעה אלהית. אמנם הערכים של ההשפעות בבירורם ונקיונם זה תלוי לפי ההבחנה של ערך התורה, אבל אין זה ענין כלל ליסוד האמונה של תורה מן השמים. ובכלל אין בעיקר האמונה שום ניגוד לדתות אחרות כאשר אמרנו כבר^ג, שאפשר שיהיו נשפעות גם כן שפע מדע ונבואה או רוח הקודש או שאר עזר אלהי על כמה אומות לפי מצבן וערכן על ידי טוביהן וחסידיהן. אמנם, כל מי שהוא נכנס בכלל האומה לא תוכל התפתחותו הרוחנית להיות יוצאת אל הפועל כי אם בהיותו מחובר בעמו בכל צדדיו, החמריים והרוחניים. אלא, שמפני הכלליות שיש לתורתנו שהיא עורגת לתקן כל העולם כולו, על כן אפשר יש לה לקבל גרים, ומכל מקום אין

זה בעין טובה כי קשים הם לישראל כספחת⁷. ולהיפך, היוצא מכלל השפעת התורה שהיא רוממה כל כך ביסודותיה וטהרתה והולך לרעות בשדי אחר, לא יוכל להשתלם ההשתלמות המוסרית הראויה, ולעולם ישאר גדוע וקרוע משורש החיים שלו.

יוצא מכלל זה הוא מעמד עבודה זרה, מפני שעצם עבודה זרה איננו כי אם השקפה מקטנת ערך האדם, ומשימה מועקה על כחותיו הרוחניים, שכל בעל שאר נפש בכל עם ולשון ירגיש המועקה הרוחנית ולעולם יהיה ממנה נבדל ונפרש. אבל האמונות שקבלו ציור מציאות אחדות השי"ת, אין הכרע להן לצאת מכלל דתנו', ויוכלו לעולם להשאר בה עם דעה רחבה גם עם חסידות מוחלטת. זהו יסוד העולה מתורת הסבלנות שבתורת אמת⁸, שגזרה שאפילו נכרי שעוסק בתורה הוא ככהן גדול⁹, ושאפילו נכרי עבד ושפחה הכל לפי מעשיו רוח הקודש שורה עליו¹⁰. וכשנעמד על מכון זה בציור השלילה, נמצא שאמונת תורה מן השמים היא יסוד חופש הדעות וחירות הרוח, ועלינו לשא ברמה את דגלנו בה לפני כל באי עולם להראותם את יסוד הסבלנות הבאה דוקא מרוממות האמונה.

אמנם, חוץ מציור החיובי של אמונת תורה מן השמים, כשאדם מישראל עומד על אפיה של תורה ומכל שכן כשבא למדה זו שמבחיין מה שיש בינה ובין כל הצעה דתית וכל הדרכה מוסרית כללית זולתה, מיד הוא נרתע מאימת רוממות הודה ומתמלא אהבת תורה, ומכיר לגדל ולרומם ערכה והודה והדרה. וכל מה שיסתכל יותר בפרטיה ובתוצאות פעולותיה כן תגדל תשוקתו אליה ורוממותה בנפשו, עד שיכיר שהיא כלי חמדה שבה נברא העולם¹¹, ושאין העולם מתקיים כי אם בשבילה ועבודה, כדי שיבא הנעלה שבברואים - האדם, אל מטרתו השכלית, האלהית והמוסרית היותר נשגבה ורוממה. "צרופה אמרתך מאד ועבדך אהבה"¹².

היתרון שיש לנבואת משה רבינו ע"ה על יתר הנביאים, לבד מה שמפורש בתורה בפרשה שלמה המדברת לאהרן ומרים, ופסוק לא

קם בישראל כמשה עוד נביא², הנה בכלל הצבת מדרגת הנביאים למטה ממדרגת התורה בכללה, ומדרגת הכתובים אחריה, דבר זה עצמו יתן לנו מושג חפשי על עילוי של הכח האלהי שנתגלה על אדון הנביאים, בונה אומתנו ומיסדה יסוד עולם. ויסוד זה ברור הוא ומוחש לכל מי שרוצה לעיין בעיון חפשי, שלא יקבל עליו העבדות של אדיקות הכפירה. על כן, לא יוכלו להרס יסוד התורה אפילו הקיצונים שבמבקרי כתבי הקודש, אם רק מבט חפשי יחפצו, לא עקשות והכעסה הנובעת מרשעות וילדות יחדיו. יסוד ההסתוריא אי אפשר להכחיש. הוייתם של ישראל לעם, הנושא עליו דגל אחדות ד' ושלילת עבודה זרה, בימים ההם שחשכתה של עבודה זרה כסתה ארץ, הדוגל בשם יסודי הצדק בהמון כללו הלאומי, ומתפאר באב הקורא בשם ד' ומלמד דרך ד' שהיא צדקה ומשפט³. והפעולה הזאת היא מתחברת עם ספר התורה, והיא מתקיימת קיום הסתורי עד כה. ועכשיו, הנה ניעור החפץ הכללי לחיות חיים היסטוריים עוד. היש אופן אחר מלהחליט שאין דרך לעזוב אותו מקור החיים ולחצוב בורות נשברים⁴. זהו החשבון היותר נמוך ופשוט שמביא להרים דגלה של תורה ברמה, בכח שאיפת התחיה. והנטיה היותר חופשית, דוקא היא תוכל להתעלות להכרה היותר קדושה על דבר ערכה של תורה.

ההשכלות הכלליות המעשיות, ודאי המה קנינים נחוצים לכל אדם ולכל אומה, ואין צריך לבאר חובתם הכללית בכלל האומה. אמנם, צריך לעולם לדעת כי יסוד ההשכלה הוא קיבוץ ידיעות נכבדות מאיזה מקצע שיהיה. על כן, ראוי לנו לטול חלק בראש בהשכלתנו אנו, שהיא דעת תורתנו לכל צדיקה, והרחבתה בחלקיה המעשיים והעיוניים.

מעצור בענין התרחבות הדעות מצד התורה אחרי הבריור הגמור של עומק ההבנה בתורה ודרכיה, לא נמצא כלל. כל דרכי הבקורת לא יוכלו להניא שום כח מכחותיה של תורה, ושום חכמה מדעית לא תוכל להצר צעדיה. ובאמת, אין אנו אחראים אפילו להשוות

פרשת מעשה בראשית עם המחקרים הניסיוניים¹⁰. כי אפילו אם נאמר שהנבואה לקחה ללימודיה את חזיון היצירה כפי המפורסם אז¹¹ להיות ליסוד לציור הכללי של יחש הבורא לבריאה, כדי שיכיר האדם את קונו ועל פיו מיוסד יום השבת כפי אותו הציור שהיה אז — שודאי גם איכות הציורים המוסכמים המה גם כן יש להם ערך בסדרי הבריאה ודרכי ההתפתחות האנושית שמהחכמה הכללית האלהית נערכו לפי מדותיהם וחילופי זמניהם — אין בכך שום הפסד. וקל וחומר שהננו רואים שיש יכולת לפרנס את כל דבריה של תורה גם על פי עומק המסקנה של הדרישות האחרונות¹². על כל פנים, אין שום מעצור מדרך אמונה שלמה לפני כל הרחבה מדעית באמת. על כן, המלחמה שחדשו אחדים מהסופרים על האמונה, אין לה שום אידיאה מוסרית כלל. ועל חנם יעשו ערבוביא וביטול הסכמה באומה. "לתאווה יבקש נפרד, בכל תושיה יתגלע"¹³.

פרק נג

רוב המבוכות באות לעולם רק מפני האנשים שהם מסתפקים בדעות קצובות ומוגבלות ואינם חפצים להטריח את כח המחשבה שלהם לשוטט בכל המרחב של הרעיון בטבעו הטהור. על כן, כשהם מחדשים, או נדמה להם שמחדשים איזה מחשבה, אינם יכולים להסכימה כלל עם יסודי הדברים המנוחלים לאומה, והם טוענים אחר כך בהכרח של קריעת האומה למפלגות, בשעה שאנו רואים שהשלמת כל דבר היא באחדותו. וישראל היה בעקרו "גוי אחד בארץ"⁸, ביחש להכח היסודי שם ד' ותורתו שנקרא עליו, ומעולם לא נתחבר ישראל לשני כחות שאחד הודה בתורה ואחד כפר. כי גם עובדי עבודה זרה אם רובם היו כחוטאים פריטיים, מבלי מצאו און בנפשם להתגבר על המורגל אז באהבה גדולה כל כך, אבל יסוד האומה נמשך ובא מהנאמנים עם ברית ד', אפילו אם היו מעטים. ואותן שבעת אלפים אשר לא כרעו לבעל⁹, יש להם יחש יותר גדול עם היהדות שבהוה מכל אותם התקיפים בעלי הרבבות. וכח החיים של שם ד' אלהים חיים אי אפשר כלל שיעזבוהו ישראל ויתקיים, בעוד שכל פליאת קיומו הנפלא אינה מתורצת כי אם מפני החזיקו במעוז שם ד' אל עולם. שאמנם צריך הוא להשכיל שלא רק בשביל העולם החיצוני לבדו נוצר, כי אם גם וביחוד אולי בשביל עצמו, אבל גם זה הוא אושר גדול לעצמו שיהיה מכובד על כל העולם בשביל כבוד שם ד' אלוהיו שנקרא עליו. על כן, חייבים אנחנו להשתדל בהרחבת הלכות הדעות והאמונות, באופן שבהתרחב לימודן יוסר התבלול וחשכת הדמיון מעל הדעות המפורסמות באומה, ולא תשא עוד חרפה לאמר שהדעות הטהורות של האמונה בישראל הן סותרות את ההשתדלות לבנין האנושי והלאומי.

ואדרכא, פעלן והדרן של דעותיה של תורה יראו על כל דרכי החיים, בכח חיים המפריח ומוסיף חיים ועצמה, ומרומם עם זה את כחות הטוב ומעלה למרום פסגת המוסר היותר נעלה ונשגב. "כל כלי יוצר עליך לא יצלח וכל לשון תקום אתך למשפט תרשיעי, זאת נחלת עבדי ד' וצדקתם מאתי נאם ד'".³

"כי אצק מים על צמא ונוזלים על יבשה, אצק רוחי על זרעך וברכתי על צאצאיך. וצמחו בבין חציר, כערכים על יבלי מים. זה יאמר לד' אני וזה יקרא בשם יעקב, וזה יכתב ידו לד' ובשם ישראל יכנה".⁴

"עברו עברו בשערים, פנו דרך העם, סלו סלו המסלה, סקלו מאבן, הרימו נס על העמים".⁵

"ברוך ד' לעולם אמן ואמן".

הערות

פרק א

- א. יד החזקה, הלכות תשובה, פרק חמישי, הלכה ד
- ב. עקבי הצאן, עבודת אלהים, עמ' קנג (כנגד שפינוזה)
- ג. אורות הקודש ג עמ' כז
- ד. איוב לד, יא

פרק ב

- א. אגרות הראיה א, אגרת קמט עמ' קצב-קצג, מאמרי הראיה א עמ' 87, 'בעקבתא דמשיחא', עצות מרחוק — אוצרות הראי"ה (מהדורת תשס"ב), ב עמ' 68

פרק ג

- א. ע' מאמרי הראיה עמ' 20
- ב. ע' מאמר 'אפיקים בנגב'

פרק ד

- א. מורה נבוכים, חלק שני, פרקים טז, יז, כה
- ב. כוזרי, מאמר ראשון, סי' סז
- ג. שמונה קבצים, קובץ ו, קפח
- ד. אגרות הראיה א, אגרת צא עמ' קה-קו, אורות הקודש ב עמ' תקמז
- ה. אורות הקודש, ג, עמ' כד-כז
- ו. ערפלי טוהר עמ' נ ד"ה האידיאליות והשירה
- ז. שמונה קבצים, קובץ א, כט; עקבי הצאן, עבודת אלהים, עמ' קלד "שהרי אין כלל, אחר הידיעה..."

פרק ה

- א. מורה נבוכים, חלק ב, פרק כט
- ב. מורה נבוכים, חלק ב, פרק כה
- ג. מורה נבוכים, חלק ב, פרק כה
- ד. ע"פ משלי, ח, יד
- ה. לעיל פרק ד, אגרות הראיה א, אגרת צא עמ' קה-קו, אורות הקודש ב עמ' תקמז
- ו. תהילים, קלט, יד-טז
- ז. לא מצאנו במדרש רבה. לשון דומה מופיעה בבתי מדרשות לרב

ורטהיימר חלק א - מדרש שני הכתובים פרק א "להגיד כח מעשה בראשית לבריות ולהודיעם אי אפשר אלא שסתם הכתוב". אמנם, מופיעה לשון הרב ברמב"ם מורה נבוכים בפתיחה, ובפרוש הרמב"ן על התורה, בראשית א, א (במורה נבוכים ציין הרב אבן שמואל לתנחומא ישן בראשית א סי' יא)

- ח. אגרות הראיה א, אגרות: צא, קלד; עין איה שבת, ב, פרק חמישי מד
- ט. בראשית ב, טז
- י. בראשית ב, יט
- יא. בראשית ב, כ
- יב. ע' תנחומא, צו, פרק יב
- יג. מדרש רבה בראשית, פרשה ג, ז; פרשה ט, ב; קהלת, פרשה ג, יד. ילקוט שמעוני קהלת, פרק ג, רמז תתקסח

פרק ו

- א. ע' עין איה, ברכות ב, פרק ט, קיב
- ב. ע' אדר היקר עמ' לו
- ג. ע' קבצים מכת"י ק, כרך ב, בויסק א, ו; אורות הקודש ג, עמ' סז
- ד. פסחים סח ע"א; ילקוט שמעוני, זכריה, פרק ח רמז תקעד; זוהר א, קיד ע"ב, קלה ע"א

פרק ו1

- א. אגרות הראיה א, עמ' קג, עמ' קעה
- ב. ע"פ דניאל ז, כה
- ג. ע' ע"ז לו ע"ב; אדר היקר עמ' לח-לט; עין איה: ברכות, פרק ז, ד, עמ' 203, פרק ט, רעא, עמ' 363, שבת א, פרק א, עג, עמ' 45, פרק ב, קלט; אגרות הראיה א, מב עמ' מא, קמט עמ' קצד, ח"ב, תרץ עמ' רצה; ובגנזי ראיה עמ' 155 שיטות בעניין; באר אליהו ח"א, עמ' רה, ז. שמונה קבצים, קובץ ג, יג, קובץ ה, רעא; קבצים מכת"י קודשו, פז עמ' קכד-קכה, פט עמ' קכט, צא עמ' קלג-קלד; ניצני ארץ יב עמ' 21; אוצרות הראי"ה עמ' 727
- ד. תמורה, טז ע"א
- ה. ע"פ שבת קיב ע"ב
- ו. רמב"ם, הקדמה ליד החזקה, הקדמה למשנה מהדורת שילת עמ' מב, שו"ת נודע ביהודה מהדורה תנינא, אה"ע סי' עט ד"ה הלילה הזה: "דע תלמידי החביב ויהיו דברים הללו חקוקים על לוח לבך לזכרון

הכלל הגדול שאין לכל חכמים שאחר התלמוד רשות לומר דבר נגד התלמוד והאומר דבר לסתור קוצו של יו"ד מדברי התלמוד לא יחשב בכלל חכמי ישראל"

פרק ז

- א. ע"פ משלי, כב, כג
- ב. אבות, ה, י
- ג. אורות, אורות ישראל, פרק ה, ב, ושם יא
- ד. אגרות הראיה א, אגרת סד, אגרת מד עמ' מג-מד; עין איה ברכות ב, פרק ט, שכד-של; עקבי הצאן, עמ' קלז-קלח
- ה. ע"פ ישעיה, יא, ט
- ו. אורות התורה, פרק א, א-ב

פרק ח

- א. בראשית א, כח
- ב. ע"פ הושע, ב, יז
- ג. עיין חזון הצמחונות והשלום
- ד. עיין עין איה ברכות ב, פרק ז, נ.
- ה. מאמרי הראיה עמ' 296
- ו. ע"פ ירמיה לא, לג
- ז. נדה סא ע"ב; עיין חידושי ר' יעקב עמדין על ר"ה ל ע"א;
- ח. מדבר שור עמ' צח; עין איה שבת א, פרק א לט; אורות הקודש ד, עמ' תקטז; מאורות הראי"ה שבועות, עמ' רעט; אגרות הראיה ב, אגרת תרל; שם א, אגרת מד עמ' נא, אגרת קמ קעו-קעז; שמונה קבצים קובץ ה, צז; לנתיבות ישראל א, 'התורה והגאולה' פרק ב; שערי זוהר להרב ראובן מרגליות עמ' קכה; ספר הברית עמ' 242; לשב"ו ספר הדע"ה חלק ב מעמ' 114; מגיד מישרים עמ' כו; של"ה שער האותיות אות א אמת ואמונה העיקר התשיעי, של"ה בית דוד עמ' יח, ובסידורו שער השמים ד"ה לא ימיר האל ולא יחליף דתו; חסד לאברהם מעין שני נהר יא; ספר שיחת מלאכי השרת פרק רביעי ד"ה ודבר
- ט. עין איה ברכות ב, פרק שביעי, ב
- י. במדבר יא, כט
- יא. תהילים נח, ט
- יב. ישעיה, נד, ה
- יג. שמונה קבצים, קובץ א, ל-לב

יד. כוזרי, מאמר רביעי, סי' כג, עמ' קעח; רמב"ם, הלכות מלכים פרק יא הלכה ג

טו. משלי, יא, כא

טז. יבמות מז ע"ב, קידושין ע ע"ב, כלה רבתי, פרק שני

יז. ע"פ רות, ב, יב

יח. ע"פ איוב, כג, יט

יט. עיין שמואל א, ב, לג

כ. יחזקאל טז, ל

כא. במדבר יד, כא

כב. מגילה, יג ע"ב

כג. יחזקאל כ, לג; סנהדרין קה ע"א

פרק ט

א. עין איה ברכות א, הקדמה עמ' טז-יז; שם, ברכות ב, פרק ט, סי' שלב; אגרות הראיה א, עמ' קכד

פרק י

א. שמונה קבצים, קובץ א, רעח; קובץ ו, פז, קנד; אגרות הראיה א, אגרת כ עמ' יט

ב. דברים לב, מז

ג. מדרש רבה, בראשית, פרשה א, פסקה יד

ד. מאמרי הראיה עמ' 101

ה. אגרות הראיה א, פט עמ' צז, צט; אגרת צ עמ' קג

ו. הרעיונות בהמשך הפרק הובאו ביסודם ב'אפיקים בנגב' וב'חזון הצמחונות והשלום'

ז. בראשית א, כח

ח. תהילים פט, ג

ט. ברכות, כח ע"א

י. בכתבי הרב שגור משפט זה, בספרנו עוד בפרק יג הערה כב, פרק כט הערה לט ופרק נא הערה א. כנראה שזו הרכבה של שני פסוקים: א — ירמיה, לא, לב "נתתי את תורתך בקרבם ועל לבם אכתבנה". ב — משלי, ג, ג, "כתבם על לוח לבך". ע"ע מסכת עירובין ב ע"א תוס' ד"ה דכתיב; מגילה ג ע"א תוס' ד"ה וילן יהושע

יא. ירמיה לא, לג

יב. ירמיה ט, כג

- יג. תהילים, לב, ט
 יד. ירמיה י, יד; נא, יז
 טו. קידושין, כא ע"ב
 טז. אגרות הראיה, א, אגרת צא, עמ' קה
 יז. בראשית ג, טו
 יח. דברים יב, כ
 יט. ע' רבנו בחיי, ויקרא, יא, יג; פנקסי הראי"ה עמ' סה, לו
 כ. פסחים נ ע"א. שם לא מוזכר מפורש טעמי תורה, אך נדרש בתנחומא חקת, ח; וע' פסיקתא דרב כהנא פסקא ד אות ז, ילקוט שמעוני, במדבר, יט, רמז תשנט, ישעיהו מב, רמז תנב
 כא. זכריה, יד, ו
 כב. דברים ד, ו
 כג. על הקרבנות ע' ערפלי טוהר עמ' י-יא; עולת ראייה א עמ' קיז, קכא, קסו-קעט; שם עמ' רצב; מאמרי הראיה עמ' 25; אורות, עמ' נט; בשמן רענן עמ' שמא-ב; מאורות הראי"ה הגדה של פסח עמ' רכה; אגרות הראיה א, עמ' קעו; שם ד, עמ' כד; גנזי ראייה עמ' 142; שמונה קבצים, קובץ א, סי' שצ, תשסג, תשצו; שם קובץ ג, סי' קעו, רו; שם קובץ ה, סי' קמא; אוצרות הראי"ה א עמ' 326-325
 כד. ישעיה סה, כ
 כה. ויקרא, כב, כט
 כו. מלאכי, ג, ד
 כז. ע"פ ויקרא רבה, ט, ז
 כח. ע' יבמות ד ע"א
 כט. דברים, יד, כא
 ל. קבצים מכת"ק ב, בויסק א, ז
 לא. ע"פ ישעיה יא, ז-ט
 לב. ישעיה ל, כד
 לג. ע"פ משלי כז, ד
 לד. ויקרא, יט, ה
 לה. בבא בתרא, כה ע"א-ע"ב
 לו. ישעיה, נו, ז
 לז. בראשית רבה, נה, ז
 לח. ע"פ חגיגה, ז ע"א
 לט. ויקרא, ב, א; מנחות קד ע"ב

מ. קידושין, ל ע"ב
 מא. בראשית, ו, ה
 מב. מלאכי, ג, יח
 מג. ע"פ דניאל, יב, ב

פרק יא

א. ע' אדר היקר, מאמר הדור, עמ' קי
 ב. דרשות הר"ן, הדרוש העשירי

פרק יב

א. מלכים ב, יח, לג-לה
 ב. ירמיה, נ, ו
 ג. ע"פ ישעיה, ט, יז

פרק יג

א. ע' הערת רבנו הרצי"ה עקבי הצאן, עמ' קיד, הערה 39
 ב. אורות הקודש ח"א עמ' קכג. ח"ג עמ' סט, צו. אורות התשובה יא ה,
 יב ו. עקבי הצאן עמ' קכד. מאמרי הראיה עמ' 24. 541. אגרות הראיה
 ח"ב עמ' לט-מ. עין איה ברכות ב ח יא. שבת ב ט עז, עט, פא.
 שמונה קבצים, קובץ א שעו, שפד, תשסג-תשסד. קובץ ו רפג.
 ג. יחזקאל, כח, כד
 ד. דברים, יב, ה
 ה. ע' עין איה, שבת א, ס' סז
 ו. ישעיה, ב, ג; מיכה, ד, ב; ברכות, סג ע"א; רמב"ם, ספר המצוות,
 מצות עשה קנג
 ז. דברים, יז, יא-יב
 ח. שם, ט
 ט. ע"פ דברים, יז, ח-יב
 י. חכמת אדם כלל קנג, משנה ברורה סי' תצח ס"ק צו
 יא. יבמות פט ע"ב
 יב. נזיר מג ע"ב, ד"ה והאי מת מצוה; וע"ע לקמן פרק נא ובהערה ח
 שם
 יג. חגיגה, טו ע"ב
 יד. סנהדרין, כא ע"ב - כב ע"א
 טו. בבא מציעא, קטו, ע"א

טז. ישעיה, ב, ב; מיכה, ד, ב
 יז. גיטין, לו ע"ב; ע"ז, לו ע"א
 יח. ע"פ דברים, יז, ח
 יט. ראש השנה כה ע"ב
 כ. ישעיה, ל, כו
 כא. סוטה מט ע"א
 כב. שבת, קיב, ע"ב
 כג. ע"ע אורות, עמ' ס, ד"ה יש אשר
 כד. ע"פ ירמיה, לא, לב ועי"ל פרק י הערה ט
 כה. יחזקאל לו, כו
 כו. שם, כז
 כז. דברים, ד, לד

פרק יד

א. סנהדרין כא, ע"ב, ושם 'גדול העולם'
 ב. ע' תהילים, עד, ו
 ג. ברכות, נד ע"א, סג ע"א
 ד. ויקרא, יט, כז
 ה. דברים, יד, א
 ו. רש"י שם
 ז. ירושלמי, סנהדרין, פ"ב, ה"ו; ילקוט שמעוני, שיר השירים, ה, רמז
 תתקצז
 ח. אגרות הראיה ב, עמ' קא, אגרת תסו
 ט. ע"ע פנקסי הראיה א, עמ' לג-לד, סע' מב-מג
 עין איה, שבת א, פ"ב, קעט
 א. שו"ע יו"ד, סי' רא, סע' ב

פרק יד 2

א. מדרש רבה, איכה, הקדמה, פסקה ט
 ב. אגרות הראיה, א, עמ' רנ
 ג. חולין יג, א. וע' אגרות הראיה, א, עמ' צט
 ד. ישעיה, ל, כב; ע"ע שבת פב ע"א במשנה
 ה. אורות, עמ' קלא
 ו. ע"פ צפניה, ג, ט

- ז. רמב"ם, הל' מלכים, פרק יא, הלכה ד (מהדורת פרנקל); אורות עמ' קלא
 ח. איוב, לא, מ
 ט. סנהדרין, נט ע"א
 י. ע' הערת רבנו הרצי"ה אדר היקר, עמ' לו, הערה 4
 יא. ע"ע עקבי הצאן, עבודת אלהים, עמ' קנ
 יב. שם, ט, והלשון שם: "מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ, בין ישראל בין עכו"ם, בין איש בין אשה, בין עבד ובין שפחה, הכל לפי המעשה שהוא עושה כך רוח הקודש שורה עליו"
 יג. תהילים, קמה, יח
 יד. דברי הימים, א, כח, ט
 טו. סנהדרין, נט ע"א
 טז. קידושין, ע, ע"ב

פרק טו

- א. סנהדרין כא, ע"ב ושם 'גדול העולם'; ועי"ל פרק יד הערה א
 ב. אורות, זרעונים, מעשי יצירה, עמ' קכג
 ג. מאמרי הראיה, טללי אורות, פרק א, עמ' 18 – 19

פרק טז

- א. ע' הקדמת נפש החיים מבן המחבר "שזה כל האדם לא לעצמו נברא רק להועיל לאחריו ככל אשר ימצא בכחו לעשות"
 ב. ע' יבמות סג ע"ב; ע"ע פנקסי הראיה א, עמ' כד, סע' כח, עמ' סז, סע' לח
 ג. ע"ע חוברת ניצני ארץ יב, מצות פו"ר
 ד. ע"ע עין איה שבת א, פ"ב, קעט; שמונה קבצים, ו, סח; אורות, ישראל ותחיתו, כו

פרק יח

- א. רמב"ם, הלכות יסודי התורה פרק א-ב, ג-ד. ע"ש פרק ד הלכה י.
 מורה נבוכים, פתיחה
 ב. רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ד הלכה יג

פרק יט

- א. ע"ע הרב חרל"פ, ישלח ממרום, עמ' 32
 ב. פרק ד

ג. קידושין, מ ע"א

פרק כ

א. דברים, ו, ה

ב. עמוס, ה, כד

פרק כא

א. ע' כוזרי, מאמר ראשון, סז

פרק כב

א. ע"פ ירמיה, כב, כח

ב. ע"פ דניאל, ט, כד

פרק כג

א. אבות, ד, ג

ב. ע"ע עין איה, שבת א, פ"ב, קג; אדר היקר עמ' כח, שם עמ' מד-מו

ג. מובא בספרים. על שמחת הקב"ה בלימוד התורה ע' זוהר ח"ב רלה, ח"ג נט: צה. קלה.; תיקוני זוהר קלו.

פרק כג2

א. ע"פ פסחים, קט ע"ב

ב. ע"ע 'העקרים' מאמרי הראיה, עמ' 14

ג. ע"פ איוב, לח, יא

ד. נדרים, מ, ע"א

ה. ישעיה, א, יג. הפסוק הוסף ע"י הרב באותיות קטנות ברווח שבין הפרק הזה לפרק הבא לאחר תחילת כתיבתו.

פרק כד

א. ע"ע עין איה, ברכות א, א, כד

פרק כה

א. ע"פ ישעיה, ו, י

ב. ע' ישעיה, כו, י-יא

ג. ע"ע שמונה קבצים, קובץ א, צו

ד. ע"ע קבצים מכת"י קודשו, קיז

ה. ע' לעיל פרק כד

פרק כו

- א. ע"פ דברים כח, לד
- ב. ע"ע אגרות הראיה, א, אגרת מד, עמ' מח-מט
- ג. ע"ע עין איה, שבת, א, עמ' 125-126, סי' קז-חח
- ד. ע"פ ישעיה, נד, יז
- ה. משלי, ג, ה
- ו. ע"פ ישעיה, ו, י
- ז. עיין והשווה עין איה, שבת ב, ס' קכב; 'טללי אורות', מאמרי הראיה עמ' 21; 'התורה והתורות האנושית', מאמרי הראיה עמ' 102; אורות הקודש, ב, עמ' תצג; אורות, עמ' נז
- ח. ע' אורות, אורות התחיה, יח
- ט. ע"ע מאמרי הראיה, 'דרך התחיה', עמ' 6 — 7; אגרות הראיה א, רסו עמ' דש; אגרות הראיה ד, אמד עמ' סה; אורות, ישראל ותחיתו, כד עמ' מא; אדר היקר, עמ' כו; שמונה קבצים: קובץ ד, נח; קובץ ה, סב; קובץ ז, קלא, קלח
- י. אבות, ד, ג
- יא. ע"ע מאמרי הראיה, נחמת ישראל, עמ' 286; אגרות הראיה א, עמ' שנד; אגרות הראיה ב, עמ' שלד בסופו; אגרות הראיה ג, עמ' קנו; אורות, 'למלחמת האמונות והדעות', עמ' קל; עין איה, ברכות ב, פרק ט, קיג, רפז עמ' 372; שמונה קבצים, קובץ א, תשמ
- יב. ע' אורות, זרעונים, יסורים ממרקים, עמ' ככו; קובץ א, תעו
- יג. משלי, טז, ד. ע"ע פנקסי הראיה א, עמ' קלו, ושם עמ' רנג הערה 10
- יד. ע' מכות כד, ע"ב
- טו. ע' מכות, כד, ע"א
- טז. ע' שבת, פט, ע"א
- יז. בשבת, פט, ע"א כתוב "אף מלאך המות מסר לו דבר שנאמר 'ויתן את הקטורת ויכפר על העם' ואומר 'ויעמוד בין המתים ובין החיים' וגו'"
- יח. שיר השירים, א, ג
- יט. ע"פ ילקוט שמעוני, שיר השירים, רמז תתקפא

פרק כז

- א. שיר השירים, ב, ה
- ב. תפילת שמונה עשרה, ברכת השיבה שופטינו

פרק כט

- א. ע' כוזרי, מאמר רביעי, ג, הוצאת דביר עמ' קסב
- ב. ע' ישעיה, יא, ט
- ג. ע' ירמיה, לא, לב
- ד. ע' אבן עזרא, קהלת, ד, ב
- ה. ב"מ צו ע"ב
- ו. ע"ע אגרות הראיה, א, אגרת קמ; שמונה קבצים, קובץ ה, צז
- ז. ע' אורות, זרעונים, 'נשמות של עולם התוהו'; אורות הקודש, ב, עמ' תקכו
- ח. ע"פ דניאל, יא, יד
- ט. ע' ישעיה, מח, יח
- י. תהילים, פט, ג
- יא. ע' עין איה, שבת ב, פרק ט, קלז-קמו
- יב. שמות, כ, ב
- יג. דברים, ו, ה
- יד. ע"פ מלכים ב, יד, כו
- טו. ע"פ ירמיה, יג, יט
- טז. שמות, יט, ו
- יז. דברים, כח, א
- יח. ע"פ ישעיה, נא, ה
- יט. ע"פ שבת, פח ע"ב
- כ. ע"פ תהילים, קיב, א
- כא. ע"ע זוהר, ח"ג, קכח ע"א; ח"ב, קח ע"ב
- כב. בראשית, לו, לא
- כג. ע"פ ישעיה, כח, א
- כד. ע"פ איוב, יד, ב
- כה. ע"פ ישעיה, נט, י
- כו. תהילים, קיח, טז
- כז. ע"פ ישעיה, יד, ט
- כח. שמואל א, ב, ט
- כט. שם, י
- ל. שם
- לא. ע' אורות האמונה, עמ' 66, ד"ה כח האמונה
- לב. ע' שם, עמ' 52 ד"ה החוצפא

לג. יחזקאל, יח, ו
 לד. סנהדרין, פא, ע"א. ושם: 'אבותיו'
 לה. ע' סוטה, כב, ע"א
 לו. ע"ע אורות, אורות ישראל, ח, א
 לז. ע"פ משלי, ג, ה
 לח. ע"פ שבת, נה ע"א
 לט. ע"פ ירמיה, לא, לב וע' פרק י הערה ט
 מ. ע' סוטה יב ע"ב; ילקוט שמעוני, עמוס, רמז תקמג; וע"ע פרי צדיק,
 לחג הפסח, אות כג
 מא. בראשית, טו, ו
 מב. מלאכי, א, ד
 מג. ע' אורות האמונה, עמ' 66, ד"ה כח האמונה
 מד. הושע, יד, י
 מה. ע"פ שבת, כט ע"א
 מו. ע"פ תנא דבי אליהו, פרק כה
 מז. יומא, כח ע"ב
 מח. משלי, ו, לב
 מט. ילקוט שמעוני, פרק כ, רמז רפו
 נ. ישעיה, מ, ח
 נא. ישעיה, יד, כז

פרק ל

א. תהילים, עו, ו
 ב. ע"פ ישעיה, לב, ב; מלכים א, כב, כה; מלכים ב, ז, יב
 ג. ישעיה, כח, יז
 ד. תהילים, קיא, ח
 ה. ע' הערת רבנו הרצי"ה אדר היקר, עמ' כו, הערה 1
 ו. ירמיה, כב, יז
 ז. חבקוק, ב, יח
 ח. אורות הקודש, ג, עמ' קז
 ט. במדבר, כא, יח-יט

פרק לא

א. אורות, אורות התחיה, ד
 ב. ע' מדרש רבה רות, פרשה ה, פסקה ד

ג. תהילים, לו, ח

פרק לב

- א. לדוגמא ע' אור נערב, חלק א, פרק ג
- ב. ע"ע ערפלי טוהר, עמ' קכב ד"ה מפני; אגרות הראיה א, עמ' רסז
- ג. ע"פ קהלת, ז, כט
- ד. נ"ל שהכוונה לשער ראשון

פרק לג

- א. ע"ע אדר היקר עמ' מב
- ב. ע"פ שבת, פח ע"ב
- ג. ע' מורה נבוכים, פתיחה
- ד. ע"פ ישעיה, כג, יח

פרק לד

- א. בראשית, ה, א
- ב. ספרא, קדושים, פרק ד
- ג. מאמרי הראיה עמ' 101-102
- ד. יבמות, סא ע"א
- ה. בבא קמא, לח.

פרק לה

- א. אורות האמונה, עמ' 97 ד"ה השתעבדות השכל; שמונה קבצים, קובץ א, רעח
- ב. ע"ע מדות הראיה, אמונה, ס' יח; אורות האמונה, עמ' 59, ד"ה חטא עצום; פנקס יג, כ, לה; שמונה קבצים, קובץ א, תק; קובץ ב, רצא; קובץ ה, קסג
- ג. ע"פ שמואל, א, יד, ו
- ד. ע"ע עין איה, ברכות א, א, קא; ברכות ב, ט, כג עמ' 258; שם, שם, קכ; שבת א, ב, ס' קצב, קצו; משפט כהן עמ' שכז-שכח, שנט; עזרת כהן עמ' קמא
- ה. תהילים, עד, ח

פרק לו

- א. ע' מאמרי הראיה עמ' 19
- ב. זכריה ב, טו-טז

- ג. שם, טו
- ד. שם, טז
- ה. ישעיה כו, ב

פרק לו

- א. אגרות הראיה, א, אגרת מד עמ' נא-נב, אגרת סד, אגרת קי עמ' קלה, אגרת קמ עמ' קעח; אורות, עמ' נ; אדר היקר, עקבי הצאן, עמ' קכב, קמז-קמח
- ב. עין איה, ברכות ב, פרק ט, שכו
- ג. ישעיה, ה, יב
- ד. ע' אדר היקר עמ' ל-לא
- ה. ע"ע אורות, למהלך האידיאות בישראל, עמ' קי; עולת ראיה ב, עמ' קנה-קנז
- ו. דברים, ל, ב-ג
- ז. שם, ה
- ח. ע"פ ישעיה ב, ו
- ט. דברים לב, יב
- י. ע"ע אורות, אורות ישראל, פרק ז פסקה יז, עמ' קסו; שמונה קבצים, קובץ א, תרנ
- יא. שמואל א, כה, כט
- יב. שם, כח
- יג. תיקוני זוהר, דף א ע"ב - ב ע"א

פרק לח

- א. ע"ע פנקס יג סימנים עג, עו, קד, קיג; אדר היקר, עמ' לו-לז, מג
- ב. ע"ע אגרות הראיה, א, אגרת פט עמ' צג-צד
- ג. ע"פ מדרש רבה אסתר פרשה א פסקה א
- ד. ע"פ שבת קטז ע"א
- ה. ע"פ שיר השירים, א, ו
- ו. ע"פ נחום, ב, ג; וע"ע ישעיה ה
- ז. ע"פ ירמיה, ב, כה
- ח. ע' רמב"ם, הלכות תשובה, פרק ז, הלכה ה; לנתיבות ישראל, א, מכתב על תקופת זמננו ומהלך תשובתה. ע"ע שם, המדינה כהתקיימות חזון הגאולה, פרקים ב-ג; אם הבנים שמחה, פרק ראשון, עמ' עח-עט, פרק שלישי, עמ' קסח ס"ק יז

- ט. מגילה יז ע"ב
י. ישעיה, ו, י
יא. תהילים, קב, יט

פרק לט

- א. ע"ע אדר היקר, עמ' לו
ב. יחזקאל, לו, כ
ג. ישעיה, מד, ז
ד. שם, סה, כב
ה. שם, לה, ו
ו. ירמיה, לא, יא

פרק לט2

- א. ע"ע אורות זרעונים, יסורים ממרקים; מאמרי הראיה עמ' 84 וכן פנקס יג, ו
ב. במלבי"ם על עמוס, ב, ד ד"ה ויתעום כזביהם "שהם דעות כוזבות שהיה להם באמונה, שהגם שהם כזבים החזיקו במ מצד שהלכו אבותם אחריהם — ונקבעו ביניהם בירושת נחלה מאבות לבנים..."
ג. ישעיה, ל, כ
ד. ע"ע אורות ישראל, ה, ה
ה. שבת, קיח, א
ו. חגיגה, ה ע"ב; ע"ע דברי הרצי"ה, עולת ראיה ב, עמ' תמב, ס"ק טז
ז. משלי, טז, כב
ח. שם, י, ב
ט. ישעיה, סג, יב
י. ע' אורות, אורות התחיה, נד
יא. ע"ע שמונה קבצים, קובץ א, קסז; אגרות הראיה, א, עמ' רנ; שם, ב, עמ' לד
יב. ע"ע רמב"ם, הלכות מלכים, פרק יא
יג. ע"ע צמח צבי, אגרת עא, עמ' קפא
יד. ע"ע כוזרי, מאמר רביעי, סי' כג
טו. ע"ע אורות האמונה, עמ' 111; אורות, עמ' קנג; אגרות הראיה, א, עמ' מח
טז. ע"ע אורות, עמ' קלא
יז. ע"ע מאמרי הראיה, עמ' 22-23

- יח. שמות, יט, ו
- יט. ישעיה, סב, יב
- כ. תהילים, סח, ג
- כא. ע"ע אורות, אורות ישראל, ה, ב
- כב. תהילים, קמט, ב
- כג. תהילים, קד, לא
- כד. עובדיה, א, כא
- כה. זכריה, יד, ט

פרק מ

- א. יבמות, מט ע"ב
- ב. ע' פנקס יג, קכט; ע"ע שם: ב, יג, קז, קלה
- ג. ע' שמונה קבצים, קובץ א, כג-כד
- ד. ע' שמונה קבצים, קובץ ב, כ; מאמרי הראיה עמ' 25; אורות עמ' נט
- ה. ע' שמונה קבצים, קובץ א, תנז; קובץ ב, צג
- ו. ע' פנקסי הראי"ה, ח"א, עמ' קנטי
- ז. ישעיה, ו, ג
- ח. שמות, כ, כא
- ט. ילקוט שמעוני, בראשית, פרק כח, רמז קיט
- י. בראשית, כח, יב
- יא. תהילים, קב, כג
- יב. ע"פ ישעיה, ד, ה
- יג. דברים, לג, יט
- יד. ע"פ דברים, טז, כ
- טו. ישעיה, נז, יט
- טז. שם, מ, ה

פרק מא

- א. מדרש רבה, איכה, פתיחתא, פסקה ב
- ב. ע"פ רד"ק שמואל, א, פרק טו, כג
- ג. אורות, עמ' קא: "הכפירה נתהפכה בתקופה קצרה למין אמונה קנאית וחצופה".
- ד. תהילים, קיח, טז
- ה. הושע, ו, ג

פרק מב

- א. מדרש רבה, שמות, פרשה ז, ד
- ב. ע"פ דברים, לג, ג
- ג. ערובין, יג, ע"ב
- ד. ע"ע עין איה, ברכות, א, כד
- ה. ע"פ תהילים, נא, ז
- ו. עירובין, יג ע"ב
- ז. תהילים, לג, ט
- ח. ע' רש"י בראשית, מג, ל
- ט. ע"ע עין איה ברכות א, א, קא; ברכות ב, ט, קכ
- י. ישעיה, נט, כ
- יא. שם, מד, ג
- יב. שם, ה

פרק מג

- א. מכות, כד ע"ב
- ב. ברכות, נט ע"ב
- ג. הושע, ח, יב
- ד. ישעיה, מד, ג-ה

פרק מד

- א. ע' רש"י בראשית, מג, ל
- ב. ספרי, כי תבא, פיסקה ה; הגדה של פסח; וע"ע במדרש רבה, במדבר, פרשה כ, פיסקה כ"ב; באר מים חיים, פרשת שמות, פרק א
- ג. שמות, א, י
- ד. ע"ע אגרות הראיה א, אגרת יח, עמ' יז
- ה. ישעיה, מו, יג. בכתב יד: ונתתי מציון ישועה לישראל תפארת

פרק מה

- א. ע' ע"ז לו ע"ב; אדר היקר, עמ' לח-לט; עין איה, ברכות ח"ב, פרק ז, ד, עמ' 203, פרק ט, רעא, עמ' 363, שבת ח"א, פרק א, עג, עמ' 45, פרק ב, קלט; אגרות הראיה, א, מב עמ' מא, קמט עמ' קצד, ח"ב, תרץ עמ' רצה; ובגנזי ראי"ה עמ' 155 שיטות בעניין; באר אליהו עמ' רה, ז; שמונה קבצים, קובץ ג, יג, קובץ ה, רעא; קבצים מכת"י קודשו, פז 10 עמ' קכד-קכה, פט 10 עמ' קכט, צא 1 עמ' קלג-קלד; ניצני ארץ יב עמ' 21; אוצרות הראיה עמ' 727

- ב. יהושע, ה, יג
- ג. אסתר, ט, כז
- ד. זוהר, ח"ב, קיד ע"ב; ח"ג רכב ע"ב, רפא ע"א; תיקוני זוהר כא ע"ב; ספר הבהיר, אות קפה
- ה. ע' אגרות הראיה ח"א, אגרת נ, עמ' נט; ע"ע אדר היקר עמ' לח-לט; וע"ע אגרות הראיה, א, אגרת קפד, עמ' רמא
- ו. ע' אגרות הראיה, א, אגרת כ, עמ' כ-כא
- ז. ע' אגרות הראיה, א, אגרת כ, עמ' כא — שם הרב עובר לדבר על הכפירה ולא על הכופרים
- ח. ע' שבת, פח ע"א
- ט. אך ע' עין איה שבת ב, ט, סז-סט
- י. יחזקאל, כ, לב
- יא. שם, לג
- יב. ע' מדרש רבה, אסתר, פרשה ז, פסקה יב; וע"ע המאירי סוטה יז ע"א
- יג. ע"ע שבת, פח, ע"א
- יד. ישעיה, סג, ח
- טו. ע"ע בבא בתרא, עד, ע"א
- טז. קרבת אלוהים, מאמרי הראיה, עמ' 32
- יז. ע"פ משלי, יב, יט
- יח. ע"פ תהילים, קז, מ; איוב, יב, כד
- יט. ע' עולת ראיה א, עמ' רנב-רנג
- כ. ע"פ ישעיה, מ, ח
- כא. ע"ע בפרוש 'מערכי לב' על הסדור 'סדר רב עמרם גאון' מאת מהרא"ל פרומקין עמ' 156 בדברי הרב שם
- כב. סנהדרין לח ע"ב ורש"י שם
- כג. ע"פ תהילים, קמה, יג
- כד. ע"פ ישעיה, לג, כא
- כה. ע"פ ברכות ההפטרה
- כו. קהלת, יב, יא
- כז. ע"פ במדבר, יב, ז; פיוט יגדל
- כח. דברים, לד, י
- כט. ע"פ נחום, ג, יד
- ל. ע"פ ישעיה, ט, ו; ע"ע חגיגה יד ע"א

פרק מו

- א. ע' מאמרי הראיה, קרבת אלוהים, עמ' 32
 ב. בראשית רבה, פרשה מד, ז
 ג. ע"ע לעיל פרק מה, הערה א
 ד. ע"ע אגרות הראיה, א, אגרת כ, עמ' כ-כא
 ה. ע"פ דברים, כח, לד
 ו. ע"פ תהילים, קיח, טז
 ז. קהלת, ח, ח
 ח. ע"פ דברים, לג, כו
 ט. דניאל, יא, לו
 י. ע"פ תהילים, סח, ג
 יא. ע"פ איכה, ב, ד
 יב. תהילים, ב, ד. ע"ע עקבי הצאן עמ' קנ; אורות, עמ' קלד
 יג. ע' אורות, אורות ישראל, ה, ב
 יד. ע"פ שמואל א, ב, לג
 טו. ישעיה, מט, כב
 טז. ישעיה, ס, ד
 יז. ישעיה, מט, כג
 יח. ישעיה, סה, טז
 יט. יומא, סט ע"ב. ע"ע אדר היקר עמ' כט-לא
 כ. ע' יומא שם, ושם "פיתקא מרקיעא דהוה כתב בה אמת". וע"ע השל"ה, ווי העמודים פרק כב; שיח יצחק, ח"א, דרוש לשבת פרשת בראשית, עמ' קנו; בית אלהים, שער היסודות פרק כב; ובכולם "פיתקא מן שמיא"
 כא. תהילים, קב, כג
 כב. ע"ע אורות, ישראל ותחיתו, יז
 כג. ע"ע אורות, עמ' נב
 כד. ע"ע אורות הקודש, ח"ב, עמ' תג
 כה. ישעיה, ס, ב
 כו. ברכות, ו ע"א
 כז. מיכה, ה, ג
 כח. ע"ע לעיל פרק מד
 כט. ישעיה, כב, ה
 ל. ע' אורות, אורות התחיה, לא

- לא. דברים, לא, כא
 לב. ע"פ משלי, כט, יא
 לג. ישעיה, מו, ג
 לד. ירושלמי, ברכות, פ"א ה"ד; שיר השירים רבה פרשה א, יט
 לה. עבודה זרה, לו ע"א; ע"ע לעיל פרק מה הערה א
 לו. ישעיה, מב, ו
 לז. ישעיה, נב, ח
 לח. מאמרי הראיה, דרך התחיה, עמ' 5-6; אגרות הראיה ב, שעה, עמ' לד;
 אגרות הראיה א, קצד, עמ' רנ; אורות עמ' קלא
 לט. תנא דבי אליהו רבה, פרק ט
 מ. בבא קמא, לח, ע"א
 מא. ירמיה, ט, כג
 מב. מלכים ב, יט, כג; ע' רלב"ג מצודות דוד ורד"ק שם. וע' סנהדרין צד
 ע"ב
 מג. ע' חבקוק, ב, ו; וע' רש"י שם
 מד. ירמיה, כג, ז-ח
 מה. תוספתא, ברכות, פרק א, יב
- פרק מז**
- א. פנקסי הראי"ה א, עמ' טז, סע' יג
 ב. מנוסח "לשם יחוד" הנאמר לפני קיום המצוה
 ג. בראשית רבה, פרשה מד, א
 ד. תהילים, נב, י-יא
 ה. ירושלמי, ברכות, פ"ט ה"ה
 ו. ברכות, פרק ט, משנה ה; וע' אין איה, ברכות ב, ט, רעא
- פרק מח**
- א. איכה רבה, פרשה א, פסקא ד, יט
 ב. ישעיה, ה, יג
 ג. ירמיה, לא, כו
 ד. ע"פ ישעיה, נו, י
 ה. ע"ע עקבי הצאן, הפחד
 ו. ישעיה, ו, י; ע' מגילה, יז ע"ב
 ז. תהילים, פד, ו
 ח. שם, קטו, ט

- ט. שמואל, יד, ו
 י. תהילים, פח, ו
 יא. ע"ע עין איה, ברכות א, קמג
 יב. אבות, ד, ב
 יג. ע"ע עין איה: ברכות א, פרק א, קא, קמג; ברכות ב, פרק ט, כג, קכ;
 שבת א, ב, קצב, קצו; עולת ראיה ב, עמ' עה; משפט כהן, עמ'
 שכו-שכח, שנט; עזרת כהן, עמ' קמא
 יד. ע"פ מיכה, ז, טו
 טו. שמואל א, יב, כב
 טז. ע' אדר היקר, עמ' לו-לז
 יז. ברכות סד, ע"א
 יח. ישעיה, נד, יג

פרק מט

- א. ע' אגרות הראיה א, עמ' רמא ד"ה לא לנו
 ב. כוונתו לחבלים ע' אורות הקודש ב, עמ' תקס; ע"ע שמונה קבצים,
 קובץ ח, לד; ע"ע אורות הקודש א, עמ' צג
 ג. סנהדרין צא, ע"ב
 ד. ישעיה, ל, כו

פרק נו

- א. ישעיה, סא, ט
 ב. ע' חולין, קה ע"ב; תוס' ברכות נב ע"ב ד"ה פירורין; תיקוני זוהר,
 תיקון טו, ל ע"ב
 ג. ע' מנחות עו ע"ב; וע"ע רש"י זבחים, ו ע"ב, ד"ה אלא שחיסך הכתוב
 ד. ע"פ חבקוק, ג, יד
 ה. ישעיה, נא, טז

פרק נא

- א. ע"פ ירמיה, לא, לב, וע' לעיל פרק י הערה ט
 ב. ירמיה, לא, לג
 ג. משלי, ל, ה
 ד. מדרש רבה, ויקרא, פרשה יג, ג
 ה. דברים, יז, ט
 ו. רמב"ם, הלכות ממרים, פרק א, הלכה א

- ז. גיטין, מט, ע"ב
- ח. יבמות פט ע"ב, שם תוס' ד"ה כיון; וע"ע ביצה, ח ע"ב, תוס' ד"ה תני רבי זירא; נזיר מג ע"ב ד"ה והאי מת מצוה הוא; ב"י אורח חיים, סי' תיח; וע"ע לעיל פרק יג
- ט. אגרות הראיה א, אגרת צ, עמ' קא-קב
- י. אגרות הראיה א, אגרת כ
- יא. ישעיה, ח, טז
- יב. שמואל א, א, טו
- יג. ע"פ נדרים, סב ע"א
- יד. ברכות, לג, ע"ב
- טו. ישעיה, נח, ג
- טז. ע' שמונה קבצים, קובץ ד, טז
- יז. ע' אדר היקר, עקבי הצאן, מאמר הדור, עמ' קיב-קיד
- יח. ע' ירמיה, יז, א
- יט. ישעיה, סא, ז
- כ. ירמיה, ט, יא
- כא. שם, יב
- כב. ע"פ זבחים, קטז ע"א
- כג. ע' עין איה, ברכות ב, פרק ו, פסקה א
- כד. ע' נדרים, פא ע"א
- כה. ע"פ בראשית, יח, יט
- כו. ישעיה, נח, יב
- כז. חובות הלבבות, שער שלישי, פרק ג
- כח. ע"פ ירמיה, ב, יג
- כט. ע"פ תהילים, מו, ה
- ל. ע"פ איכה, ב, טו

פרק נב

- א. אדר היקר, עמ' מא-מב
- ב. אגרות הראיה א, אגרת מה, עמ' נד
- ג. ע"ע אורות האמונה, עמ' 48 ד"ה יש כפירה
- ד. לעיל פרקים ח, יד,1, מו
- ה. יבמות, מז ע"ב
- ו. ע"ע שמונה קבצים, קובץ א, ל-לב

ז. ע"ע אורות עמ' קלא; אגרות הראיה א, עמ' רנ; מאמרי הראיה, טללי אורות ה, עמ' 22-23; קבצים מכת"ק א, צא¹, עמ' קלב "הב', באמת כל דת..."; קבצים מכת"ק, ב, פנקס הדפים א, 4; אורות הקודש ב, עמ' תיז-תיח

ח. בבא קמא, לח ע"ב

ט. תנא דבי אליהו רבה, פרק ט

י. אבות, ג, יד

יא. תהילים, קיט, קמ

יב. ע"פ דברים, לד, י

יג. בראשית, יח, יט

יד. ע"פ ירמיה, ב, יג

טו. אגרות הראיה א, אגרת צא, קלד

טז. אגרות הראיה ב, אגרת עח, עמ' קיט

יז. ע"ע שמונה קבצים, קובץ א, תקצד

יח. משלי, יח, א

פרק נג

- א. שמואל ב, ז, כג
- ב. מלכים א, יט, יח
- ג. ישעיה, נד, יז
- ד. שם, מד, כד
- ה. שם, סב, י
- ו. תהילים, פט, נג